Philosophical and Sociological Foundations of Education

DEDU401

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ

PHILOSOPHICAL AND SOCIOLOGICAL FOUNDATIONS OF EDUCATION

Copyright © 2012 Laxmi Publications (P) Ltd.
All rights reserved

Produced & Printed by
LAXMI PUBLICATIONS (P) LTD.
113, Golden House, Daryaganj,
New Delhi-110002
for
Lovely Professional University
Phagwara

ਪਾਠਕ੍ਰਮ (SYLLABUS)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ
(Philosophical and Sociological Foundations of Education)

ਉਦੇਸ਼

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪੂਨਰਗਠਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।

Objectives

- To understand the importance of various philosophical bases of education.
- To understand the impact of social theories on education.
- To relate the trends of social changes, cultural changes and their impact on education.
- To understand the application of modern science and technological development on social reconstruction

Sr. No.	Description
1	Education & Philosophy: Meaning, Relationship, Nature and Scope. Significance of studying Philosophy in Education. Aims of Education: Individual and Social Aims of Education. Functions of Education: Individual, Social, Moral and Aesthetic.
2	School of Philosophical Thoughts: Idealism. School of Philosophical Thoughts: Naturalism. School of philosophical thoughts: Pragmatism. School of philosophical thoughts: Humanism.
3	Indian philosophical thoughts: Sankhya. Indian philosophical thoughts: Vedanta. Indian philosophical thoughts: Buddhism. Indian philosophical thoughts: Jainism. Indian philosophical thoughts: Islam
4	Contribution of Indian thinkers to Educational Thoughts: Mahatma Gandhi and Vivekananda. Contribution of Indian thinkers to Educational Thoughts – Aurobindo and Radhakrishnan
5	Sociology and Education: Concept of Educational Sociology and Sociology of Education. Socio-economic factors and their impact on education. Socialisation Process, Implications in Education
6	Social Change: Meaning, Nature and Causes. Constraints of social change (caste, ethnicity, class, language, religion, regionalism). Education as an agent of Social and Economic change, and HRD.
7	Education for social stratification and social mobility. Democracy and Education
8	Social theories: Marxism and Integral Humanism. Theories of functionalist: Emile Durkheim and Talcott Parsons
9	Women Education and Gender Equity. Globalization: Concept and its Relevance in
	Contemporary Situation. Human Rights and Education with Special reference to Rights of Children. Consumer Rights and Right to Education
10	Education for Peace. Values: concept, need, sources. National Integration and International understanding: Meaning, need, role of teacher and Educational Institutions in developing national integrity

ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ
(CONTENTS)

ਇਕਾਈ (Units) | ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ (Page No.)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (Relation Between Education and Philosophy and Philosophy of Education) 1
2. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Significance of Studying Philosophy in Education) 31
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Education) 55
4. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Idealism and Education) 70
5. ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Naturalism and Education) 87
6. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Pragmatism and Education) 104
7. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Humanism and Education) 117
8. ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Sankhya Philosophy and Education) 129
9. ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Vedant Philosophy and Education) 142
10. ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Budhism and Education) 156
11. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Jainism and Education) 171
12. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Philosophy & Traditions of Islamic Religion and Education) 186
13. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical and Educational Thought of Mahatma Gandhi) 201
14. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical and Educational Thought of Swami Vivekanand) 221
15. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅਤੇ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical and Educational Thoughts of Shri Aurobindo and Radhakrishnan) 239
16. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ (Sociological Basis of Education) 264
17. ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Socio-Economic Factors and Their Impact on Education) 288
18. ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ (Socialization of the Child) 299
19. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Social Change and Education) 308
20. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਕ (Social Change in India and its Factors) 321
21. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ (Education as Mode of Social and Economic Change and HRD) 328
22. ਸਿੱਖਿਆ : ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Education: Social Stratification and Social Mobility) 346
23. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Democracy and Education) 354
24. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ (Marxism and Integral Humanism) 367
25. ਦੁਰਖੀਮ ਅਤੇ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Durkheim and Parsons) 381
26. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Women Education) 392
27. ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ : ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ (Globalization: Concept and its Relevance in Contemporary Situation) 405
28. ਮਨੁੱਖੀਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Human Rights and Education) 419
29. ਉਪਭੋਗਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Consumer Rights and Right to Education) 434
30. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ (Peace Education) 443
31. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ (Meaning and Needs of Value Education) 450
32. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ (Education for National Integration) 479

ਇਕਾਈ-1: ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (Relation Between Education and Philosophy and Philosophy of Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

1.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Education)

1.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥ (Wider and Narrower Meaning of Education)

1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Education)

1.4 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Philosophy)

1.5 ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Indian Philosophies and Western Philosophies)

1.6 ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Philosophy)

1.7 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ (Scope and Subject-Matter of Philosophy)

1.8 ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Relation between Philosophy and Education)

1.9 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Philosophy of Education)

1.10 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Philosophy of Education)

1.11 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ (Scope and Subject-Matter of Philosophy of Education)

1.12 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Philosophy of Education)

1.13 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need, Utility and Importance of Philosophy of Education)

1.14 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

1.15 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1.16 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1.17 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਨੋਟ

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅ ਧਾਤੂ ਵਿੱਚ ਅ ਧਾਰਣਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ-ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਵਾਲਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (Education) ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਐਜੂਕੇਟਮ (Educatum) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਐਜੂਕੇਟਮ ਸ਼ਬਦ ਉਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਏ (E) ਅਤੇ ਡਯੂਕੋ (Duco) ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਏ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਡਯੂਕੋ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ-ਬੱਚੇ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ।

1.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਨਣਾ ਅਤੇ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਕੁੱਝ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ-ਬੈਠਣ, ਚੱਲਣ-ਫਿਰਨ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਉਮਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਭੇਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਵਿਦਿਆਲੇ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਉਮੀਦਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਣਾ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ-ਮਾਰਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਤ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਉਸ ਦੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ-ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਗਤਗੁਰੂ **ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਿਆ** ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ-

ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੁਕਤੀ ਦਿਲਾਏ।

(ਸ: ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਵਿਮੁਕਤ-ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਿਆ)

ਨੋਟਸ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਮਨੀਸ਼ੀ ਸੁਆਮੀ **ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ** ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

(Education is manifestation of perfection already present in man.

-Swami Vivekanand)

ਯੋਗਪੁਰਖ **ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ** ਨੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮ, ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਨ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰਵਾਂਗੀਣ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ।

(By education I mean an all round drawing out of the best in child and man-body, mind and spirit. **-Mahatma Gandhi)**

ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਪਲੇਟੋ** ਵੀ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਹਨ।

(Education consists in giving to the body and soul all the perfection to which they are susceptible. **-Plato)**

ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਅਰਸਤੂ** ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਚਿਤ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਸਿਹਤਮੰਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਤ ਮਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

(Education is the creation of a sound mind in a sound body. **-Aristotle)**

ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੇਵਲ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ **ਸੁਖਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ** ਜੀਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਚਾਰਵਾਕਾਂ** ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ-

ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੀ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪੈਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ। **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ–

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(Education means establishment of coordination between the inherent powers and the outer life. **-Herber Spencer**)

ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।

(Education is the development of all those capacities in the individual which will enable him to control his environment and fulfil his possibilities. **-John Dewey**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਣਾ

ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ–

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ**–ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋਂ ਜਾਂ ਦੋਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਾਰਜ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਧੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੰਤਰ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰ **ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।** ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ ਅਵਲੋਕਨ, ਪ੍ਰੀਖਣ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ**–ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਤੱਥ ਇਹ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਤੋਂ

ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਣਾਰਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ (ਵਿਅਕਤੀ) ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਉਹ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

3. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਧਰੂਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ**-ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੂਖ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੋਧਰੂਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਧਰੂਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਅਧਿਆਪਕ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ)। ਅਮੇਰਿਕੀ ਸਿੱਖਿਉਮੀਦਸਤਰੀ **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਧਰੂਵ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਾਜਿਕ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਪਰਥਿਤੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਹੈ।

4. **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮਜਾਤ ਵਿਵਹਾਰ **ਪਸ਼ੂਵਾਲਾ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਾਕਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ, ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ-ਫਿਰਨਾ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਅਤੇ ਬੋਲਣਾ ਆਦਿ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਇਹ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਚੱਲਣ-ਫਿਰਨ ਜਾਂ ਉੱਡਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੇਵਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪਾਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਪਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ।

5. **ਸਿੱਖਿਆ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਲਈ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਥ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਉਮੀਦਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕ **ਭੈਰਵਨਾਥ ਝਾ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(Education is a process, a social function carried on and by the society for its own sake. **- B.N. Jha**)

ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਓਟਾਵੇ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ–

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(The whole process of education is the interaction of individuals and social groups, with certain ends in view for the development of the individuals. **-A.K.C. Ottaway)**

ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਟੀ. ਰੇਮੋਂਟ** ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੈਸ਼ਵ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਕਾਲ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(Education is the process of development in which consists the passage of human being from infancy to maturity, the process by which he adapts himself gradually in various ways to his physical, social and spiritual environment. **-T.Raymont**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧਾਰਣਾ

ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ-**ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।**

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਣਾ

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ ਉਤਪਾਦਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਯੋਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕਾਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੋਧਾਂ ਦੇ ਨੀਤਜੇ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਸਮਰੱਥਾ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਾਧੂ ਲਾਭ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਰਚ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ–

ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਣਾ

ਭਾਰਤੀ ਯੋਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦੋਨੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਚਿਤ (ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ–

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।

ਪੱਛਮੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ-ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਵਿਸ ਸਿੱਖਿਉਮੀਦਸਤਰੀ **ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ** ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਸੁਭਾਵਿਕ, ਸਮਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ, ਸਮਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ਲੀ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

(Education is a natural, harmonious and progressive development of man's innate powers. **-Pestalozzi)**

ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਫਰੋਬੇਲ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(Education is a process by which a child makes its internal external. **-Froebel**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਣਾ

ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(Education means establishment of coordination between the inherent powers and the outer life. **-Herbert Spencer**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹੀ ਧਾਰਣਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ **ਸੰਕਲਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ** (Eclectic Tendency) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨਿਰੰਤਰ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਸੰਸਕਿਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਦੋਸ਼ ਹਨ-ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਿਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰਭਮੰਨਣਯੋਗ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਵੇਗੀ

ਨੋਟ

ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨੋ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਕਿ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨਿਰੰਤਰ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ) ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ (ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਵਧੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ! ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਵਧੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਭ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self-Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the Blanks):

1. ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ .... ਦਿਲਾਏ।
2. ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਹੀ .... ਹੈ।
3. ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਜਿਹੜੀ .... ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ (Wider and Narrower Meaning of Education)

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ, ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਕੂਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਣਾ-ਫਿਰਨਾ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ, ਸੁਨਣਾ-ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਹਾਇ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਚੱਲਣਾ-ਫਿਰਨਾ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਅਤੇ ਸੁਨਣਾ-ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਆਪਣੀ **ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ** ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ **ਘਰੇਲੂ ਵਾਤਾਵਰਣ** ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਅ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਬੱਚੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਚਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਸਭ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸਮੁੱਖੀ ਹੀ

ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ **ਜੇ. ਐਸ. ਮੈਕੇਂਜੀ** ਦਾ ਯਤਨ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(In wider sense, it is a process that goes on throughout life and that is promoted by almost every experience in life. **-J.S. Mackenzie**)

ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਪੂਰਣ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨੋ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ

ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲੋਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ (Schooling) ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਹੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਤੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਅ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨਾਂ (ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ) ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਅਧਿਆਪਕਾਂ) ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ (ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ) ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਾ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ **ਜੇ. ਐਸ. ਮੈਕੇਂਜੀ** ਦਾ ਯਤਨ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸੰਕੂਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੇਤਨਾਪੂਰਣ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(In narrower sense, it may be taken to mean any consciously directed efforts to develop and cultivate our powers. **-J.S. Mackenzie**)

ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨਾਂ (ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਵਧੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨੋ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੇਵਲ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਸੱਚ (ਅ) ਝੂਠ (ੲ) ਅਨੰਤ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮਜਾਤ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ (ਅ) ਪਸ਼ੂ ਸੰਬੰਧੀ (ੲ) ਸਪਸ਼ਟ (ਸ) ਅਸਪਸ਼ਟ

6. ਅਮੇਰਿਕੀ ਸਿੱਖਿਉਮੀਦਸਤਰੀ ਜੋਨ ਡੀਵੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਦੋ ਧਰੁਵ (ਅ) ਤਿੰਨ ਧਰੁਵ (ੲ) ਚਾਰ ਧਰੁਵ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

1.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ **ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਸਿਥਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪੜਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
4. ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸੰਕੂਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਉਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ, ਅਰਥਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਰਚਨਾ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ, ਅਰਥਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਿਹਤਮੰਤ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਤ ਮਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

1.4 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Philosophy)

ਨੋਟ

ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਗਿਆਨ-ਅਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ **ਕਰਣੀ** ਅਤੇ **ਅਕਰਣੀ** ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ **ਗੁਰੂਸਥਲੀ** ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨ (ਗ੍ਰੀਸ) ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸੱਭਿਅ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇੱਕੇ ਉਸ ਸਭ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਣਾ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ; ਜਿਵੇਂ-ਮਨੁੱਖੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਚਿਕਸਾਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ। **ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ।** ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੀ–

ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

(ਦ੍ਰਿਸ਼ਯਤੇ ਅਨੇਨ ਇਤਿ ਦਰਸ਼ਨਮ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ)

ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਨ ਉੱਤੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਗਿਆਨ-ਅਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਖੂਬ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ **ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ** ਬਣਿਆ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–

ਦਰਸ਼ਨ ਸੱਚ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਰਣਨ ਹੈ।

(Philosophy is a logical inquiry into the nature of reality. **-Dr. Radhakrishnan**)

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਣਾ

ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਕਾਸ ਯੂਨਾਨ (ਗ੍ਰੀਸ) ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਫਿਲੋਸਫੀ (Philosophy) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਫਿਲੋਸ (Philos) ਅਤੇ ਸੋਫਿਆ (Sophia) ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਫਿਲੋਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੋਫੀਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਗਿਆਨ, ਇਸ ਲਈ ਫਿਲੋਸਫੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਗਿਆਨ, ਇਸ ਲਈ ਫਿਲੋਸਫੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਰਥ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ (ਗ੍ਰੀਕ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਪਲੇਟੋ** ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਤੋਖ ਕਰਕੇ ਰੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਿੱਛੇ ਛਿਪੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–

ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਨਾਤਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

(Philosophy aims at a knowledge of eternal nature of things. **-Plato**)

ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਅਰਸਤੂ** ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਲੇਟੋ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ–

ਨੋਟ

ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੱਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(Philosophy is the science which investigates the nature of being as it is in itself. **-Aristotle**)

ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਕਾਂਟ** ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਬੋਧ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ।

(Philosophy is the science and criticism of cognition. **-Kant**)

ਫਿਸ਼ਟੇ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

(Philosophy is the science of knowledge. **-Fischte**)

ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ਼ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਰਣਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਸ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਰਥਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਕੋਮੇਟ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

(Philosophy is the science of sciences. **-Comte**)

ਅਤੇ **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਪੱਧਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

(Philosophy is the synthesis of sciences or a universal science. **-Herbert Spencer**)

ਬਰਾਈਟਮੈਨ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ।

(Philosophy may be defined as the attempt to think truely about human experience as a whole or to make our whole experience intelligible. **-Brightman**)

ਸੈਲਰਸ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(Philosophy is a persistent attempt to gain insight into the nature of the world and of ourselves by means of systematic reflection. **-R. W. Sellers.**)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਿਚਾਰਕ **ਬਰਟ੍ਰੇਂਡ ਰਸੇਲ** ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਦਿਗਧਕਤਾ ਅਤੇ ਭਰਮਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਖੋਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(Philosophy is the attempt to answer ultimate questions critically, after in investing all that makes such questions puzzling and after realizing the vagueness and confusion that underline our ordinary ideas. **-Bertrand Russell**)

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਲ ਧਾਰਣਾ

ਨੋਟ

ਉੱਪਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ ਆਦਿ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨਮਾਨੇ ਤਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਖੇਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨਮਾਨੇ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਨੂੰ ਕੂਪਮੰਡੂਕਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਸਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫੰਸੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ! ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਅੰਨਾਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੱਚਾ ਤੱਤਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੱਚੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਅਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦ ਪ੍ਰਤੀ ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਚਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਆਜੀਵਕ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਇਸ ਕੋਟੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸੀ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ, ਗੋਡ, ਅੱਲਾਹ, ਵਿਚਾਰ, ਸੱਚ ਆਦਿ) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸ਼ਟਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਇਸੀ ਕੋਈ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ। **ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਮੂਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,** ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਣਗੇ ਹੀ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤਰਕ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚਿਤਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਅੱਜ ਜਿੱਥੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿੱ ਰੱਖਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸ਼ਨ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗੁਰੂਸਥਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਵਧਾਨ! ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ-ਆਰੰਭ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਟਾਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਆਰਥਿਕ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.5 ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference between Indian Philosophies and Western Philosophies)

ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਿਲੋਸਫੀ (Philosophy) ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਿਲੋਸਫੀ (Philosophy) ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ (ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, Discipline) ਦੇ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਊ (Cow) ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਰਹੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਜਰੂਰ ਹੈ।

ਅਚਾਰਯਾ ਪ੍ਰਵਰ ਪੰਡਿਤ **ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਿਆਏ** ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਅੰਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-

1. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ **ਦੁਖ** (ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਆਧਿਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਆਧਿਦੈਵਿਕ) ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ **ਕੌਤੂਹਲ** ਨੂੰ **ਸ਼ਾਂਤ** ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ **ਸੁਤੰਤਰ** ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹੋਰ **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ** (ਮਨੁੱਖੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
3. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ **ਅਸਲ ਗਿਆਨ** ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇ ਹਨ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ **ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ** ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇ ਹਨ।
4. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ **ਅਨੁਭੂਤ ਗਿਆਨ** ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਪੋਸ਼ਿਤ ਹਨ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਤਰਕ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।
5. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ **ਧਰਮ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ** ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ **ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।**

ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਮਤ

ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸੱਚ ਦੇ ਖੋਜਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ **ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ** ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਿਓ। ਜੇਕਰ ਵਦਮੂਲਕ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਚਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਆਜੀਵਕ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਰਹੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਗੱਲ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ **ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।** ਰਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਗੱਲ, ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ **ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਭਾਰਤੀ ਚਾਰਵਾਕ ਅਤੇ ਆਜੀਵਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੀ ਵੀ ਧਰਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਹੈ ਕਿ-

1. ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ **ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ** ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ **ਦੁਖਾਂ** ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ **ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ।
2. ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ **ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ** ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ **ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ** ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ **ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ** ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ।
3. ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ।
4. ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ **ਸੁਤੰਤਰ** ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ **ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ** (ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ, disciplines) **ਦੇ ਅਧਾਰ** ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।
5. ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।
6. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।
7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.6 ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Philosophy)

ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਭਵ (Experience), ਪਰਿਕਲਪਨਾ (Speculation) ਅਤੇ ਤਰਕ (Logic) ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹਨ, ਪ੍ਰਯੋਗਸਿੱਧ (Empirical) ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ।
2. ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਅਕਤੀਨਿਸ਼ਠ (Subjective) ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ, ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ (Objective) ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਹੀਂ।
3. ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਨਿਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਤਰ (Directive Doctrine) ਹਨ, ਨਿਸ਼ਚਿਆਤਮਕ ਸ਼ਾਸਤਰ (Positive Doctrine) ਨਹੀਂ।
4. ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਉਦਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Liberal Discipline) ਹਨ, ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Rigid Discipline) ਨਹੀਂ।
5. ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
6. ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
7. ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.7 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ (Scope and Subject-Matter of Philosophy)

ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ (ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ) ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਰਥ** ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿਸੀ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਦੀ ਖੋਜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ **ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ** ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ **ਤਿੰਨ** ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ-ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology) ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Ethics)। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ **ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ** ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ-ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology), ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology), ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ (Logic) ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯਸ਼ਾਸਤਰ (Aesthetics)।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਰਗੀਕਰਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ **ਤਰਕ ਵਿਧੀਆਂ** ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿੱਚ **ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ** ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਜੀ ਇਹ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ **ਅਸਲ** ਸੌਂਦਰਯ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਲ ਸੌਂਦਰਯ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂਦਰਯਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਇਹ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਧਾਰਣ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਉੱਪਰ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਵਰਗ-ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਅਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ-

1. **ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ** (Metaphysics)-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਭਾਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਾਸਤਰ (Cosmogomy), ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਿਆਨ (Cosmology) ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿਗਿਆਨ (Ontology) ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਤ ਗਿਆਨ (Metaphysics of the Soul) ਅਤੇ **ਇਸ਼ਵਰ** ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਤ ਗਿਆਨ (Theology) ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ **ਅਸਲ ਸੌਂਦਰਯ** ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨੂੰ ਸੌਂਦਰਯਸ਼ਾਸਤਰ (Aesthetics) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੋਚਿਆ-ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਹੈ।

2. **ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ** (Epistemology and Logic)-ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਗੇਅ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਤਰਕ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਸੱਚ-ਝੂਠ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੋਚਿਆ-ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਹੈ।

3. **ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ** (Axiology and Ethics)-ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। **ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ** ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ (Ethics) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੁੱਲ ਦਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਹੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ, ਮੁੱਲ ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰ ਭਾਵ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਆਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ

ਨੋਟ

ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੋਚਿਆ-ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ ਹੈ।

1.8 ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Relation between Philosophy and Education)

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੰਦੇ ਹਨ-ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇਸ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਉਸ ਦੀ ਮੀਮਾਂਸਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਵੀਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. **ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ** (Metaphysics and Education)-ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਤਕਾਲਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ **ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ** ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ **ਸਾਧਨ ਮਾਰਗਾਂ** ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

   ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (Naturalism) ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Idealism) ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਲਿਓ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ **ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਜਨਕ** ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਜਨਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੱਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ **ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ** ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਪਰੋਖ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ) ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰੇ ਨੂੰ ਪਰੋਖ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ) ਸੰਸਾਰ ਅਨਾਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

2. **ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ** (Epistemology and Ethics and Education)-ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਕ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ **ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਆਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ (ਪਾਠਚਰਯਾ) ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

   ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਲਿਓ। ਭ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ **ਵਸਤੂਜਗਤ ਹੀ ਸੱਚ** ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਸਤੂਗਜਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਤਮਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਸਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ** (Axiology and Ethics and Education)-ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਉਸਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ, ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਹੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਲਿਓ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ** ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ** ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਾਲਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾਂ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਯਗਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ **ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ** ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਵਲੋਕਨ, ਪ੍ਰੀਖਣ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੂਨਰਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਵਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚੱਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਅਨਯੋਨਯਾਸ਼ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੇਖਣਾ-ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ; ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਾਲ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਹੈ-

1. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ**-ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹੀ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

2. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼**-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ **ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪਸ਼ੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਸ ਨੂੰ **ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ** ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਸ ਨੂੰ **ਆਤਮਧਾਰੀ** ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

3. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ**-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ **ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ **ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ** ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ, ਪਾਠਚਰਯਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਕ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ**-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ **ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ** ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ **ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ** ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ **ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ** ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ **ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ** ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ **ਆਤਮਕੇਂਦਰਿਤ** ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

5. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ**-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-**ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸ**। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ; ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੈਵਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ।

6. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ**-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ **ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ** ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ **ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸ** ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ **ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ** ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਛੂਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇੰਨੀ ਹੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ; ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

7. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆ**–ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿੱਥੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੱਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਕਦੀ ਵੀ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ **ਆਤਮਗਿਆਨੀ** ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

8. **ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ**–ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ-ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। (ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਆਦਰ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਨਿਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇਗੀ।) ਉਹ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ। ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ–

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ**-ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ **ਅਵਲੋਕਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ** ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ! **ਅਸਿੱਖਿਅਤ** ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ**-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ **ਪੁਰਖਾਂ** ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ-ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

3. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ**-ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਜੋਨ ਏਡਮ** ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਹਿਲੂ ਹੈ; ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਕਰੀ ਪੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਲ ਸਾਧਨ ਹੈ (Education is the dynamic side of philosophy. It is the active aspect of philosophical belief, the practical means of realising the ideals of life.**-John Adam)**। ਅਮੇਰਿਕੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** ਨੇ ਇਸੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਦਰਸ਼ਨ, ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਹੈ (............... it (philosophy) is the theory of education in its most general phases. -**John Dewey**)

4. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪੱਥ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਤ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੀ ਤੀਕਸ਼ਣ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ **ਕਾਲੂਰਾਮ ਸ਼੍ਰੀਮਾਲੀ** ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੱਲ ਲੱਭਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰ ਸਕਣ। (The task of educationist is to reconstruct the country's philosophy and redefine values so that they may interpret our changing life and thought.-**Dr. K. L. Shrimali**)

5. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ**-ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਨਰੀਖਣ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ **ਸ਼ਕਤੀ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਝੂਠ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਨਾਉਂਦਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਇੱਕ ਭਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਕੁਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਸੁਖਮ

ਨੋਟ

(ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੂਰਤ (ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੂਖਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਪਦਾਰਥ ਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਚੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। **ਫਿਸ਼ਟੇ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ (The art of education can never attain complete clearness in itself without philosophy.

-Fichte)।

ਜੇਂਟਿਲ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ (The process of education cannot go along right lines without the help of philosophy. **-Gentle**)।

ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੱਚਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ (The education is practicable only to a true philosopher. **-Herbert Spencer**)।

ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। **ਰੋਸ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ (Philosophy and education like the two sides of same coin, present different views of same things. **-J. S. Ross**)।

ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਤਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

1.9 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Philosophy of Education)

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਅਕਰਣੀ ਕਰਮਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। **ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ**

ਨੋਟ

ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਅਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਇੱਕਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਹੇਂਡਰਸਨ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।

(Philosophy of Education is the application of Philosophy to the study of the problems of Education.-**Henderson**)

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਲੇਵਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
8. ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਹੈ।
9. ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ ਹੈ।
10. ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਨਾਤਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

1.10 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Nature and Characteristics of Philosophy of Education)

ਅਸੀਂ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate reality) ਦੀ ਖੋਜ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਰਬਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤਮਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੇਵਲ ਤਰਕ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਿਆਦਾ ਗਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਤਰਕਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਤਰਕਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਦੋ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ-ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਤਮਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੇਵਲ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਅਨੁਭੂਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭੂਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਕੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਤਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਤਰਕਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਆਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਘੱਟ। ਇਸ ਸਭ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ, ਦੋ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।
2. ਇਹ ਇੱਕ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Inter-Discipline) ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਇੱਕ ਤਰਕਪ੍ਰਧਾਨ (Logical) ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗਸਿੱਧ (Empirical) ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ।
4. ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਨਿਸ਼ਠ (Subjective) ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ, ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ (Objective) ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਹੀਂ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
9. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ **ਨਿਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** (Directive Discipline) ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ **ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ** ਕਰਦਾ ਹੈ।
10. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਇੱਕ **ਉਦਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** (Liberal Discipline) ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਚੁਨਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ **ਵਿਵਸਥਾ** ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
11. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ **ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ** (An Activity) ਹੈ। ਇਹ ਕਦੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਲ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.11. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ (Scope and Subject-Matter of Philosophy of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ

ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਉਪਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ **ਨਿਰਮਾਣ** ਅਤੇ **ਸਮਰਥਨ** ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਪੇਖਕ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਖੋਜਣਾ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ, ਉਦੇਸ਼ਾ, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਪੇਖਕ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਾ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ

ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਉਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਗਠਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਰਮਕ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਪਾਅ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਜਿਆਦਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਜਿਆਦਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਹੱਲ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰਕ੍ਰਮ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

1.12 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Philosophy of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ–

1. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।
2. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।
3. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਾਠਚਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।
4. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ **ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ **ਚੋਣ** ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।
5. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ।
6. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
7. ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਹੱਲ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਇਤਾ ਕਰਨਾ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ–ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ, ਮਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ–

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ** (Speculative Functions of Philosophy of Education)–ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ (ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ-ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ, ਸੂਰਜ, ਤਾਰੇ ਆਦਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨ ਗ੍ਰਹਿ (Planets) ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਮਾਤਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ

ਲਈ ਉਹ ਸਰਭਵਿਆਪਕ, ਸਰਭਗਿਆਤਾ, ਅਤੇ ਸਰਭਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਕੁੱਝ ਨੇ ਗੋਡ, ਕੁੱਝ ਨੇ ਅਹੁਰਮਜ਼ਦਾ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਗੋਡ, ਅਹੁਰਮਜ਼ਦਾ ਜਾਂ ਅੱਲਾਹ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣ-ਬਿਗਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ ਭਰ ਕਿਹਾ। ਸਿੱਖਿਆਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਕਪੂਰਣ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਦੱਸਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ।

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਨਕ ਕਾਰਜ** (Normative Functions of Philosophy of Education)-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਦਰਸ਼ਨ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜਿਹੇ ਅਨਿਰਣਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ **ਅਧਿਆਤਮਕ** ਅਤੇ **ਭੌਤਿਕ** ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ **ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ** ਅਤੇ ਅੱਛੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਨਕ (Norms) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਨਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈਸੂਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ।

3. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ** (Analytical Functions of Philosophy of Education)-ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੋਜੇ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਪੱਖਾਂ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸੰਮਤੀ

ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਇਕੱਠੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਕਲਪਨਾਤਮਕ, ਮਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ, ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਇਕੱਠੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

1.13 ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need, Utility and Importance of Philosophy of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਦੋ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ **ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ** ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਨੋਟ

1. **ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਰਹੱਸ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੁੱਝ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ **ਸਰੂਪ** ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ **ਉਦੇਸ਼ਾਂ** ਦਾ **ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।** ਇਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ **ਧਾਰਣਾ** ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ **ਉਦੇਸ਼ਾਂ** ਦਾ **ਵਰਣਨ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਹੜਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ **ਦੁਆਰਾ** ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਾਠਚਰਿਆਵਾਂ ਦਾ **ਗਿਆਨ** ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5. **ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ **ਕਿਸਨੂੰ, ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,** ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਤਰਕ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ **ਦਰਸ਼ਨਾਂ** ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ **ਦੁਆਰਾ** ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ **ਅਸਲ ਸਰੂਪ** ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ

ਨੋਟ

ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7. **ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**–ਨਿਯੋਜਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਸਾਪੇਖਕ ਸਥਾਨ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8. **ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ**–ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯੋਜਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਸਰੂਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀ ਕਰਤੱਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੱਲ**–ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲ **ਸਮਾਧਾਨ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ।** ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਅਸਲ ਹੱਲ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਉਸਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ **ਲੱਭਣ** ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

10. **ਕੁੱਝ ਹੋਰ**–ਸੰਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਾਂਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਬਦਲਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਬਦਲਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ, ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਉਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਭ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਉਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਸਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ।

1.14 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ। ਉਂਝ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਵੀਧਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

1.15 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥ** (Narrower Meaning): ਅਰਥ ਦਾ ਲਘੂ ਸਤਰ
2. **ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ** (Wider Meaning): ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਰਥ

1.16 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।
2. ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਮੁਕਤੀ	2. ਸਿੱਖਿਆ	3. ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

1.17 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ੳ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ-2: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Significance of Studying Philosophy in Education)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

2.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of Aims of Education)

2.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ (Factors Determining Educational Aims)

2.3 ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Education in Relation to the Time and Place)

2.4 ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education as Recommended by University Education Commission)

2.5 ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education as Recommended by Secondary Education Commission)

2.6 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education as Recommended by Indian Education Commission)

2.7 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1986 (Aims of Education and National Education Policy, 1986)

2.8 ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education in the Present Conditions of India)

2.9 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ (General Aims of Education)

2.10 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ (Individual Aim of Education)

2.11 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ (Social Aim of Education)

2.12 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ (Synthesis between Individual and Social Aims of Education)

2.13 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

2.14 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

2.15 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

2.16 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਜ਼ੀਵੀਕਾ-ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਨੋਟ

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of Aims of Education)

ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਕਿਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇੱਛਤ ਫਲ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। **ਬੀ. ਡੀ. ਭਾਟੀਆ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ **"ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨਾਵਿਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਉਸ ਪਤਵਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਖਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤਟ ਦੇ ਵੱਲ ਬਹਿੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।"** ਉਦਾਹਰਣਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜੀਵੰਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜਾਗਰੁਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰਦਰਸ਼ਿਤਾ ਅਤੇ ਦੀਰਘ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸਾਹ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੂਰਵ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ?

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਛਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਲੇ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਦਕਸ਼ਤਾ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਨਿਯੋਜਨ, ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦਾ ਗਠਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਛਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ (Factors Determining Educational Aims)

1. **ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ** (Philosophy of life)-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਤਮ-ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਤ** (Political Factors)-ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਚੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੈਮਾਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ** (Social Factors)-ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. **ਆਰਥਿਕ ਤੱਤ** (Economic Factors)-ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਵੰਡ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤੱਤ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਧਾਰਮਿਕ ਤੱਤ** (Religious Factors)-ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਰਾਜਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਧਰਮਨਿਰਪੇਖ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6. **ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਉਦਪਯੋਗਕ ਤੱਤ** (Scientific and Technological Factors)-ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਦਾਖਿਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।
7. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕਾਰਕ** (Cultural Factors)-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਹਜਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਥਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਰੀਤੀ-ਰੀਵਾਜ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸਧਾਰਣ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿੰਨੀ ਉੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਨੇ ਹੀ ਉੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਜਰੂਰ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਵੀ ਨਾਗਰਿਕ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਦਾਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the Blanks):

1. ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਕਿਸੀ .... ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ .... ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।
3. .... ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

2.3 ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Education in Relation to the Time and Place)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਪਾਰਟਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀਰ, ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਨਾਗਰਿਕ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ, "ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਏਥੰਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਏਥੰਸਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਰੀਮਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ, ਉੱਥੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਟੀਚਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ-

1. ਇਸ਼ਵਰ ਭਕਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨ,
2. ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ,
3. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,
4. ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੱਵਪਾਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ,
5. ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,
6. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਬ੍ਰਾਹਮਣਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ-

1. ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ,
2. ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ,
3. ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,

4. ਇਕੱਲਾਪਣ, ਕਰ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ,
5. ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ,
6. ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ।

ਬੋਧਿਕਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਬੋਧ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਬੋਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਬਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ-

1. ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,
2. ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ,
3. ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ,
4. ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ,
5. ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵਿਅਵਸਾਇਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ,
6. ਬੋਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ-

1. ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ,
2. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ,
3. ਇਸਲਾਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ,
4. ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ,
5. ਸੰਸਾਰਿਕ ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,
6. ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਲਗਭਗ 150 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਉੱਪਰ ਲੱਦਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਾਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ,
2. ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ,
3. ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ,
4. ਭੌਤਿਕ ਉਨਤੀ ਕਰਨਾ,
5. ਰਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਸੁਯੋਗ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ,
6. ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣਾ।

ਨੋਟ

ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਭੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ।" ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਅਪੇਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਆਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਗਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ।

2.4 ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education as Recommended by University Education Commission)

ਆਯੋਗ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ-

1. **ਅਗਵਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣੀ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਚਹੁੰਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।
2. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਾਹਸ, ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਅੱਜ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੱਧ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ, ਮਨਨ, ਤਰਕ, ਨਿਰਣਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।
4. **ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੋਣ, ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ, ਉਤਰਦਾਈ ਹੋਣ, ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਹੋਣ, ਸਮਾਜਸੇਵੀ ਹੋਣ, ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. **ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਨਵੈ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਨਵਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ।
7. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਸਭ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਰੀਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ

ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਰਾਗ, ਦੀਨ-ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹੈ।

8. **ਸੰਸਾਰ ਬੰਧੁਤਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਰਸ਼ ਵਸੁਧੈਵ ਕੁਟੁੰਬਕਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੁਤਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2.5 ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education as Recommended by Secondary Education Commission)

1. **ਙ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Democratic Citizenship)-ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪੰਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਾਤਮਕ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਤਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਨਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ, ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਨਿਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨ, ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ, ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਟੁੱਟ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ।

2. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ** (Improvement of Vocational Efficiency)-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੁਣ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਹੋ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਲਈ ਇੱਧਰ-ਉੱਘਰ ਭਅਕਣਾ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

3. **ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ** (Development of Personality)-ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੱਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜਨਮਜਾਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

4. **ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ** (Education for Leadership)-ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਨਿਰਵਹਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਸਕਣ।

2.6 ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education as Recommended by Indian Education Commission)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੂਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਯੋਗ ਨੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ-

ਨੋਟ

1. **ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ** (To Increase Production)–ਆਯੋਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਖਾਤ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਪੈਟਰੋਲ ਤੇ ਡੀਜ਼ਲ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪੁਰਜਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਉਰਵਰਕਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਕਟ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੇਕਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਬਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਸਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਈਏ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, **ਕਾਰਜ-ਅਨੁਭਵ** ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (To Develop Social and National Unity)–ਆਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਠਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਸਥਾਨੀ, ਪ੍ਰਾਂਤੀ, ਖੇਤਰੀ, ਜਾਤੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ, ਭਾਸ਼ੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਦੇਸ਼ਹਿਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
3. **ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਅਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕਰਨਾ** (To Modernise the Nation)–ਆਯੋਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।
4. **ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (To Develop Social Moral and Spiritual Values)–ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵੀ ਮਹਿਤੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਲੀਪਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਛੇ ਬਾਲਕ ਬਣ ਸਕਣ।
5. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਬਣਾਉਣਾ** (To Consolidate Democracy)–ਆਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਲਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ-

   (ੳ) ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ (ਅ) ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ (ੲ) ਕਮਜੋਰ (ਸ) ਮਜਬੂਤ

5. ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਧੰਨ ਉੱਤੇ (ਅ) ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ (ੲ) ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਦੁਰਉਪਯੋਗ (ਅ) ਸਦਉਪਯੋਗ (ੲ) ਪ੍ਰਯੋਗ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

2.7 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ-1986 (Aims of Education and National Education Policy, 1986)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ (1986) ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ। 'ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ' ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਬੇਹਤਰੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ-

- ਵਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ,
- ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੋਵਿਰਤੀ, ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਚਰਿਤਰਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਉਣਾ,
- ਉਲਟ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸਸ
- ਸ਼ਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੇਖਿਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ;
- ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਉਣਾ;
- ਧਰਮਨਿਰਪੇਖਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ;
- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਨਮਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ
- ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣਾ।

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਦਾਇਤਵ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਧਾਏ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰੇ।

2.8 ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education in the Present Conditions of India)

ਵਿਭਿੰਨ ਆਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-

1. **ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਭਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ** (Harmonious Development of Personality)-ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਥਿਰ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜਸੇਵੀ ਹੋਣ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਰੀਮਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਰਭਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਾਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਣ।

ਨੋਟ

2. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ** (Vocational Efficiency)–ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਖੇਪ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਜਾਦੀ ਦੇ 58 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਬੇਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿਨ ਦੁਣੀ ਰਾਤ ਚੌਗਣੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਰੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵੀਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।

3. **ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** (Practical Education)–ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੂਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਿਸੀ–ਨਾ–ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਾਲਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। **ਡਾ. ਆਤਮਾਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਲੀ ਨਿਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਰਫ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਉਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ।"**

4. **ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ** (Character Development)–ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਾਡ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੁਪਤ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ–ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਉੱਚ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਭਰਸ਼ਟ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣਾ, ਤਸਕਰੀ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਬਣਾਏ।

5. **ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** (Establishment of Socialistic Society)–ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਮੈਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।"**

6. **ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (To Develop Emotional Integrity)–ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੁਰਭਾਗ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਵਾਦਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਜੋਰ ਫੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਧੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਬਰਦਸਤ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਘਟਨ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ।

7. **ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (To Develop Inter-Cultured Understanding)-ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰੀਤੀਰਿਵਾਜਾਂ, ਖਾਣ-ਪਾਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਮਝਣ ਲੱਗਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਣ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਵੈਰਭਾਵ ਅਤੇ ਇਰਖਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ।

8. **ਟੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (To Develop International Understanding)-ਅੱਜ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਜੇਕਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਬਲ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਲੈਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ।

ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਰਤਮਾਨਕਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ।

2.9 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ (General Aims of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। **ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਪ੍ਰਦ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ"** ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

2.9.1 ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Knowledge Aims)

ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ (Knowledge for Knowledge Sake) ਦਾ ਨਾਰਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼

ਨੋਟ

ਦੇ ਨਿਰਮਾਣਦਾਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ **ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੇਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਦਾਂਤੇ, ਕਮੇਨਿਯਸ** ਅਤੇ **ਬੇਕਨ** ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। **ਸੁਕਰਾਤ** (Socrates) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ **'ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ'** (Knowledge is power)। **ਅਰਸਤੂ** (Aristotle) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਗਿਆਨ ਪਵਿਤਰਤਾ ਹੈ'** (Knowledge is Virtue)। **ਸੋਫਿਸਟਾਂ** ਦੇ ਮਤ ਵਿੱਚ **'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੈ'** (Knowledge is Progress)। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। **ਕਮੇਨਿਯਸ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਦੇਣ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ ਰਟਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਕਤਬ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਰਹਿਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਭਾਵ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ਕਤੀਆਂ-ਵਿਚਾਰ, ਕਲਪਨਾ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮਰਣ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਸੁਬੋਧ ਅਦਾਵਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-"ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਆਤਮਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਤਮਲਾਭ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਨ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਅਦਭੁਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸੀ ਦੇ ਲਾਭ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ।"

2.9.2 ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Character Development Aim)

ਸਮਾਈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਚਰਿਤਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।"** ਚਰਿਤਰ ਦੁਆਰਾ ਮਜਬੂਤ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ **ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।** (The Sole aim of education is moral development)। **ਹਰਬਰਟ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਨੈਤਿਕਤਾ।"**

ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।** ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅੱਛਾ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। **ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਣ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਰਿਤਰ-ਹੀਣਤਾ ਹੈ।** ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਭਾਰਤ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।"** ਇਸ ਲਈ **ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਚਰਣਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਸਕੇ।** **ਟੀ. ਰੇਮਾਂਟ** (T. Raymont) ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰਭਉੱਚ ਕਾਰਜ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਜਬੂਤ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।"**

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਨੁਗਮਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ **ਸਵਾਮੀ ਦਿਆਨੰਦ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਅਰਵਿੰਦ, ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ** ਅਤੇ **ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ** ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ **'ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ'** ਮੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ, ਵੀਰਤਾ, ਸਾਹਸ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। **ਗਾਂਧੀ**

ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਸਮਾਜ ਉਨਾ ਹੀ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ। **ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ** ਨੇ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਰਟ ਕੇ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।"**

ਟਾਸਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

2.9.3 ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Physical Development Aim)

ਸੁਖਮਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। **ਹੋਲ** (Hall) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ।"** ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਏ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਨੈਸਗ੍ਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਖੇਡਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਚਾਰੀ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਪਾਰਟਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਸੀ। **ਪਲੇਟੋ** (Plato) ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਰੂਸੋ** (Russoe) ਦਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਅਤੇ ਕਸਤਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ **ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ, ਫੋਰਬੇਲ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ, ਮਾਂਟੇਸਰੀ** ਅਤੇ **ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ** ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। **ਰੈਬਲ** ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਸਿਹਤ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ, ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਫੂਰਤੀਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੈ।"** ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.9.4 ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Spiritual Development Aim)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਰਮ ਟੀਚਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮਾਇਆ-ਮੋਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਝੰਝਟਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਆਤਮਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ **ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ।"** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। **ਪਲੇਟੋ** (Plato) ਅਤੇ **ਅਰਸਤੂ** (Aristotle) ਨੇ ਵੀ ਇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

2.9.5 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Cultural Development Aim)

ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ **ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ** ਤੋਂ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਭ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ (Social Heritage) ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। **ਸਦਰਲੈਂਡ** ਅਤੇ **ਬੁਡਵਰਥ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸੰਸਕਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੀ ਜਨਸਮੂਹ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਆਚਾਰ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕਿਤ ਹੈ।"** ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। **ਟਾਇਲਰ** ਨੇ ਸੰਸਕਿਤ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਭੌਤਿਕ, ਨਿਯਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅ, ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ **ਓਟਾਵੇ** (Ottaway) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੁਵਕ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।"** **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** (Gandhi ji) ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ **"ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਹੈ।"**

2.9.6 ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Complete Living Aim)

ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** (Harbert Spencer) ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸਮੂਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਭਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਆਸ-ਪੜੋਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਕਰਤੱਵ ਹਨ। **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** (Harbert Spencer) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕਰ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਕ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕੀਏ।"**

ਸਪੇਂਸਰ (Spencer) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਚਰਣ ਉੱਤੇ ਉਚਿਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਪੇਂਸਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਸਪੇਂਸਰ** (Spencer) ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Activities)	***ਭਾਠ-ਵਿਸ਼ਾ (Subjects of Study)***
1. ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ-	ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ (Physiology)
2. ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ	ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ (Hygiene), ਭਾਸ਼ਾ (Language), ਗਣਿਤ (Maths)

3. ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ	ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Child Psychology), ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ (Domestic Science), ਇਤਿਹਾਸ (History)
4. ਸਮਾਜ ਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ-	ਰਾਜਨੀਤੀ (Politics), ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology) ਕਲਾ (Art), ਕਵਿਤਾ (Poetry), ਸਾਹਿਤ (Literature), ਸੰਗੀਤ (Music)

ਸਪੇਂਸਰ (Spencer) ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸੀ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਤਮਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ, ਫਿਰ ਵੰਸ਼ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ, ਫਿਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਛੁੱਟੀ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸਪੇਂਸਰ** ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ **ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ** ਅਤੇ **ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ** ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

2.9.7 ਸਮਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Harmonious Development Aim)

ਸਮਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। **ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ, ਰੂਸੋ** ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਕਲਾਤਮਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। **ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ** (Pestalozzi) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।"**

ਵਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੌਧਿਕ ਹੋਣਾ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਹੋਣਾ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਥਿਰ (Emotionaly stable) ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਭੀਰੂਚੀ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਿਗੜ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** (Gandhi ji) ਨੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, **"ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮੰਜਸ ਸਮਿਸ਼ਰਣਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ।"**

2.9.8 ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Vocational Aim)

'ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ' ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਹ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ। **ਡਾ. ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ** ਨੇ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰੇ।"**

ਅੱਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ

ਮਾਪਦੰਡ ਧੰਨ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਓਹ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"** **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਆ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ **ਹਾਰਟਸ਼ੋਰਨ** ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ **"ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਸ਼ਟ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿਆਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"**

ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (Arguments for the Vocational Aim)

1. ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਉਚਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। **ਡਯੂਈ** (Dewey) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਭੈਅ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਏ।"**
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਟੀਚਾਹੀਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ।
5. ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਧੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (Arguments Against the Vocational Aim)

1. ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਅਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਕੁਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।
4. ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਧੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ, ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੋਰੀ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਝੂਠ, ਕਾਲਾਬਜਾਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਿਚਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
5. ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸਪਰਧਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। **ਪਲੇਟੋ**

(Plato) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਣਉਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕੇਵਲ ਧੰਨ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।"** ਨੋਟ

6. ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।
7. ਜ਼ੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਾਧਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਪੱਖ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। **ਬੀ. ਡੀ. ਭਾਟੀਆ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਕੋਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਕੂਚਿਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਯੰਤਰਿਕ, ਚੰਗਾ ਚਿਕਿਤਸਕ, ਚੰਗਾ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਚੰਗਾ ਕਾਰੀਗਰ, ਚੰਗਾ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਮੈਕੇਨਿਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇ।"**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇੰਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ **ਸਪੇਂਸਰ ਰਿਪੋਰਟ** ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਪੂਰਣਤਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ **"ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ।"**

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
8. ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
9. ਸਮਾਈਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਚਰਿਤਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।"
10. ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

2.10 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ (Individual Aim of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮਜਾਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸਮੁਨੰਤ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਅਭੀਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪਨਪ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਡਾਕਟਰ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕਲਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੀਸ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ **ਰੂਸੋ, ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ, ਫਰੋਬਿਲ, ਟੀ. ਪੀ. ਨਨ** (T. P. Nunn) ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਰੂਸੋ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। **ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ** (Pestalozzi) ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੈਸਗਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਹੀਣ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। **ਥੋਮਸਨ** (Thomson) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। **ਬਰਟਰੇਂਡ ਰਸਲ** (Bertrand Russel) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਵੱਧ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ **ਟੀ. ਪੀ. ਨਨ** (T. P. Nunn) ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦਾਦ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਮੌਲਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕੇ।"**

ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਦਿਆਲੇ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਹਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। **ਰੋਸ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਅਸੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲਵਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ।"** **ਯੂਕਰੇਨ** ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਅਰਥ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੇ ਪਰਿਵਰਧਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚਾਈਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜੀਵਨ ਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"** **ਰੋਸ** ਨੇ ਯੂਕਰੇਨ ਦੇ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਨਪਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਰੇਸ਼ਠ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (Arguments for Individual Aim)

1. ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਜਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਨਿਜਤਵ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ, ਰੰਗ, ਵਜਨ, ਉਚਾਈ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਸੰਵੇਗਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਦਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਸੰਵੇਗਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

3. ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਨਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨਤੀ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ।
4. ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਦ-ਤਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਮਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੂਰਣ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
5. ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਥਾਨ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਸੁਬੋਧ ਅਦਾਵਲ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਆਰੰਭਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੁੰਠਿਤ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਿਜਤਵ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਯੰਤਰ ਸਹਾਰੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਥਾਨ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।"**
6. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਜੇਕਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਾਨਸਿਕ ਗਰੰਥੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਸਮਾਜਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਉਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਭੀਵਰਿਧੀ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਤੇ ਬਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।" ਟੀ. ਪੀ. ਨਨ** (T. P. Nunn) ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਉੱਚਤਮ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਜਾਂਚਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"**

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (Arguments Against Individual Aim)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਅਹਿਤਕਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਿਟਲਰ, ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਅਤੇ ਯਾਹਿਆ ਖਾਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਬੇਅਰਡ** (Baird) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਵਿਰਘੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ।"** ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।"
3. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। **ਲੈਂਡਿਸ ਅਤੇ ਲੈਂਡਿਸ** (Landis and Landis) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਵ ਰੂਪ ਦੀ।"** ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। **ਰੋਸ** (Ross) ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਰਥਹੀਣ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।"**

ਨੋਟ

4. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਬਾਲਕ ਮੰਨਮਾਨੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਛੁੱਕ ਅਤੇ ਉਛਰਿੰਖਲ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਹਿਤ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਹਿਤ ਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।
6. ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੱਚ, ਪ੍ਰੇਮ, ਦਿਆ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜਰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
7. ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਘੋਰ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਰਕਨਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਪੱਖ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਪੂਰਣ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਪਰਮ ਸੱਚ ਹੈ।

2.11 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ (Social Aim of Education)

ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਰੇਮਾਂਟ** (Raymont) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਨਿਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ** (An isolated individual is bigment of the imagination)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਉਸਦੀ ਉਨਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਨੀ ਉਸ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਨ-ਮੰਨ-ਧੰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰੇ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸੰਭਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰ ਸਕੇ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਲਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। **ਲਿਸਟਰ ਸਮਿਥ** (Lister Smith) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਤਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"**

ਪ੍ਰੋ. ਬਲਗੇ (Bagley) ਅਤੇ **ਡਯੂਈ** (Dewey) ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Social Efficiency) ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਬਗਲੇ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਅਦਕ ਆਯੋਗਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਾਪਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਪ੍ਰੋ. ਬਗਲੇ** ਦੇ ਮਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। **ਪ੍ਰੋ. ਬਗਲੇ** ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ–

1. **ਆਰਥਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ** (Economic Efficiency)-ਆਰਥਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀਦੀ ਅਜਿਹੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕੇ।
2. **ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਨੈਤਿਕਤਾ** (Negative Morality)-ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦੇਵੇ।
3. **ਵਿਧਾਇਕ ਨੈਤਿਕਤਾ** (Positive Morality)-ਵਿਧਾਇਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਡਯੂਈ (Dewey) ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੱਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੱਖਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ।"** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਡਯੂਈ** (Dewey) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ 7 ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. ਸਿਹਤ (Health),
2. ਮੌਲਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇਣਾ (Command to fundamental process),
3. ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਯੋਗ ਸਦੱਸਿਅਤਾ (Worthy home membership),
4. ਕਾਰੋਬਾਰ (Vocation),
5. ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Citizenship),
6. ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਉਚਿਤ ਉਪਯੋਗ (Worth use of leisure time),
7. ਨੈਤਿਕ ਚਰਿਤਰ (Ethical character)

ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (Arguments for Social Aim)

1. ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹਿਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। **ਰੋਸ** (Ross) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, **"ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਿਰਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"**
2. ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਧਨ ਅਤੇ ਮਾਰਗਾਂਤਰੀਕਰਣ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਛੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿਤ ਅਤੇ ਕੱਲਿਆਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਹੋਣ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
4. ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਤਰੁਮੁਖੀ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਧ ਤਰਕ ਸੰਗਤ, ਨਿਆਸੰਗਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਨੋਟ

5. ਕਿਸੀ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। **ਰੋਸ** (Ross) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਮਈ, ਸਵੈਇਛੁੱਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਣ ਸੇਵਾਭਾਵ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"**
6. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਜਨਮ, ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।
7. ਵਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। **ਬਾਲਡਵਿਨ** (Boldwin) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"** ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਗ ਉਦੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੁਰਣ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (Arguments against the Social Aim)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕਪੱਖੀ ਅਤੇ ਏਕਾਂਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਅਭੀਰੁਚੀਆਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
4. ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ, ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕੁੰਠਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ, ਚਰਿਤਰ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ, ਸਰਵਸਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਭਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਨਜਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਵਾਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ।
7. ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉੱਪਰ, ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਪੱਖ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣ ਸਮੇਟੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

2.12 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ (Synthesis between Individual and Social Aims of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਨਾ ਸਮਾਜ-ਵਿਹੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਵਿਅਕਤੀਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ। ਇੱਕ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** (Maciver) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ **"ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਕਰਣ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ।"**

ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭੀਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਲ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਟੀ. ਪੀ. ਨਨ** (T. P. Nunn) ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, **"ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਧਾਰਣ ਰੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"**

ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗੁੜੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ **ਵਿਅਕਤਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।** ਦੋਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਦੀ ਵੀ ਉਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਨਵਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਹੰਕਾਰੀ, ਦੰਭੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਸਵੈਇੱਛਾਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਨਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਵਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਰੇਮਾਂਟ** (Raymont) ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, **"ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੱਲਿਆਣ"** (The perfection of the individual and the good of the community) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2.13 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਪਾਰਟਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀਰ, ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ, ਅਗਿਆਕਾਰੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਨਾਗਰਿਕ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ, "ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਏਥੰਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਪਾਰਟਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਏਥੰਸਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਨੋਟ

ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਰੀਮਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ, ਉੱਥੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ।

2.14 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼** (Aims of Education): ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ।
2. **ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼** (Living Aims): ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਯਮ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼** (Social Aims): ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ।

2.15 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੋ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਉਦੇਸ਼	2. ਸਮਾਜਿਕ	3. ਚਰਿਤਰ	4. (ੳ)	5. (ਅ)
6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ	9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ

2.16 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।

ਇਕਾਈ-3: ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
3.1 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ (Individual Development)
3.2 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰਣ (Transmission of Cultural Heritage)
3.3 ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ (Acquisition of Skills)
3.4 ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ (Acquisition and Generation of Human Values)
3.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੱਧਤਾ (Social Cohesion)
3.6 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ (National Development)
3.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
3.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
3.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
3.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਵਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਜਾਨਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੱਧਤਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

ਐਮ. ਐਲ. ਜੈਕਸ (M. L. Jacks) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-"ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕੇ, ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸੰਨਮਾਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਉੱਤਮ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਅਨੰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ।"

ਜੋਨ ਡਯੂਵੀ (John Dewey) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਸਾਇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਖੀ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਸਕੇ।"

ਨੋਟ

ਡੇਨੀਅਲ ਵੇਬਸਟਰ (Danial Webester) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ–"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਆਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਭੀਵਰਿਧਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

ਡਾ. ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ (Zakir Husain) ਦੇ ਮਤ ਵਿੱਚ– "ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਭਉੱਤਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ।"

ਪੰ. ਨਹਿਰੂ (Pt. Nehru) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਤੁਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ, ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।"

ਇਮਰਸਨ (Emerson) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–**"ਸਿੱਖਿਆ ਇੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ।** ਉਸ ਵਿੱਚ (ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ) ਜਿਹੜੀਅ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ–

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ (Individual Development)
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ (Transmission of Cultural Heritage)
3. ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ (Acquisition of Skill)
4. ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ (Acquisition and Generations of Human Values)
5. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੱਧਤਾ (Social Cohesion)
6. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ (National Development)

ਨੋਟਸ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

3.1 ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ (Individual Development)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਇਕ, ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

1. ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
2. ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ
3. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
4. ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
5. ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀ
6. ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ
7. ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ

1. **ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Innate Powers)-ਬਾਲਕ ਪ੍ਰੇਮ, ਜਿਗਿਆਸਾ, ਕਲਪਨਾ, ਆਤਮ-ਸੰਨਮਾਨ ਆਦਿ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗਾਂਤੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। **ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ** (Pestalozi) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ, ਸਰਭਪੱਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।"**
2. **ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ** (Satisfaction of Needs)-ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਰੋਟੀ, ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਰਿਹਣ ਦੇ ਲਈ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਧੂਰ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਣ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ** (Swami Vivekanand) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਅ ਸਮਾਜ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਧਿਆਨ ਇਸੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"**
3. **ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Personality)-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪਰਮ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੁਚਿਤ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। **ਫਰੇਡਰਿਕ ਟਰੇਸੀ** (Frederick Tracy) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੱਚਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ।"**
4. **ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Character)-ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਛਲ-ਕਪਟ, ਘਿਰਣਾ, ਦਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ, ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
5. **ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀ** (Preparation for Life)-ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਿਤਾ (Child is the father of man) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਪਿਤਾ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਰਣਧਾਰ ਬਣਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿਅਸਕ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ

ਨੋਟ

ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ** (Swami Vivekanand) ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਾਉਣ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਅੱਛੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਧਾਰਣ ਜੰਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸਾਹਸ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।"**

6. **ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ** (Adjustment with the Environment)-ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ **ਥੋਮਸਨ** (Thomson) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਸੰਭਵ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਕਣ।"**

7. **ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ** (Practical knowledge of work)-ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਜਾਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਵੱਲ ਹਾਲੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਆਰੋਪ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। **ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ** (Swami Vivekanand) ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।"**

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਿੱਖਿਆ ਇੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ .... ।
2. ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੱਚਾ ਉਦੇਸ਼ .... ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ।

3.2 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰਣ (Transmission of Cultural Heritage)

ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। **ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ

ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ** (To Preserve the Culture)-ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਲਗਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਭੌਤਿਕ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਨਾਵਾ, ਖਾਨ-ਪਾਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਵੀ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਉਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ** (To Transmit the Culture)-ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਵਿੱਚ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਪਹਿਨਾਵਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਵਿੱਚ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. **ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ** (To Develop the Culture)-ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਂ, ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. **ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਠਹਿਰਾਓ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ** (To Remove the Cultural Lag)-ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵ ਵਿਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼, ਮੂਲ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਉਨੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਧ ਹੋਏ ਅੰਤਰਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸ ਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਠਹਿਰਾਓ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

5. **ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ** (To give the continuity to culture)-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵ ਦੇ ਲਈ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਾਇਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।

ਨੋਟ

6. **ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ** (To develop the liberal attitude towards different cultures)–ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਰਵਸਰੇਸ਼ਝ ਤੇ ਸਰਵਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਨਤਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ–

   (ੳ) ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ (ਅ) ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ (ੲ) ਵਿਅਰਥ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ–

   (ੳ) ਪ੍ਰੇਮ (ਅ) ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਲਗਾਓ (ੲ) ਅਲਗਾਓ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ–

   (ੳ) ਪ੍ਰਮਾਣ (ਅ) ਸਾਧਨ (ੲ) ਪ੍ਰਸਾਧਨ (ਸ) ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਸ਼ਾਲਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ–

   (ੳ) ਜਨਮਦਾਤਾ (ਅ) ਪਿਤਾ (ੲ) ਦੁਸ਼ਮਣ (ਸ) ਮਿਤਰ

3.3 ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ (Acquisition of Skills)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਵਿਭਿੰਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ–

1. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ** (Vocational Efficiency)–ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਬਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਰਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ** (Swami Vivekanand) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਕੇਵਲ ਪੁਤਕੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਸਕੇ।"**

2. **ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ** (Social Efficiency)–ਸਮਾਜ ਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਜਾਂ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉੱਪਰ

ਭਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਵੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। **ਡਯੂਈ** (Dewey) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "**ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁੰਬਲ ਬਣ ਸਕੇ।**" **ਗੋਰਡਨ** (Gordon) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "**ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਦਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਅਯੋਗ ਹਨ।**"

3. **ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Creative Efficiency)-ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਰਥ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ, ਸਿਰਜਨ ਕਰਨਾ, ਬਣਾਉਣਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ, ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਜਿਹੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਬਾਲਕ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਕੋਟਿ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਕਲਾਕਾਰ, ਚਿਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਤਕਾਰ ਆਦਿ ਬਣਦੇ ਹਨ।

4. **ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Language Efficiency)-ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਣਣ, ਬੋਲਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਵੀਣ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭੀਰੁਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰਾਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ-ਸੁਣਣਾ, ਬੋਲਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ-ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਅਭਿਆਸ ਬੋਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੱਚੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਸਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਲਣ, ਲਿਖਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਣਣ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਅਭਿਆਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨਾ ਹੀ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3.4 ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ (Acquisition and Generation of Human Values)

ਮੂਲ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਤਸਰਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਭ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਠ, ਨਤੀਜਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੰਚਾਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਅਤੇ ਪਰਮਕਸ਼ੇ ਹੈ। **ਸੁਨੰਦਾ ਕੁਮਾਰੀ** ਦੇ ਅਨੁਬਸਾਰ ਮੂਲਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਸਹਿਰਾ, ਸਾਧਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਸਾਧਕ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੂਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ, ਜੀਵਨ, ਵੈਰਾਗ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੂਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਮੂਲ ਇੱਕ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ-ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਮੂਲ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮਸ਼ਕਲ ਪਾਂਡੇ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੂਲ ਅਜਿਹੀ ਆਚਰਣ ਸਹਿੰਤਾ ਜਾਂ ਸਦਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮਨੋਵਿਰਤੀ, ਆਸਥਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ-ਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਰਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਪੋਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰਤਮ ਵਿੱਚ ਜਗਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਹ ਧੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰਿਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜ ਮਨੁੱਖ ਮੂਲ ਸਤਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਹ ਤਰੇਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਤਰੇਤਾ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਦੁਆਪਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੁਆਪਰ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਕਲਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਹਰਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵੈਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਪੁਤਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮਾਕਲਿਤ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਾਨਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਨੋ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਹਤ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਕਾਰ, ਆਭਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੀਰਤੀ, ਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਹੈ। ਤਾਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜ ਮੂਲ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ਪੱਖਤਾ, ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੌਂਦਰਯਬੋਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਗਹਿਣ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ, ਪ੍ਰੇਮ, ਕਰੂਣਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਾਹਸ, ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਮਿਹਨਤ ਗਰਿਮਾ ਆਦਿ ਮੌਲਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਵਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ
2. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Curricular Activities)

ਵਿਦਿਆਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ, ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਉਪੰਨਿਆਸ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਲੋਕੋਕਤਿਆਂ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿਆਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਰਾਜਾ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਉਥਾਨ-ਪਤਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਬਲਕਿ ਜਾਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਣਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ, ਦਿਆ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਪਰਮਾਰਥ, ਕਰੂਣਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਮਾਇਣ ਪਰਸਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਂਰਾਣੀ ਲੱਛਮੀ ਬਾਈ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ, ਮਹਾਂਰਾਣ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ, ਸਾਹਸ, ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਜਲਵਾਯੂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨਯੋਯਾਸ਼ਰਿਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ

ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੰਰਕਸ਼ਣ, ਪੌਧੇ ਲਗਾਉਣਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਓ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ, ਉਤਪਾਦਨ, ਮਿਹਨਤ, ਰਾਜਸਵ, ਸਾਹਸ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਧੰਨ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ, ਮਿੱਤਰਤਾ, ਸਾਹਸ, ਸਹਿਯੋਗ, ਤਿਆਗ, ਨਿਆ, ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦਾ ਸੰਨਮਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਚੇਤਨਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਬਲੀਦਾਨ, ਤਿਆਗ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚਾਈ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੇ ਮੂਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਵਸੁਧੈਵ ਕੁਟੁੰਬਕਮ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰੇ।

ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਖਲਾਈਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ। ਜਿੱਥੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ, ਨਿਰਣਾ, ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੱਚ, ਧੈਰਅ, ਸਾਹਸ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਕਾਰਜਨਿਸ਼ਠਾ, ਮਹੱਤਵਕਾਂਖਿਆ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪੇੜ-ਪੌਧਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ, ਸਹਿਭਾਗਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਸੌਂਦਰਯ ਬੋਧ, ਸਮੁਦਾਇਕ ਸਵੱਛਤਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਣੂ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਧਵੰਸਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਦਿਆ, ਅਹਿੰਸਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Co-curricular Activities)

ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਰੁਚੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. **ਪ੍ਰਾਰਥਾ ਸਭਾ** (Morning Prayers)-ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ-ਆਰੰਭ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵ, ਪ੍ਰੇਮ, ਭਕਤੀ, ਤਿਆਗ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰੇਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
2. **ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜੇ** (Birthday Celebrations)-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਈਸਾ ਮਸੀਹ, ਮਹੁੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਗਾਂਧੀ, ਪਟੇਲ, ਸੁਭਾਸ਼ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ, ਅੰਬੇਡਕਰ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਅਰਵਿੰਦ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਉਹਾਰ** (National Festivals)-ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਅਗਸਤ, ਛੱਬੀ ਜਨਵਰੀ, ਦੋ ਅਕਟੂਬਰ ਆਦਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਭ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. **ਖੇਡਕੁੱਦ** (Games and Sports)–ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਡਕੁੱਦ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਸਿਹਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸਨ, ਕਸਰਤ ਆਦਿ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ-ਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

5. **ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ** (Literacy and Cultural Activities)–ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ, ਨਿਬੰਧ, ਪੱਤਰ-ਪਾਠ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸੰਗੋਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਸੰਮੇਲਨ, ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਨਾਟਕ, ਲੋਕਨਾਚ, ਲੋਕਗੀਤ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਿਗਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਯੋਜਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।

6. **ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ** (Social Service Activities)–ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਤਿਪ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ–

   (ੳ) ਉਪੇਖਿਅਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਰਮਦਾਨ ਨਾਲ ਸੜ੍ਹਕਾਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਵੱਛਤਾ ਅਭੀਆਨ ਚਲਾਉਣਾ।

   (ਅ) ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ।

   (ੲ) ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਨੀਆਨ ਚਲਾਉਣਾ।

   (ਸ) ਗੁੰਗੇ, ਬੋਲੇ, ਅੰਨੇ ਅਤੇ ਅਪਾਹਿਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

   (ਹ) ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਸਫਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਪੇੜ-ਪੋਧਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਅਰਾਜਕਤਾ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ।

   (ਕ) ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ., ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ., ਸਕਾਉਟਿੰਗ, ਗਾਈਡਿੰਗ ਆਦਿ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ।

   (ਖ) ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਆਪਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਪਦਾ ਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

   (ਗ) ਪੱਤਰ ਮਿੱਤਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

7. **ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਕਾਰਜ** (Socially Productive Work)–ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

8. **ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** (Co-operative Organisations)–ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਚਾਹ-ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕ੍ਰੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀ/ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਲਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੰਜਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9. **ਪ੍ਰਯਟਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ** (Tour and Excursion)–ਪ੍ਰਯਟਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਰੋਹਰ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਿਆਰ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

10. **ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ** (Self-Government)-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ‘ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ’ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

3.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੱਧਤਾ (Social Cohesion)

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣਾ, ਵਿਕਾਸ, ਸਮਰਿਧੀ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਤਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ-

1. ਸਮਾਜਿਕਰਣ (Socialization)
2. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ (Social Control)
3. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Social Change)

ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ, ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਮੁਦਾਇ ਆਪਣੇ ਮੈਂਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਘਟਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮਾਨ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਸੰਗਠਨ, ਢਾਚੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। **ਡਯੂਈ** (Dewey) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **“ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਬਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”** ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਓ ਲਿਆਇਅ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਤਵਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਵਹਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੱਲਿਆਣ, ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ-ਅਪਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ
(State whether the following statements are True/False):

7. ਸੁਨੰਦਾ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੂਲਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।
8. ਮੂਲ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਉਹ ਧੁਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ।
9. ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
10. ਪ੍ਰਯਟਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕ-ਬਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

3.6 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ (National Development)

ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ (1964-66) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਨ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ"।** ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਉਥਾਨ-ਪਤਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕੁਸ਼ਲ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਨਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਕੁਸ਼ਲ, ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਭਰਸ਼ਟ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਤਨ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਤਿਪ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. **ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ** (Creation of Ideal Citizens)-ਅੱਜ ਦੇ ਬਾਲਕ ਹੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਨਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੂਤਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲ, ਯੋਗ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਵਹਨ ਕਰਾਕੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- **"ਸਰਵਜਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਦਾਇਤਵਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਹਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।"**
2. **ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ** (Training for Leadership)-ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਣ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣ, ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਸਕਣ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਥਾਨ ਕਰ ਸਕਣ, ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾ ਸਕਣ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਮਰਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਿਅਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਆਰ. ਐਸ. ਮਣੀ** (R.S. Mani) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਵੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।"**
3. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ** (Security and Preservation of Culture and Civilization)-**ਡਾ. ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ, **"ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸੀ ਸਮੱਗਰੀ**

ਨੋਟ

ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।" **ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ** ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੀਵੰਤ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। **ਓਟਾਵੇ** (Ottaway) ਦਾ ਮਦ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।"**

4. **ਸਰਵਜਨਕ ਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ** (Importance of General Welfare)-ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰਵਜਨਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਣ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਪਾਰਪਰਿਕ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼, ਸਵਾਰਥ, ਪ੍ਰਤੀਸਪਰਧਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਲਿਦਾਨ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਵਾਧੀਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕਤਾ ਦੇ ਲਈ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਕਿ ਅਧਿਨਿਆਕਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"**

5. **ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Training of Character and Morality)-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਮੂਲ ਸੰਪੱਤੀ ਹੈ। **ਬੀਚਰ** (Beecher) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, **"ਹਰੇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਫਲ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ।"** ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੱਲਿਆਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਹਰਬਾਰਟ** (Herbart) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, **"ਚੰਗੀ ਨੈਤਿਕ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ"**

6. **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਉਨਤੀ** (Social Reformation and Progress)-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ **ਡਯੂਈ** (Dewey) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਲਪਤਮ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੱਲਿਆਣ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"**

7. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ** (National Integration)-ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਾਤੀਵਾਦਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਪ੍ਰਾਂਤੀਵਾਦਤਾ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਗਰੀਬੀ-ਅਮੀਰੀ ਆਦਿ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੁਤਾ, ਵੈਮਨਸ, ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਵੱਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਟੁਤਾ, ਵੈਮਨਸ, ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਨਪਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਮਿਤਰਤਾ, ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। **ਐਨ. ਪੀ. ਸੇਨ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ, **"ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਠੋਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਥਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ**

ਨੋਟ

ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।" ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਨਹਿਰੂ ਜੀ** ਨੇ ਕਿਹਾ, **"ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੈ।"**

8. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** (National Discipline)–**ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ** (Dr. Radhakrishnan) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਲ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ–ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।"** ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਹਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਰਾਟਸ਼ਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ, ਸਹਿਯੋਗ, ਤਿਆਗ, ਕਰਤੱਵਪਾਲਣ, ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ (1964-66) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਨ ਦਾ ਸਿਖਲੇਖ ਹੀ ਹੈ, **"ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ।"** ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਉਥਾਨ-ਪਤਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕੁਸ਼ਲ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਨੰਤਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਕੁਸ਼ਲ, ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਭਰਸ਼ਟ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਤਨ ਦੇ ਵੱਲ ਆਏਗਾ।

3.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸੁਧਾਰ** (Reformation) : ਸੁਧਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ
2. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ** (National Development) : ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

3.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਜ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ?
3. ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ?
5. ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬਧਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਮਨੁੱਖ	2. ਵਿਅਕਤਿਤਵ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ		

3.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–4: ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Idealism and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

4.1 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Idealism)

4.2 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Idealism)

4.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Idealism and Education)

4.4 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Idealism to Education)

4.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

4.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

4.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

4.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ–

- ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

4.1 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Idealism)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਪੱਤਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਕੀਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੰਗਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਯੂਨਾਨ (ਗ੍ਰੀਸ) ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ। ਯੂਨਾਨ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗੁਰੂਸਥਲੀ ਹੈ। ਈਸਾ ਦੀ ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਥੇਲਸ** (Thales, 640-550 ਈ. ਪੂ.) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਜ਼ੈਨੋਫੇਨੀਜ** (Zenophanes, 570-480 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਵੇਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ। **ਜ਼ੈਨੋਫੇਨੀਜ** ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ **ਸੁਕਰਾਤ** (Socrate, 469-309 ਈ. ਪੂ.) ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਵੀ

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੁਟਕਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਤਰ–ਸਤਰ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ **ਪਲੇਟੋ** (Plato, 427-347 ਈ. ਪੂ.) ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੂਰਭਾਵ ਹੋਇਆ। ਉਂਝ ਪਲੇਟੋ ਯੂਨਾਲ ਦੇ ਰਾਜਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਠਾਠ–ਬਾਠ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਰੀਰ ਸੌਸ਼ਠ ਅਤੇ ਮਾਨ–ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ **ਆਤਮਾ–ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ** ਦੇ ਵਜੂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਯਾਮਕ ਭਾਵ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਦੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਭਾਵ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ **ਸਿੱਟਾਸ਼ੀਲ** ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਸਿਟਾਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਨੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਵਿਚਾਰਵਾਦ** (Idea-ism, Idealism) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਅਰਸਤੂ** (Aristotle, 384-321 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਵਸਤੂਜਗਤ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ **ਡੇਕਾਰਟੇ** (Decartese, 1596-1650), ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ **ਸਿਪੀਨੋਜ਼ਾ** (Spinoza, 1632-1677), ਜਰਮਨੀ ਦੇ **ਲਾਈਬਨੀਜ** (Leibniz, 1646-1716), ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ **ਬਰਕਲੇ** (Bishop Berkley, 1885-1735), ਜਰਮਨੀ ਨੇ **ਕਾਂਟ** (Kant, 1724-1804), **ਫਿਸ਼ਤੇ** (Fichte, 1762-1814), **ਹੀਗਲ** (Hegel, 1770-1831), **ਸ਼ੈਲਿੰਗ** (Shelling, 1775-1854), ਅਤੇ **ਸ਼ੋਪੇਨਹਾਵਰ** (Schopenhaaer, 1788-1860) ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਥੋੜੇ–ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੂਲਭੂਤ ਤੱਥ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ–ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ। **ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ** ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ** (Ideal-ism, Idealism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ **ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ** (Pestalozze), ਜਰਮਨੀ ਦੇ **ਹਰਬਾਰਟ** (Herbart) ਅਤੇ **ਫਰੋਬੇਲ** (Froebel), ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ **ਨਨ** (Nunn), ਇੰਟਲੀ ਦੇ **ਜੇਂਟਿਲੇ** (Gentle) ਅਤੇ ਅਮੇਰਿਕਾ ਦੇ **ਹਾਰਨ** (Horn) ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ–ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ–**ਵਿਚਾਰ ਜਗਤ** ਅਤੇ **ਵਸਤੂ ਜਗਤ।** ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ਼ਵਰ ਜਗਦਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ** (Moralistic Idealism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਲੇਟੋ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇਛੁੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਲਾਈਬੇਨੀਜ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ-ਚਿਦਬਿੰਦੂਆਂ (Monads) ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਕਈ ਚਿਦਬਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਈ ਚਿਦਬਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਬਹੁਤਵਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ** (Pluralistic Idealism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਰਕਲੇ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ (ਮਨ, Mind) ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਆਤਮਨਿਸ਼ਠ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ** (Subjective Idealism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਂਟ ਨੇ ਆਤਮਾ (ਮਨ, Mind) ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਤਰਕਨਾਬੁੱਧੀ (Intellect) ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਜਾ ਤੱਥ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਲੜੀਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਰਕਨਾਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਂਟ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ **ਬੁੱਧੀਵਾਦ** (Intellectualism) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ **ਹੀਗਲ** ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ (ਮਨ, Mind) ਅਤੇ ਵਸਤੂ (ਪੁਦਗਲ, Matter), ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਰਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਨਿਰਪੇਖ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ** (Absolute Idealism) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-**ਇੰਦਰੀਜਨਕ, ਸੰਮਤੀਜਨਕ** ਅਤੇ **ਚਿੰਤਜਨਜਨਕ। ਇੰਦਰੀਜਨਕ** ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਝੂਠ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਇਕਦਰਸ਼ ਝੂਠੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਮਤੀਜਨਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ **ਅਨੁਮਾਨਜਨਕ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ **ਅਨੁਮਾਨ ਸੱਚ** ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਝੂਠ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਨਜਨਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਇੱਕਦਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵੇ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਬਰਕਲੇ** ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਆਤਮਾ (ਮਨ, Mind) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। **ਕਾਂਟ** ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਤਰਕਨਾਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਰਕਨਾਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਤਿੰਨ ਸਨਾਤਨ ਮੂਲਾਂ-ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਦਗੁਣਾਂ-ਸੰਜਮ, ਧੈਰ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਦਗੁਣ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਨਾ ਹੀ ਵੱਧ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਤਾਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਕਲੇ, ਕਾਂਟ ਅਤੇ ਹੀਗਲ ਆਦਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨਿਯਮ ਹਨ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨੋਟ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੰਨਾ ਜਰੂਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਹੇਂਡਰਸਨ** ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਇੱਕ ਤੱਤਗਿਆਨੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਮਨ ਉਸ ਅਸੀਮਿਤ ਮਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੋਨੋ ਬੁੱਧੀ (ਵਿਚਾਰ) ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(Idealism emphasises the spiritual side of man because to the idealists spiritual values are the most important aspects of man and of life. A metaphysical idealist would believe that man's finite mind springs from the infinite mind that both the individual and the world are expressions of intelligence, that the material world is to be explained by the mental.
-Stella V. Henderson.)

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਪਦ (ਸ਼ਬਦ) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਸਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਭਾਵ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ-ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਆਤਮਾ ਨੂੰ .... ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
2. ਹੀਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ .... ਦਾ ਚਰਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਗੱਲ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇੱਕਮਤ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

4.2 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Idealism)

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ**-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਯਾਮਕ ਸੱਤਾ ਜਰੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਤਾ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸੱਤਾ ਇਸ਼ਵਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੱਤ ਹਨ-ਇੱਕ ਆਤਮਾ (ਮਨ, Mind) ਅਤੇ ਦੂਜਾ (ਪਦਾਰਥ, Matter)। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (ਪਰਮ ਮਨ, Super Mind) ਪਦਾਰਥ (Matter) ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

2. **ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਸਰੇਸ਼ਠ ਹੈ**-ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਦੋ ਜਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਵਿਚਾਰ ਜਗਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪਦਾਰਥ ਅਨਿੱਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਝੂਠ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਜਗਤ ਵੀ ਝੂਠ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਾਰਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਵੀ ਦੋ ਜਗਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-ਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਜਗਤ। ਟੰਤਰ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਨੋ ਜਗਤ ਹੀ ਸੱਚ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਨਾ ਉਹ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਇਸ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਜਗਤ ਦੇ ਉੱਚਤਰ ਹੈ।

3. **ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵਉੱਚ ਆਤਮਾ ਹੈ**-ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇੱਕ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇੱਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਉਸਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਹੈ**-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਲਾ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਸੁਖਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ**-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ (ਇੰਦਰੀਆਂ) ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ (ਆਤਮਾ) ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸੱਭਿਅਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਲਾ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਭਾਵ ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ**-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਸੁਖਮ, ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੰਤ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨਹੀਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤ ਪਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੁੱਝ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ, ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪਰਮ ਸੱਚ ਭਾਵ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

7. **ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਭਾਵ ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲ, ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ**-ਪਲੇਟੋ ਤਿੰਨ ਸਨਾਤਨ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੂਲ ਹਨ-ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਆਤਮਨ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਰਵੇ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸਤ੍ਹਾਂ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਸੱਚ ਹੈ ਉਹੀ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਉਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਹੈ ਉਹੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ-ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ-**ਜਾਣਨਾ, ਸੰਵੇਗ** ਜਾਂ **ਅਨੁਭੂਤੀ** ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਭਾਵ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਕੇ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਸੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਆਨੰਗ ਲਾਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਰੂਪ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੜਦੇ-ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਤਾਧਾਰੀ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁੱਝ ਕਰਤੱਵ ਹਨ। ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ, ਧਰਮ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼, ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਮਨ੍ਰੁੱਖ ਦਸ ਇਹਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

9. **ਰਾਜ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਹੈ**-ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੇਟੋ ਜਦੋਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਵਿਚਾਰ (ਨਿਯਮ, Law) ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਫਿਸ਼ਟੇ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

4.3 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Idealism and Education)

ਯੂਨਾਨੀ (ਗ੍ਰੀਸ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਪਲੇਟੋ** ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ **ਅਕਾਦਮੀ** (Academy) ਨਾਮ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ (ਵਿਦਿਆਲਿਆ) ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। **ਪਲੇਟੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ–

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਹਨ।

(Education consists in giving to the body and soul all the perfection of which they are susceptible. **-Plato**)

ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਰਮਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਹਰਬਾਰਟ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ–

ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(Education is the process of attaining virtues. **-Herbart**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ–ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ, ਇਸੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ, ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ** 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ **ਸਮਾਜਿਕ** 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੱਜੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ **ਮਾਨਸਿਕ** 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਪਦ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ **ਅਧਿਆਤਮਿਕ** 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਉਂਣਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-**ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Complete Personality)। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਥੋੜਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ**–ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਆਹਾਰ ਲਏ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਆਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖੇ। ਭਰੰਤੂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਨਹੀਂ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਪਣੀ ਅਕਾਦਮੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ**–ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਦ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਸੰਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ-ਅਸਵਿਕਾਰਯੋਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ 'ਸਵੈ' (ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਿਤਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ) ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਜ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ; ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਮੂਲ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ 'ਸਵੈ' ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਰ ਟੀ. ਪੀ. ਨਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

3. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਦਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅਡਿਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜਰਮਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹਰਬਾਰਟ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

4. **ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ**-ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸ਼ਲਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਣ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ, ਵਿਓਪਾਰੀ, ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

5. **ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ**-ਪਲੇਟੋ, ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਫਿਸ਼ਟੇ ਆਦਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਿਥਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਣ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. **ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਪਦ ਹੈ-ਬੌਧਿਕ 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਇਹ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ-ਅਸਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਸ਼ਟਾਂਵਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਸੱਚ-ਝੂਠ, ਸ਼ਿਵ-ਅਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ-ਅਸੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਂਟ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

7. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਪਦ ਹੈ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ 'ਸਵੈ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵੈ' ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਕ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਧਿਆਤਮਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ (Socrates) ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ

ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪਲੇਟੋ (Plato) ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੇ ਵੱਲ ਝੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਖ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਚਿਰ ਸੱਤ, ਚਿਰ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਚਿਰ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਤ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਯੂਨਾਨੀ (ਗ੍ਰੀਕ) ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਪਲੇਟੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ **ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ** ਜਾਂ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਰੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬੌਧਿਕ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਲੇਟੋ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ; ਨੈਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ, ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜਰਮਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਹਰਬਾਰਟ** ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਨਨ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਨ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਆਿਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ-ਸਿਹਤ ਰੱਖਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਰਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਾ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੇਖ, ਚਿਤਰਕਲਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਦੇ ਉਜਾਗਰ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸਪਰਧਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤਿ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨਿਮਰਣਾ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਧੀਰੋਦਾਤ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਧੀਰੋਦਤ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਸਕਣਗੇ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੇਖਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਆਤਮਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਪਿਆ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਣ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸਵੈਧਿਆਏ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਗੁਰੂ **ਸੁਕਰਾਤ** ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਵਿਆਖਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੌਜਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਪਲੇਟੋ** ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਿਆਦਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਅਰਸਤੂ** ਆਗਮਨ ਅਤੇ ਨਿਗਮਨ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਗਮਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਗਮਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਧਾਰਨੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ **ਹੀਗਲ** ਨੇ ਤਰਕ ਵਿਧੀ, **ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ** ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਆਵਿਰਤੀ ਵਿਧੀ, **ਹਰਬਾਰਟ** ਨੇ ਅਨੁਦੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ **ਫੋਰਬੇਲ** ਨੇ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ **ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ** ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਤਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸਤਰ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੱਜੇ ਸਤਰ ਤੇ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ **'ਆਨਸ਼ਾਂਗ'** ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਆਵਰਤੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।

ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਹਰਬਾਰਟ** ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ, ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ। ਹਰਬਾਰਟ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜਰਦਾ ਹੈ-ਨਰੀਖਣ (Observation), ਆਸ਼ਾ (Expectation), ਮੰਗ (Demand) ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ (Action)। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ-ਸਪਸ਼ਟਤਾ (Clearness), ਸੰਬੰਧ (Association), ਵਿਵਸਥਾ (System) ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ (method)। ਹਰਬਾਰਟ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਜਿਲਟ** ਨੇ ਹਰਬਾਰਟ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-ਤਿਆਰੀ (Preparation), ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ (Presentation), ਤੁਲਨਾ (Comparison), ਸਧਾਰਨੀਕਰਣ (Generalization) ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ (Application)। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਪਦਾਂ ਨੂੰ **ਹਰਬਾਰਟ ਦੀ ਪੰਜ ਪਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੇਲੇ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ **ਫੋਰਬੇਲ** ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਗੁਣ ਖੇਡ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਦੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵੱਲ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ **ਪਲੇਟੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੇ ਲਈ **ਨੈਤਿਕ** ਆਚਰਣ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਰੋਕੀਏ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਠੋਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਜਰਮਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਫੋਰਬੇਲ** ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੰਡ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਬੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਾਹਨੂਭੂਤੀਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੂਚੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਾਰਨ ਨੇ ਵੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉੱਤਮ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਆਦਤ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਬੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣਗੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਕ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਤਵ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਵ ਤੋਂ ਦੇਵਤਵ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ, ਸਚਿਤਰ ਅਤੇ ਤਪੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਪਲੇਟੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਫੋਰਬੇਲ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਰੂਪੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਰੂਪੀ ਮਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰੂਪੀ ਪੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਹਿਯੋਗ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਧਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ, ਆਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਬੱਚੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ-ਇੰਦਰੀਆਂ, ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਰੂਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵਿਸ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ** ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ

ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਜਰਮਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਹਰਬਾਰਟ** ਅਤੇ **ਫੋਰਬੇਲ** ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਆਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬੱਚੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚੇ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇ ਵੱਲੇ ਵਧ ਸਕਣ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ; ਜਿਵੇਂ-ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਪਲੇਟੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨਂ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ! ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਯੋਗਨਾ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਿਸੀ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਔਚਿਤ ਹੈ ! ਅਸੀਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਿਚੜੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੋ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋ ਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੂਲਭੂਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨਮੁਕਤ, ਵਿਦੇਹਮੁਕਤ, ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ, ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਨਜਾਣ ਹਨ। ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਅਧਿਆਏ-'ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ'।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions)-

3. ਇੰਦਰੀਜਨਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਲੇਟੋ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-

   (ੳ) ਝੂਠ (ਅ) ਸੱਚ (ੲ) ਜਰੂਰੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਬਰਕਲੇ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਸਮੂਹ ਮਾਤਰ (ਅ) ਖਜਾਨਾ (ੲ) ਪ੍ਰਤੀਤਿ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

   (ੳ)ਚਾਰ ਜਗਤਾਂ ਵਿੱਚ (ਅ) ਦੋ ਜਗਤਾਂ ਵਿੱਚ (ੲ) ਤਿੰਨ ਜਗਤਾਂ ਵਿੱਚ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਸਧਾਰਣ ਰਚਨਾ (ਅ) ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ (ੲ) ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ (ਸ)ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4.4 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Idealism to Education)

ਕਿਸੀ ਵਸਤੁ, ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਿਸੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਵਾਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਜੀਵ, ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਤਮਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠ ਮੰਨਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਤਿੰਨੋਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮਹੱਤਵ ਦਵੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹਰਬਾਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਇੰਨਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਬਣਾਏ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਸ ਲੋਕ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਭਰੰਤੂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਦੋਸ਼ਰੋਪਣ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਖੇਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ) ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਅਪੇਖਿਆਕ੍ਰਿਤ ਘੱਟ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਧੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਹੋਰ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀਆਂ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਆਗਮਨ ਅਤੇ ਨਿਗਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਤਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੈਸਟਾਲੋਜੀ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਆਵਿਰਤੀ ਵਿਧੀ, ਹਰਬਾਰਟ ਦੀ ਪੰਚਪਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਫੋਰਬੇਲ ਦੀ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ।

ਹੁਣ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਖਿਆਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਟਣ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਆਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਜਿਆਦਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇੱਕਦਮ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਹਨ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉੱਤਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਕਰਨ ਤੇ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਚਿਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ

ਉਚਿਤ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ। ਨਿਯੰਤਰਣ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰੇਮ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਦੰਡ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ; ਜਿਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਉਹ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਧ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਂਝ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਂਝ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮੰਨਣਾ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪਲੇਟੋ ਉੱਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨਾਂ ਤੋਂ ਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਕੇ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਤਾਂ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਯੋਗਤਾਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਦੁਬਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਸਭ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧੰਨ ਦਾ ਫਿਜ਼ੂਲ ਖਰਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਦਾ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਵੀ ਅੱਜ ਦੁਬਾਰਾ ਸਮਝੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਟੂ ਸੱਚ-ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜਾਗਰੁਕ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਰਹਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

9. ਪਲੇਟੋ ਤਿੰਨ ਸਨਾਤਮ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ-ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ। ਨੋਟ

10. ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

4.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦੀ। ਭਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਾਹਨੂਭੂਤੀਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕਮਤ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਸਨ ਬਰਕਰਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਮਨ** (Mind) : ਦਿਮਾਗ
2. **ਪਦਾਰਥ** (Matter) : ਵਸਤੂ
3. **ਕਿਰਿਆ** (Action) : ਕਰਮ

4.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. 'ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ,' ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
3. ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਉੱਤਮ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਸਹਿਪ੍ਰਮਾਣ ਉੱਤਰ ਦਿਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਪਲੇਟੋ	2. ਆਤਮਾ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

ਨੋਟ

4.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਇਕਾਈ-5:ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Naturalism and Education)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

5.1 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Naturalism)

5.2 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Naturalism)

5.3 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Naturalism and Education)

5.4 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Naturalism to Education)

5.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

5.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

5.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

5.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਭ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਭ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਭ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵਅੱਧ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ **ਵਾਲਟੇਅਰ** (Voltaire) ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰਅੱਧ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ **ਰੂਸੋ** (Rousseau, 1712-1778) ਦਾ ਦੁਰਭਾਵ ਹੋਇਆ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਟੂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

5.1 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Naturalism)

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਥੇਲਸ** (Thales, 640-550 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਲ ਇੱਕ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ **ਏਨੇਕਸੀਮੇਨੀਜ** (Anexemenes, 590-525 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਇਸ

ਨੋਟ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਹੇਰਾਕਲੀਟਸ** (Hiraclitus, 540-475 ਈ. ਪੂ.) ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਡੇਮੋਕ੍ਰੀਟਸ** (Democritus, 460-370 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਅੱਗ ਚੱਲ ਕੇ ਪਰਮਾਣੂਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ **ਸੁਕਰਾਤ** (Socrates, 469-399 ਈ. ਪੂ.) ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਪਲੇਟੋ** (Plato, 427-347 ਈ. ਪੂ.) ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਮਾਤਰ ਦੱਸ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਜੋ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ) ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਤਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। **ਕੋਮਟੇ** (Comte), **ਬੇਕਨ** (Francis Bacon), **ਹੋਬਸ** (Hobbes), **ਡਾਰਵਿਨ** (Darwin) ਅਤੇ **ਲੇਮਾਰਕ** (Lamarck) ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪੌਧਾ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰੂਸੋ ਇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚਲਾਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰੂਸੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਣਰੂਪੇਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਬਾਅਦ **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** (Herbert Spencer) ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆਦਾ ਪੂਰਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ **ਹਕਸਲੇ** (Haxley), **ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ੋ** (Bernard Shaw) ਅਤੇ **ਸੈਮਯੂਲ ਬਟਲਰ** (Samuel Butler) ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਵੱਲ ਘੱਟ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟਸ ਰੂਸੋ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਟੂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਯੂਨਾਨੀ (ਗ੍ਰੀਸ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਡੈਮੋਕ੍ਰੀਟਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ **ਡਾਲਟਨ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰਮਾਣੂਵਾਦ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਣੂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਉਸ

ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਣਾਂ (ਇਲੈਕਟਰੋਨਸ, ਪ੍ਰੋਟੋਨਸ ਅਤੇ ਨਿਊਟਰੋਨਸ) ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਪਰਮਾਣੂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਣੂ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਣ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਣੂਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਨੂੰ **ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨਵਾਦੀ** ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ (Naturalism of Physical Sciences) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਯੰਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰੀ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾੜੀ, ਗੰਥੀ ਅਤੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਯੰਤਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ** (Mechanical Naturalism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ **ਡਾਰਵਿਨ** ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਧਾਰਣ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੋਧੇ, ਪੋਧਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ **ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ** (Biological Naturalism) ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਇੱਕਮਤ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਹੈ।

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਰਥ ਉਸ ਰਚਨਾ ਤੋ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਜਿਵੇਂ-ਧਰਤੀ, ਸਮੁੰਦਰ, ਪਹਾੜ, ਨਤੀਆਂ ਅਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਤਾਰੇ, ਬੱਦਲ, ਵਰਖਾ, ਵਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਪਰੰਤੂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ **ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਹ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ** ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜਲ, ਬਰਫ, ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਪ, ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਾਨ ਤੱਤਾਂ (ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਰਫ ਤੋਂ ਜਲ, ਜਲ ਤੋਂ ਵਾਸ਼ਪ, ਵਾਸ਼ਪ ਤੋਂ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਬਰਫ, ਇਹ ਸਭ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਦੇ ਬਿਗੜਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਨ-ਬਿਗੜਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਇੰਦਰੀਅਨੁਭੂਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਰੀਖਣ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਸੰਯੋਜਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅੰਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕਦਮ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲੇਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਛੱਡ ਦਏਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ **ਜੇਮਸਵਾਰਡ** ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ–

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

(Naturalism is the doctrine which separates nature from God, subordinates spirit to matter and sets up unchangeable laws as supreme. **–James Ward**)

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ–

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਜਨਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਣਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਉਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਯੂਨਾਨੀ (ਗ੍ਰੀਸ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੈਮੋਕ੍ਰੀਟਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ–ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. .... ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰਅੱਧ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰੂਸੋ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਹੋਇਆ
2. ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਵੀ .... ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭਵਕ ਰੂਪ ਹੈ।

5.2 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Naturalism)

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਰਕ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ–

1. **ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ**–ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਨ, ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੇ–ਆਪ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਘਨਟ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਣਨ ਅਤੇ ਬਿਗੜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਰਫ ਅਤੇ ਬਰਫ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਤੋਂ ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਬੀਜ ਬਣਨ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਸਰਵਉੱਤਮ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕਾ ਹੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ**– ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਝੂਠ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਝੂਠ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. **ਆਤਮਾ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਹੈ**-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇੱਕ ਮਿਥਿਆ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਤੱਤ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਇਸੀ ਚੇਤਨਾ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਹੈ**-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਜਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਯੰਤਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਯੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਪਸ਼ੂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਇੱਕਦਮ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤਿੱਜੇ ਮਤ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜੀਵਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਾੜੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ**-ਜੀਵਨਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਕੁੱਝ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਉਤੇਜਨਾ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉਣਾ ਹੈ**-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੁਖਭੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਭੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਆਤਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੰਨਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੈ।

7. **ਸੁਖਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤਮ ਹੈ**-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਤਮਰੱਖਿਆ ਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਛਲ, ਕਪਟ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੁਰਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. **ਫ਼੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ**-ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਜੀਵਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਨੋਟ

9. **ਰਾਜ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਹੈ**-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਜਨਕ ਰੂਸੋ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਹਨਨ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਨਾਰਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਯਮ (ਵਿਚਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਜਨਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਠੋਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਰੂਸੋ ਇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-
   (ੳ) ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ (ਅ) ਹਿਤਕਾਰੀ
   (ੲ) ਅਹਿਤਕਾਰੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
4. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਝੂਠ (ਅ) ਸੱਚ
   (ੲ) ਅਨੋਖਾ (ਸ) ਵਿਅਰਥ
5. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-
   (ੳ) ਵਿਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ (ਅ) ਅਸਲ ਗਿਆਨ
   (ੲ) ਅਗਿਆਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਇੰਦਰੀਅਨੁਭੂਤੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-
   (ੳ) ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ (ਅ) ਇੰਦਰੀਜਨਕ ਗਿਆਨ
   (ੲ) ਅਗਿਆਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5.3. ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Naturalism and Education)

ਭ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਸਰੂਪ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਪਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਯੰਤਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪਿਆ ਹੈ-ਇੱਕ ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦਾ।

ਰੂਸੋ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ-'ਦ ਨਿਊਜ਼ ਹੇਲਾਇਜ' (The New Heloise) ਅਤੇ 'ਏਮਿਲ' (Emil) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਦ ਨਿਊਜ਼ ਹੇਲਾਇਜ' ਵਿੱਚ ਰੂਸੋ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਏਮਿਲ' ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ: ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਮੋਰਲ ਐਂਡ ਫਿਜਿਕਲ' (Education Intellectual, Moral and Physical) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ-'ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ' (What Knowledge is of Most Worth), 'ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ' (Intellectual Education), 'ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ' (Moral Education) ਅਤੇ 'ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ' (Physical Education)।

ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੈਕਡੂਗਲ, ਡਾਰਵਿਨ, ਲੇਮਾਰਕ, ਹਕਸਲੇ, ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ੋ ਅਤੇ ਸਮਯੂਲਰ ਬਟਲਰ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਪੁਸਤਕੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯੰਤਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ **ਮੈਕਡੂਗਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਉਦਾਤੀਕਰਣ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਸਗਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨੈਸਗਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਜਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਕਰ ਦੇਦਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਹੈ। **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਤਰ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(Education means establishment of coordination between the inherent powers and the outer life. **–Herbert Spencer**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ-

1. **ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗਾਂਤਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਉਦਾਤਰੀਕਰਣ**-ਯੰਤਰਓਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਕੁੱਝ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੰਤਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਬੰਧ ਸਹਿਜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। **ਮੈਕਡੂਗਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਤ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।
2. **ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। **ਡਾਰਵਿਨ** ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਦਾ ਵਜੂਦ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ**-ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਲੇਮਾਰਕ ਡਾਰਵਿਨ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਮਾਰਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਉਂਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵਨ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਉਨਾ ਹੀ ਵੱਧ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ-ਰੂਸੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਤਾ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ (Every thing is good as it comes from the hands of the author of nature, men maddle with it and it degenerates)। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

5. **ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ-ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕੁੱਝ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਰੱਖਿਆ ਕਰਨ, ਜੀਵਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ, ਆਪਣੀ ਸੰਨਤਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਾਗ ਲੈਣ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

6. **ਜਾਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਜੋਰਜ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ੋ** ਜਾਤਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਤਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7. **ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਸ਼ਟਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਸ਼ਟਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ। ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਰੂਸੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਏਮਿਲ** ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ-**ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ** (ਜਨਮ ਤੋਂ 5 ਸਾਲ), **ਬਾਲਅਵਸਥਾ** (5 ਤੋਂ 12 ਸਾਲ), **ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ** (12 ਤੋਂ 15 ਸਾਲ) ਅਤੇ **ਯੁਵਾਅਵਸਥਾ** (15 ਤੋਂ 35 ਸਾਲ) ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਵਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਖੇਡ-ਕੁੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ-ਕੁੱਦਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਦਰੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਰੀਖਣ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ, ਹਸਤਕਾਰਜ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਯੁਵਾਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਤਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਨਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਠਾਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ-ਕੁੱਦਣ, ਤੈਰਨ, ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਸਤਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਹਿਚਾਰੀ ਅਤੇ ਸੇਵਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰਹਿ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਂ ਕਿਰਿਅਵਾਂ (*i*) ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ, (*ii*) ਜੀਵਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਜ, (*iii*) ਵੰਸ਼ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ, (*iv*) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ ਅਤੇ (*v*) ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ, ਸਫਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰਾਂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਵਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਗਣਿਤ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਵੰਸ਼ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ, ਬਾਲਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਪੇਂਸਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹਕਸਲੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਭੂਲਾ ਦੇਣਾ ਉਨਾ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਭੂਲਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਨਾ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਿਮਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਨ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਰਾ ਸੀ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਮੁੜੋ'। ਰੂਸੋ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਕਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ੂ, ਬਾਲ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਯੁਵਾ ਦਾ ਵਰਣਲ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਤਰ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਪੁਸਤਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।

ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਪਾਠ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦਿਓ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਚੋ ਜਦੋਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਰੂਸੋ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਰਾ ਸੀ।

ਰੂਸੋ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਹ ਰੂਸੋ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਨਾਰਾ ਸੀ।

ਰੂਸੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਸ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰ ਛੱਡਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰੂਸੋ ਦਾ ਚੌਥਾ ਨਾਰਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਰੂਸੋ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦ ਸੀ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਨਾਰਾ ਸੀ।

ਰੂਸੋ ਉਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰ ਸਿੱਧੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, **ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ** (Positive Education) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆਨ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਸੋ ਨੇ **ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ** (Negative Education) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ (*i*) ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਦੇ ਵੱਲ, (*ii*) ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਦੇ ਵੱਲ, (*iii*) ਮੂਰਤ ਤੋਂ ਅਮੂਰਤ ਦੇ ਵੱਲ, (*iv*) ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੇ ਵੱਲ, (*v*) ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇ ਵੱਲ ਅਤੇ (*vi*) ਅਨੁਭੂਤ ਤੋਂ ਤਰਕਸੰਗਤ ਦੇ ਵੱਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰੂਚੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਡਾਲਟਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਨਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਖੇਡ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ 'ਸਵੈ' ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਦੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਦੰਡ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। **ਰੂਸੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-**ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ** (Principle of Freedom) ਅਤੇ **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ** (Principle of Natural Consequencies)। ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਵੇਗੀ, ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਗਲਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਸਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਣਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਸਪੇਂਸਰ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ **ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ** (Hedonistic Theory) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਸਹੀ

ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਮਨੁੱਖ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੇ ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੰਡ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨਿਸ਼ਠੁਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਹਕਸਲੇ ਨੇ ਰੂਸੋ ਅਤੇ **ਸਪੇਂਸਰ** ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਦੰਡ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਤਰਕਵਹੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਲਤੀ ਅਤੇ ਜਾਣਬੁੱਝਕੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਗਲਤੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਦੰਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇੱਥੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਹੀ ਦੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਲੇ ਬਰਸਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੀ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੀ ਘਟੀਆ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਰ ਫੋੜ ਦਏਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹਕਸਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੱਦ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਰੂਸੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੋਖਲਾਹਟ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। **ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ** ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰੇ, ਸਿੱਖਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਹੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤੀਆਂ, ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਾ

ਰੂਸੋ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਹੀ ਵਿਦਿਆਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਾਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਚੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿਲੇ। ਹਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸਾਰਣੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ

ਨੋਟ

ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸੋਣ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਧੁੱਪ, ਛਾਂ, ਬਰਖਾ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪੇਖਿਆਕ੍ਰਿਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੱਡੇ ਬੱਚੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੀ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਕੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਇਹ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ; ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੋਵੇ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਯੌਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦੇਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ **ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦਿਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਇੱਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਇੱਕਮਤ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਾਨੂਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੇ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਿਸੀ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਔਚਿਤ! ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਿਚੜੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨਣਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪੱਖ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਰਿਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਰਿਤ ਹਨ। ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਗੱਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਟੈਗੋਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਏਕਾਤਮਭਾਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ **ਵਿਸ਼ਵਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ** ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਝਣਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ

ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਉੱਤੇ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਅਧਿਆਏ-ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ।

ਟਾਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਹੋਇਆ ਸੀ।
8. ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
9. ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਦਰੂਨੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।
10. ਰੂਸੋ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਰਾ ਸੀ-'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਮੁੜੋ।'

5.4 ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Naturalism to Education)

ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਬਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਿਥਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਵਾਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਕੇਵਲ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ (ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਾਮਾ, ਕਰਮ-ਭੋਗ, ਸਵਰਗ-ਤਰਕ ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭੌਤਿਕ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਅਤੇ ਜੀਵਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ ਪਦਾਰਥ, ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਉੱਚ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਥਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਗਲੇ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦੀ। ਹਾਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਗਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਕੁੱਝ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਦਾਤੀਕਰਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਇਸੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਇੱਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪਦਾਰਥ, ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। (ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਫਸਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਦਾਤੀਕਰਣ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਜਿਸ ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਚਰਿਤਰਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇੰਨਾ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕਿਤਾ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। **ਹਕਸਲੇ** ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹਨ ਕਿ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਛਾਪ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਰਟਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਨਾਰਾ ਲਗਾਇਆ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਖਲਾਈ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸੂਤਰਾਂ-ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਦੇ ਵੱਲ, ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਦੇ ਵੱਲ, ਮੂਰਤ ਤੋਂ ਅਮੂਰਤ ਦੇ ਵੱਲ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੇ ਵੱਲ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ; ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਵੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਡਾਲਟਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਨਰੀਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁੱਖ ਹਨ।

ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਤਕਨੀਕੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਹਿਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਛੂਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣੀ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰੂਸੋ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ' ਅਤੇ ਸਪੇਂਸਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ 'ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ' ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਉਗਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੌਖਲਾਹਟ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ। ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਥਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਨਾਰੇ ਨੇ ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੂਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਇੰਨਾ ਹੀ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਮੇਂ-ਸਾਰਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਰਾ ਲਗਾਇਆ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੇ ਅਟਪਟ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਸਮੇਂ-ਸਾਰਣੀ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉੱਤੇ ਸਤਰ ਭਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਉਨਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਅਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਦੇਣਾਂ ਹੋਰ ਹਨ-ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਨ

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਪਮੰਡੁਕਤਾ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ। ਨੀਤਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼, ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭੌਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਕਰ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੋਵਾਂਗੇ।

5.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲੂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਬਾਜੀ ਹਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿਲਖਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸੂਤਰ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਸਨ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਦਾਖਿਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਆਪਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ। ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਸੰਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਪਾਏ। ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਪੱਖਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਮੁਲਅੰਕਣ** (Evaluation) : ਮੁਲ ਅੰਕਣ
2. **ਸਿਧਾਂਤ** (Principles) : ਨਿਯਮ

5.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
4. 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ' ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. 18ਵੀਂ	2. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ	3. (ੳ)	4. (ਅ)	5. (ਅ)
6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ	9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ

5.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–6: ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Pragmatism and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

6.1 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Pragmatism)

6.2 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Pragmatism)

6.3 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Pragmatism and Education)

6.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

6.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

6.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

6.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਇਸ ਇੰਦਰੀਗ੍ਰਹਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ (Mind) ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਕਿਰਿਆਵਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਕਿਸੀ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨੇਦ ਹਨ।

6.1 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Pragmatism)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਗਮੇਟਿਜ਼ਮ (Pragmatism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਗਮਾ (Pragma) ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਗਮੇਟਿਕੋਸ (Pragmaticos) ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਗਮੇਟਿਜ਼ਮ (Pragmatism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ **ਵਿਵਹਾਰਰਿਕਵਾਦ** ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਇਸ ਨੂੰ **ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ** ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸੀ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਹੇਰਾਕਲੀਟਸ** (Heraclitus, 540-475 ਈ. ਪੂ.) ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਸਲ ਚੀਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਕ **ਸੋਫਿਸਟਾਂ** (Sophists) ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋਫਿਸਟ ਵਰਿਤੀਗ੍ਰਾਹੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰੋਟਾਗੋਰਸ** (Protagoras, 500 ਈ. ਪੂ.) ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਟਾਗੋਰਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਥਨ ਸੀ-'ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਹੈ' (Homo Men Sura)। ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਭ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ, ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤਾਂ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ **ਪਲੇਟੋ** (Plato, 427-347 ਈ. ਪੂ.) ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਜਿੱਥੇ ਜੋ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਭ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ ਆਰੰਭ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ **ਬੇਕਨ** (Francis Bacon, 1561-1626), ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਕਾਮਟੇ** (Comte) ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਅਮੇਰਿਕਾ ਦੇ **ਚਾਰਲਸ ਸੇਂਡਰਸ ਪਿਅਰਸ** (Charles Senders Pierce, 1839-1914) ਅਤੇ **ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਸ** (William James, 1842-1910) ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। **ਪਿਅਰਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਧਾਰਣਾ ਆਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਜੇਮਸ** ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਦੱਸਿਆ। ਜੇਮਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਮੇਰਿਕਾ ਦੇ ਹੀ **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** (John Dewey, 1859-1952) ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਡੀਵੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡੀਵੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ** (Kilpatric) ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ **ਸ਼ਿਲਰ** (Shiller) ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡੀਵੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਉਸੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਣਗੇ।

ਨੋਟਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਪੱਖ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਈ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਇਸ ਇੰਦਰੀਗ੍ਰਾਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ (Mind) ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਇੱਕ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਕਿਸੀ ਆਖਰੀ ਸੱਚ (Ultimate Reality) ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਜੇਮਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗਤ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਇਹ ਪੂਰਣਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧ ਜਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। **ਜੇਮਸ**-ਅਤੇ **ਸ਼ਿਲਰ** ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ** (Humanistic Pragmatism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ** (Experimental Pragmatism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਸਿੱਧ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਤਾਂ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ **ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ** (Nominalistic Pragmatism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ **ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ** (Biological pragmatism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ, ਨਿਮਿਤ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਉਪਕਰਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਪਾਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਸਾਧਨਵਾਦ, ਨੈਮਿਤਿਕਵਾਦ** ਜਾਂ **ਉਪਕਰਣਵਾਦ** (Instrumentalism) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ ਰਚਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਚ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਦਲੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਉਪਯੋਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਰੋਸ** ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਨੁੱਤਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਅਪਾਣੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। (Pragmatism is essentially a humanistic philosophy maintaining that man creates his own values in course of activity, that reality is still in making and awaits its part of completion. **–Ross**).

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਪੂਰਣ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰ ਜੀਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ ਆਰੰਭ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੇਕਨ (Francis Bacon, 1561-1626) ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਸਵੈ-ਮਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ-ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੀ .... ਹੈ।
2. ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ .... ਤੇ ਖਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੋਵੇ।

6.2 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਕੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Pragmatism)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਕਾਰਨ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤੀ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਹੀ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ-**ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਕਿਸੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
2. **ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ-** ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੀ ਵਸਤੂ, ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸੱਚ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਸਣ ਤੇ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਸੱਚ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਝੂਠ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ,

ਨੋਟ

ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕਿਸੀ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸੱਚ ਜਾਂ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

3. **ਟਾਤਮਾ ਇੱਕ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ–** ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਕਿਸੀ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਤਮਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਸਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ–**ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਕਿਕਿਰਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। **ਸਮਾਜਿਕਤਾ** ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਸੇ ਬਿਨਾਂ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ; ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਸਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਉਣਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ–**ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿਕਅਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਜੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉਣਾ ਹੈ–**ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੱਲ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲੇ।

7. **ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ–**ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਦੀ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰੇ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਸਹਿਯੋਗ, ਦਿਆ, ਮੁਆਫੀ, ਸਹਿਣਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਰਣ, ਸਵੈਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਗ੍ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਕਅਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਖ-ਸੁਵੀਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਵੰਡਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਤਾਂ ਹੀ ਜੀਊਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ–**ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ-ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ

ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਦਯੋਗ, ਉਤਪਾਦਨ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਇਸੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸਮਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਅਪੇਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿਤ ਦੇ ਅੱਗ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

9. **ਰਾਜ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ**-ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਕੋਈ ਦੈਵਿਕ ਸੰਸਕਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਮਿਤ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਸਿੱਧ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-
   (ੳ) ਸੱਚ (ਅ) ਝੂਠ
   (ੲ) ਵਿਅਰਥ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
4. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਗਿਆਨੀ (ਅ) ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ
   (ੲ) ਅਗਿਆਨੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਚ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ .... ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
   (ੳ) ਮੂਲਾਂ (ਅ) ਗਿਆਨ
   (ੲ) ਧਾਰਣਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਰੋਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ-
   (ੳ) ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰੂਪ (ਅ) ਇੱਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ
   (ੲ) ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਿਰਿਆ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

6.3 ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Pragmatism and Education)

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਸਿਲਖਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਭਾਲ, ਸੰਵਹਿਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

ਨੋਟ

'ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।'

(Education is the development of all those capacities in the individual which will enable him to control his environment and fulfil his possibilities. **–John Dewey**)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡੀਵੀ ਦਾ ਕਥਨ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ। ਡੀਵੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

1. **ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਕਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ, ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ, ਨਿਰਣਾ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੱਚਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਜੋਨ ਡੀਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
4. **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡੀਵੀ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਡੀਵੀ ਅਤੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭੇਦ ਦਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡੀਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ-

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਮੂਲਵਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਜ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ-

1. **ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਡੀਵੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ। ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. **ਰੂਚੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-**ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਚੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰੂਚੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡੀਵੀ ਨੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਚੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਖੋਜਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਚੀ। ਡੀਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਚੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਰੋਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ, ਹਸਤਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. **ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-**ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੀਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜੀਵ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਹੋਵੇਗੀ। **ਡੀਵੀ** ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ, ਤਿਓਹਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-**ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬਾਲਕਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਨੁਭਵ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬੱਚੇ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ **ਪੂਰਵ ਇਕੱਤਰਿਤ ਅਨੁਭਵਾਂ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

5. **ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ**-ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਤਰ ਤੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਣ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਾਜਿਕ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਰੂਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਰੂਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਬੱਚੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਜੋਨ ਡੀਵੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਉਹ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਗ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਚੌਥਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। **ਡੀਵੀ** ਨੇ **ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ** ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ **ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ** ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪਦ ਹਨ-ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ **ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ** ਨੇ **ਪ੍ਰਯੋਜੇਕਟ ਵਿਧੀ** ਦਾ ਨਿਰਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੀ ਪੰਜ ਪਦਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪਦ ਹਨ-ਪ੍ਰਯੋਜੇਟ ਦੀ ਚੋਣ, ਟੀਚਾ ਨਿਰਧਾਰਣ, ਯੋਜਨਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਪ੍ਰਯੋਜੇਕਟ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੁਝਾਨ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਹੋਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਦੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗਿਆਨ ਥੋਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਸਥਾਈ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਿੱਜਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਦੇ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਣ ਹਨ। ਡੀਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਿਲਪੈਟਰਿਕ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਜਰੂਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਅੱਜ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਅੱਜ ਪਾਠਚਰਯਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਪਯੋਗਤਾ, ਰੁਚੀ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਲਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਤਰ ਗਿਰਿਆ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਤਿ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਦਾ ਆਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰ ਸਿੱਖਣ, ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੱਝ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਡੀਵੀ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕਿਲਪੈਟਿਰਿਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਕਾਈ ਵਿਧੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਹਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣੇਗੀ, ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਹ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਣ ਲੱਗਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗ। ਇਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਸੀ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇਪਣ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇਪਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਸ਼ਰੋਤਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੂਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਹੁਣ ਅਧਿਨਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਮਿੱਤਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਸਾਧਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬਲਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚੇ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਰੂਰੀ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਿਧ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਨੇ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਭੈਅ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਤਵ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਗਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਜੋਨ ਡੀਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।
9. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
10. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

6.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਇੱਕ ਅਧੂਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇੱਕ ਬੌਖਲਾਹਟ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੰਨਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ। ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹਨ। ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਸਣ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਸਮਾਨ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

6.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ** (Pragmatism) : ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ
2. **ਮਨ** (Mind) : ਆਤਮਾ

6.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਣੇ ਹੋ? ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।
4. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ (ਉਪਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ) ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੋਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਲਿਖੋ।
5. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਸਾਧਨਵਾਦ (Instrumentalism) ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
6. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
7. ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਡੀਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
8. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
9. ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਗਿਆਨ	2. ਕਸੌਟੀ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ		

6.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ-7: ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Humanism and Education)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
7.1 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Humanism)
7.2 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Humanism)
7.3 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Humanism and Education)
7.4 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Humanism to Education)
7.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
7.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
7.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
7.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ ਅਰੰਭ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਤੰਤਰ, ਰਾਜ ਤੰਤਰ, ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ **ਵਾਲਟੇਅਰ** (Voltaire) ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਵਿਵੇਕਵਾਦ** (Rationalism) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

7.1 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Humanism)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਵੈ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਮਾਣਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਤੰਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ

ਨੋਟ

ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇੱਕ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ (ਚਰਚ) ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਸਨ। 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕਪੋ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਦਯੋਗਿਕਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਇਸ ਲੋਕ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਕੁੱਝ ਲਾਭ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਹਾਨੀ ਵੀ ਹੋਈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਖਮਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਦੇ ਧਨੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਰਿਮਾ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਅਰੰਭ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਤੰਤਰ, ਰਾਜ ਤੰਤਰ, ਕੁਲੀਭ ਤੰਤਰ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵਅੱਧ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ **ਵਾਲਟੇਅਰ** (Voltaire) ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਵਿਵੇਕਵਾਦ** (Rationalism) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤੀ ਗਿਆ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅੱਧ ਵਿੱਚ **ਰੂਸੋ** (Rousseau) ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਮੁੜੋ' ਦਾ ਨਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ** (Naturalism) ਦੀ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਮਾਰਗ ਚੁਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਕ ਅਜਿਹੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ-ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਖੋਜ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਕ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਕਿਰਣਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ** (Classical Humanism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ **ਸ਼ਿਲਰ** (Schiller) ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ-ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ (ਮਸ਼ੀਨ) ਦਾ ਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੰਘਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾਸ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹੀ ਉਪਯੋਗ (ਨਿਰਣਾਤਮਕ) ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ। ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ** (Scientific Humanism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ

ਨੋਟ

ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ।

ਨੋਟਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਪਿਰਤੀਵਾਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੀ ਅਲੌਕਿਕ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਤੱਤ (Ultimae Reality) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉੱਚਤਰ ਰਚਨਾ (Product) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਇਸ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਸ ਕੇ ਖਰਾ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਜਿਹੜਾ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਖਰਾ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦਾ।

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ **ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ** (Good for all) ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਇਟੈਲਿਅਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਵਰਜੀਰਿਓ** (Vergerio) ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਜੀਰਿਓ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਨਿਊਮੈਨ** (J. H. Newman) ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਗਿਆਈ, ਨਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਬਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਕੇ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਗ ਦੀ ਉਹ ਅਭੀਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(Humanism is the attitude of mind which attaches primary importance to man and to his faculties, affairs, temporal aspirations and well being.

-Encyclopedia Britannica)

ਨੋਟ

ਮੈਸੋਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ–

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਤਿਮਨੁੱਖੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

(Humanism is a word which is used by writers in many different senses. One of these implies that man makes up the entire framework of human thought, that there is no God, no super human reality to which he can be related or can relate himself.

-Maslow)

ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ–

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਕਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਵਰਮਤਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਆਰੰਭ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ .... ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।
2. ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ .... ਵਿੱਚ ਧਰਮ (ਚਰਚ) ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ।

7.2 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Humanism)

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1. **ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਯਾਤਮਕ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. **ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ**- ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸੀ ਵਸਤੂਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜੀਉਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਕਿਸੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
3. **ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਵਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. **ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਸ਼ੀਨ ਬਲਕਿ ਉਹ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸੰਭਵਾਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹਨ।
6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣਾ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸੁਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
7. **ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਇੱਕ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂਗਤ ਵਸਤੂਗਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਗਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
8. **ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂਗਤ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ' (Good of all) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
9. **ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਕਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਵਿਚਾਰ (ਅ) ਚਿੰਤਨ

   (ੲ) ਚਿੰਤਨ-ਮਨਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ .... ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ।

   (ੳ) ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ (ਅ) ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ

   (ੲ) ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਅਲੋਕਿਕ ਤੱਤ ਨੂੰ (ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ

   (ੲ) ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੀ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਜਿਹੜਾ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਤਾ-

   (ੳ) ਖੋਟਾ (ਅ) ਖਰਾ

   (ੲ) ਸਿੱਧਾ (ਸ) ਉਲਟ

ਨੋਟ

7.3 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Humanism and Education)

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਈ ਜੀਉਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੈ ਉਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। **ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ** (Classical Humanists) ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ (ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ), ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ **ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ** (Scientific Humanists) ਵਸਤੂਗਤ ਜਰੂਤਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਆਦਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਵੇ, ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਨੰਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਮਰਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਮ ਸਿਹਤ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੌਧਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸੰਕੀਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਉੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ (Good for all) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾ ਹੈ; ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ, ਸਹਿਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਇੱਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂਗਤ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਓ ਉੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ

5. **ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਨਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਰਜਨ ਮਨੁੱਖਮਾਤਰ ਦੀ ਚੰਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਦੀ ਅੱਛਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਸਰਤ (ਖੇਡਕੁੱਦ) ਨੂੰ, ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਤਰਕਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ, ਉੱਚ ਸਤਰੀ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨੂੰ, ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਰਜਨਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰੀ ਅਨੁਭੂਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

1. ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।
3. ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਕਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੋਵੇ।
4. ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ-ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ।
6. ਵਿਦਿਆਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।
7. ਪਿੱਛੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਚਾਰਤਮਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਆਤਮਾ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੰਡ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਅਮਾਨਵਤਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਨਾਯਾਸ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭੁੱਲ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਦੰਡ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅਧਿਆਪਕ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ-ਸਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਭਾਵ ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ-ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ-ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਨਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਭਗਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਅ, ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਨਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ। ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਬਾਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਰਜ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਕਰਕੇ ਰੋਜੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕੱਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ

ਅਧਿਅਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਿਸੀ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖਿਚੜੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਵੱਲੇ ਵਧਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅੱਜ ਤੋਂ 2500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਹੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਮਨੁੱਖਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ। ਤਿੱਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਕੇ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਾਣ ਜਿਹੀ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸੰਜਮ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਪੜ੍ਹੋ ਅਧਿਆਏ-ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ।

ਟਾਸਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ।
8. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
9. ਅਧਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
10. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

7.4 ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Humanism to Education)

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਜਾਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਨਾ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ, ਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ; ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਝੋਂਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਸੰਹਾਰਕ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਲਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਕਰੀਣਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਏ ਜੀਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸੁਝਾਅ ਬਹੁਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਤਰਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਮਨੁੱਚਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ-ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਤਰਕਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਬਿਨਾਂ ਨੀਹ ਦੇ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋਨੋ ਹੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖੀ-ਵਜੂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਤਰਕ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਇੰਦਰੀ ਅਨੁਭੂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਤਰਾਂ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਆਦਿ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਕ ਵੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੰਡ ਨੂੰ ਅਮਾਨਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬਸ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦਾ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੂਰਵ ਵਿਚਾਰਕ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੋਰ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਹਾਂ, ਜੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਰੇ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਧਰਮਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਰੇ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਧਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਥੇ ਦੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਵਾਰਥਸਿਧੀ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਹੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸੱਚੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

7.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ** (Good for all) : ਸਭ ਦਾ ਹਿਤ
2. **ਵਿਵੇਕਵਾਦ** (Rationalism) : ਬੁੱਧੀਵਾਦ

7.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸੋ।
3. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. 18ਵੀਂ ਸਦੀ	2. ਯੂਰੋਪ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

ਨੋਟ

7.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ੳ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਇਕਾਈ-8: ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Sankhya Philosophy and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

8.1 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Sankhya Philosophy)

8.2 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Sankhya Philosophy)

8.3 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Sankhya Philosophy and Education)

8.4 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Sankhya Philosophy to Education)

8.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

8.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

8.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

8.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** ਅਤੇ **ਪੁਰਖ** ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ 23 ਵਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲ੍ਹ 25 ਤੱਤ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੱਸਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾ **ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਅਰਥ** ਹੈ-ਵਿਵੇਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ; ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਨੂੰ **ਦਵੈਦਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਲ ਇਸ ਨੂੰ **ਅਨੇਕਾਤਮਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਹੁਤ **ਵਿਗਿਆਨਕ** ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਹੁਤ **ਵਿਵਹਾਰਿਕ** ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

8.1 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Sankhya Philosophy)

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦ ਮੂਲਕ ਸ਼ਟ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵੇਤ, ਕਠ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਮੈਤਰੇ ਉਪਨੀਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਪਰੰਤੂ

ਨੋਟ

ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ **ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ** (ਈ. ਪੂ. 7ਵੀਂ ਸਦੀ) ਨੇ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਕਪਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ-ਇੱਕ **'ਤੱਤ ਸਮਾਸ'** ਅਤੇ ਦੂਜੀ **'ਸੰਖਿਅ ਸੂਤਰ'**। 'ਤੱਤ ਸਮਾਸ' ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 22 ਸੂਤਰ ਹਨ। 'ਸੰਖਿਅ ਸੂਤਰ' ਵਿੱਚ 537 ਸੂਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਪਿਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਸੂਰਿ, ਪਸ਼ਚਸ਼ਿਖ, ਇਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਿੰਧਵਾਸੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਭਿਕਸ਼ੂ ਨੇ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। **ਇਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ** (ਤਿੱਜੀ ਸਦੀ) ਨੇ ਆਪਣੀ **'ਸੰਖਿਅ ਕਾਰਿਕਾ'** ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਸੰਖਿਅ ਕਾਰਿਕਾ' ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਗਤੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** ਅਤੇ **ਪੁਰਖ** ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ 23 ਵਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲ੍ਹ 25 ਤੱਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੱਸਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਅਰਥ** ਹੈ-ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ; ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਲ ਇਸ ਨੂੰ **ਦਵੈਤਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ **ਅਨੇਕਾਤਮਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਹੁਤ **ਵਿਗਿਆਨਕ** ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਹੁਤ **ਵਿਵਹਾਰਿਕ** ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸੰਖਿਅ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ-ਇੱਕ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** ਅਤੇ ਦੂਜਾ **ਪੁਰਖ,** ਅਤੇ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਠਜੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਅਤੇ **ਪੁਰਖ ਪਰਮ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਦਾ ਭਾਵ** ਹੈ, ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪੁਰਖ (ਆਤਮਾ) ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹਨ। ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੇਵਲ **ਜੜ** ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਖ (ਚੇਤਨ ਤੱਤ) ਦੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਰਖ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਜੜ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਯੋਗ** ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ **ਸਵੈਸਿੱਧ** ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇੰਦਰੀ ਗ੍ਰਾਹ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿੱਚ 23 ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ੍ਹ ਸੰਖਿਆ 25 ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਅਵਿਅਕਤ	–01
ਵਿਕਾਰ-ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਵਾਣੀ, ਗੁਦਾ,ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ; ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਨੰਕ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਚਮੜੀ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਹਵਾ, ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ, ਅੱਗ।	–16
ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਿਕਾਰ-ਅਹੰਕਾਰ, ਮਹਿਤ(ਬੁੱਧੀ), ਸ਼ਬਦ, ਤਨਮਾਤਰਾ; ਛੋਹ ਤਨਮਾਤਰਾ, ਰੂਪ ਤਨਮਾਤਰਾ, ਰਸ ਤਨਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਗੰਧ ਤਨਮਾਤਰਾ।	–07
ਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾ ਵਿਕਾਰ-ਪੁਰਖ (ਆਤਮਾ)	–01
ਯੋਗ	–25

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ 23 ਵਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲ੍ਹ 25 ਤੱਤ ਹਨ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਨੇ **ਸਤਕਰਯਾਵਾਦ** ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ **ਕਾਰਨ** ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ **ਕਾਰਨ** ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਦਾ **ਕਾਰਜ**। ਕਾਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਮ ਉਤਪੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ। ਸੰਖਿਅ ਵਿੱਚ ਮਹਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬੁੱਧੀ (Cosmic Intelligence)। ਇਹ ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਹਿਰਣਗਰਭ ਦਾ ਭਾਵ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਿਤ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਅਹੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਆਤਮਭਾਵ (Ego) ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ। **ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਤ ਦੇ ਯੋਗ** ਨਾਲ ਮਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਜਸ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤਾਂ (ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਤੇਜ, ਹਵਾ, ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤਮਸ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਤਨਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਰਸ, ਗੰਧ, ਛੋਹ, ਧੁਣੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭੋਗ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਮਤ ਹੋਰ ਵੈਦਿਕ ਮਤਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਜੀਵ (ਸ਼ਰੀਰ + ਜੀਵਆਤਮਾ) ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੀ ਭੋਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਮ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪੁਰਖ ਭੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭੋਗ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੁਨਰਜਨਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਸੁਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ (ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਅਤੇ ਪੰਜ ਤਨਮਾਤਰਾਵਾਂ (ਰਸ, ਗੰਧ, ਸਪਰਸ਼, ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼) ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਜਲਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗਲਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਨੁਭਵ ਜੀਰੋ (ਕ੍ਰਮਫਲ ਜੀਰੋ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸੁਥਲ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਪੂਨਰਜਨਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਰਜਨਮ ਸੁਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਤਮ ਤਾਂ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਇੱਕ **ਪਦਾਰਥ ਗਿਆਨ,** ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ **ਪਦਾਰਥ ਗਿਆਨ** ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ**, ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ **ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ** ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਨ, ਮਨ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਖਿਅ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਖ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸਰਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ, ਇਹ ਸਭ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁਰਖ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਉਹ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਜੜ੍ਹ) ਅਤੇ ਪੁਰਖ (ਚੇਤਨ) ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਦਰਸਾਏ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਨੋਟ

ਪਦਾਰਥ ⇄ ਇੰਦਰੀਆਂ ⇄ ਮਨ ⇄ ਅਹੰਕਾਰ ⇄ ਬੁੱਧੀ ⇄ ਪੁਰਖ

ਸੰਖਿਅ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸਾਧਨ) ਮੰਨਦਾ ਹੈ-**ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** ਅਤੇ **ਸ਼ਬਦ।** ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸਾਧਨ) ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਖ ਤੱਤੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਖਿਅ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੁਖਦਾਇਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ (ਆਤਮਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ), ਆਧਿਭੌਤਿਕ (ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ) ਅਤੇ ਆਧਿਦੈਵਿਕ (ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕੋਪ ਸੰਬੰਧੀ) ਦੀ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਨਾਮ **ਮੁਕਤੀ** ਜਾਂ **ਮੋਕਸ਼** ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ-**ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ।** ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ? ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ **ਅਗਿਆਨ** ਕੀ ਹੈ? **ਜਦੋਂ ਪੁਰਖ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,** ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਖਿਅ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ) ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। **ਯਮ** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਜਮ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮਚਾਰੀ ਵਰਤ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮ ਵੀ **ਪੰਜ** ਹਨ; ਭਾਵ-ਸ਼ੋਚ, ਸੰਤੋਸ਼ ਤਪ, ਸਵਾਧਿਆਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਧਾਨ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਹੋਰ ਛੇ ਪਦਾਂ-ਆਸਨ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਖ (ਚੇਤਨ ਤੱਤ) ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲਕ ਸ਼ਟ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸੰਖਿਅ ਵਿੱਚ ਮਹਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ............।
2. ਸੰਖਿਅ .... ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

8.2 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Sankhya Philosophy)

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ-**ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕੇਵਲ **ਜੜ੍ਹ ਤੱਤ** ਹੈ, ਬਿਨਾਂ **ਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ** ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੇਵਲ ਚਤਨ ਤੱਤ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਜੜ੍ਹ ਤੱਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
2. **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਨੋ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ-**ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਨੋਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਹ **ਜੜ੍ਹ** ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ **ਚੇਤਨ** ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਰਿਗੁਣਾਤਮਿਕਾ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਅਨਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।
3. **ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਹਨ-**ਸੰਖਿਅ ਪੁਰਖ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦੀ **ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ** ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ **ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼** ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੇਕਾਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।
4. **ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ-**ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਪਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਥੂਲ ਸ਼ਰੀਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਜ-ਵੀਰਯ** ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਅਤੇ **ਪੰਜ ਤਨਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਯੋਗ** ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਜਨਮ-ਜਨਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸੰਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇੱਕ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੁਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਜੜ੍ਹ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੇ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੋਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-**ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ।
6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ-**ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਮਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੁਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
7. **ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-**ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜਰੂਰੀਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਰਮਫਲ ਭੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. **ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-**ਸੰਖਿਅ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ) ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

9. **ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-**ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਹੈ-ਯਮ। ਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਦੂਜਾ ਪਦ ਹੈ-ਨਿਯਮ। ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮ ਵੀ ਪੰਜ ਹਨ-ਸ਼ੋਚ, ਸੰਤੋਸ਼, ਤਪ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਧਾਨ। ਯੋਗ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹ ਆਸਨ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. 'ਤੱਤ ਸਮਾਸ' ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ (ਅ) ਬਹੁਤ ਨਵੀਨ
   (ੲ) ਸਰਵਉੱਚ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
4. 'ਸੰਖਿਅ ਕਾਰਿਕਾ' ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ (ਅ) ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ
   (ੲ) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਸਤਕਾਰਯਾਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ (ਅ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ
   (ੲ) ਇਸਵਰ ਦਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਪਰਮਾਨੰਦ (ਅ) ਅਹੰਕਾਰ
   (ੲ) ਪੁਰਖਤਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

8.3 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅ (Sankhya Philosophy and Education)

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਸਤਕਰਯਾਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ **ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।**

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ **ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ** ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਧਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ

ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਸਾਧਕ ਉਦੇਸ਼-

1. **ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼** (ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼)।

ਸਾਧਨ ਉਦੇਸ਼-

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼** (ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤਨਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ)।
2. **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼** (ਮਨ ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ; ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਉਧਰਗਾਮੀ ਬਣਾਉਣਾ)।
3. **ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼** (ਅਹੰਕਾਰ ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ)।
4. **ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼** (ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ)।
5. **ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼** (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਚਾਰੀ ਵਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਚ, ਸੰਤੋਸ਼, ਤਪ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਧਾਮ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣਾ)।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਪਾਠਚਰਯਾ ਤਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ **ਭੌਤਿਕ** ਅਤੇ **ਅਧਿਆਤਮਿਕ** ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ **ਸੱਚ** ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ **ਪਦਾਰਥ** ਅਤੇ **ਆਤਮਾ** ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਕਾਲ** ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲੇ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਿੱਚੇ, ਖੁੱਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ-ਕੁੱਦਣ ਅਤੇ ਦੌੜਨ-ਉੱਛਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਦੀ **ਡਾ. ਮਾਂਟੇਸਰੀ** ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ **ਬਾਲ ਕਾਲ** ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਚਾਲੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ (**ਮਨ, ਅਹਿਮ** ਅਤੇ **ਬੁੱਧੀ**) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰਰਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਾਲੂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ **ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਪਦਾਰਥ ਵਿਗਿਆਨ** ਅਤੇ **ਗਣਿਤ** ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰਅਵਸਥਾ ਤੇ **ਅਹੰਕਾਰ** (ਸਵੈ ਧਾਰਣਾ) ਸਥਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਜਿਆਮਿਤੀ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਕਾਲ, ਬਾਲ ਕਾਲ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਚਿਤ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ **ਯੁਵਾ ਕਾਲ** ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ,** ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ **ਅਨੇਕਾਤਮਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੱਡੇਪਣ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ।

ਨੋਟ

ਸੰਖਿਅ ਸਿੱਖਿਆ (ਅਧਿਅਨ) ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਵਾਧਿਆਇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਸਵਾਧਿਆਇ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗ ਬਰਾਬਰ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੁਣ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਆਰੋਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਵਹਾਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਖਿਅ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

1. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਣ**-ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-**ਬਾਹਰੀ ਉਪਕਰਣ** ਅਤੇ **ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣ।** ਸ਼ਾਹਰੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨਸ (ਮਨ), ਅਹੰਕਾਰ (ਅਹਿਮ) ਅਤੇ ਮਹਿਤ (ਬੁੱਧੀ) ਅਤੇ ਪੁਰਖ (ਆਤਮਾ) ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਜੜ੍ਹ (ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ) ਅਤੇ ਚੇਤਨ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸਰੋਤ**-ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸਰੋਤ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਤ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਵੇਦ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
3. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ**-ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ, ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਤਰਕ ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਅ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

(i) **ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ**-ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭੂਤੀ ਗਿਆਨ ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੁਰਖ (ਆਤਮਾ, ਚੇਤਨ ਤੱਤ) ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ (ਆਤਮਾ) ਸਾਰੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ-

ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ⇄ ਇੰਦਰੀਆਂ ⇄ ਮਨ ⇄ ਅਹੰਕਾਰ ⇄ ਬੁੱਧੀ ⇄ ਪੁਰਖ

ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਧੀ ਦੋਨੋਂ ਉਪਕਰਣ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਅਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਧੀ**-ਅਨੁਮਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੀ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ; ਜਿਵੇਂ-ਧੂਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਗ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਧੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਗਿਆਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਕਿਸੀ ਸੰਬੰਧਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਮਨ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-**ਵੀਤ** ਅਤੇ **ਅਵੀਤ**। ਜੋ ਅਨੁਮਾਨ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਵਿਧੀ ਵਾਕ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਨਿਸ਼ੇਧ ਵਾਕ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਸੱਚ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਆਗਮਨ-ਨਿਗਮਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਧਕਰਤਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(iii) **ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **ਆਪਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ**। ਟਾਪਤ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ **ਪਦਾਰਥ** ਅਤੇ **ਆਤਮਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਗਿਆਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਵਧਾਨੀ ਬਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸ ਕੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ।

ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਭਵਿਆਪਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਦੇ-ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆ ਮੌਖਿਕ ਯੁਕਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ, ਵਿਵਰਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰਵੇਖਤ ਅਧਿਅਨ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿੱਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੇਡਿਓ ਅਤੇ ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

(iv) **ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ**-ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਥਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗੂੜ੍ਹ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿ ਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ **ਕਥਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ** ਅਤੇ **ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ** ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ।

(v) **ਤਰਕ ਵਿਧੀ**-ਤਰਕ ਤੋਂ ਭਾਵ **ਸਹਿਪ੍ਰਮਾਣ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਚਿੰਤਨ** ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਨੇ ਆਪਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਤੱਕ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਗ ਮਰੀਚਿਕਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਝੂਠ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਸੰਖਿਅ ਯੋਗ **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਹੈ-ਯਮ। ਯਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸੰਜਮ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਿਰਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਚਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਦ ਹੈ-ਨਿਯਮ। ਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮ ਵੀ ਪੰਜ ਹਨ-ਸ਼ੋਚ, ਸੰਤੋਸ਼, ਤਪ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਨਿਧਾਨ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾ ਜਿਹੜਾ **ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਿਸੀ ਸੀਮਾ** ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ **ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ** ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ

ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਆਤਮਤਵ ਦਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਸੰਖਿਅ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਰਕ **ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪੁਰਖ** ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਸੁਹਾਗਾ ਸਮਝੋ, ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚੇਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸੰਖਿਅ **ਅਨੇਕਾਤਮਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ **ਵੱਡੇਪਣ** ਦਾ ਆਦਰ ਰਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ **ਵੱਡੇ ਵਿਕਾਸ** ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਧਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੱਤ ਵੀ ਹੈ, ਸਤ, ਰਜ ਅਤੇ ਤਮ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪੇਦਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੇਲਾ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਆਤਮਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ (ਅਧਿਆਪਕ) ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸੰਖਿਅ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੋਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ **ਭੌਤਿਕ** ਅਤੇ **ਅਧਿਆਤਮਿਕ** ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਮਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ (ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ) ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਸਭ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੱਜ ਦੀ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਵੱਲ ਤਾਂ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।
8. ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
9. ਸੰਖਿਅ ਬਾਲਕਾਲ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਹੈ।
10. ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ।

8.4 ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Sankhya Philosophy of Education)

ਸੰਖਿਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਜੜ੍ਹ) ਅਤੇ ਪੁਰਖ (ਚੇਤਨ) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਅਨੇਕਾਤਮਵਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਹੁਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਬਹੁਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਭਾਵ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਖਿਅ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਬਹੁਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਬਾਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਕਿਸ਼ੋਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁਵਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿਅ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖਿਅ ਮਤ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਉਪਕਰਣਾਂ (ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣਾਂ (ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ) ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸਾਧਨ) ਮੰਨੇ ਹਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧਾ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ, ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਧੀ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਧੀ।

ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਵੇਚਨਾ ਬਹੁਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਦੁਰਲਭ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਨੀਕਰਣ (ਮਨ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਖਿਅ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸੰਖਿਅ ਦਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਸੰਖਿਅ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ) ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਸੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੰਖਿਅ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ (ਪਰਾਧੀਨਤਾ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸੰਖਿਅ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪਾਲਣ ਦਾ ਸੰਖਿਅ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ (ਸਾਧਨਾਂ) ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਸੰਖਿਅ ਨੇ ਯੁਗ-ਯੁਗ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਖਿਅ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇਪਣ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸੰਖਿਅਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਉਥੇ ਚੇਲਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਵਿਦਿਆਲਿਆ। ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅਰਥ ਜਰੂਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸੰਖਿਅ ਸਭ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

8.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲੇ ਕਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਖਿਅ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦੇ ਸਕਣਗੇ।

ਨੋਟ

8.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ** (Logic): ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ
2. **ਆਤਮਭਾਵ** (Ego): ਅਹੰਭਾਵ

8.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. 'ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਸੰਖਿਅ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬੁੱਧੀ	2. ਦਵੈਤਵਾਦੀ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

8.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-9: ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Vedant Philosophy and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

9.1 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Vedant Philosophy)

9.2 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Vedant Philosophy)

9.3 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Vedant Philosophy and Education)

9.4 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Vedant Philosophy to Education)

9.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

9.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

9.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

9.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

9.1 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Vedant Philosophy)

ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਾਇਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਾਰ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। **ਵਾਦਰਾਇਣ ਵਿਆਸ** (ਚੌਥੀ ਸਦੀ) ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ **'ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ'** ਹੈ। ਇਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਵਾਦਰਾਇਣ ਦੇ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਣਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉਪਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **ਸ਼ੰਕਰ** (9ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਅਦਵੈਤ, **ਰਾਮਾਨੁਰਜਾਚਾਰਿਆ** (12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ, **ਮਧਵਾਚਾਰਿਆ** (13ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਦਵੈਤ, **ਨਿਮਬਾਰਕ** (13ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਦਵੈਤ, **ਸ਼੍ਰੀਕੰਠ** (13ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਸ਼ੈਵ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ, **ਰਿਸ਼ੀਪਤੀ** (14ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਵੀਰ ਸ਼ੈਵ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਅਤੇ **ਬੱਲਭਾਚਾਰਿਆ** (16ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਸ਼ੁੱਧਾਦਵੈਤ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਤਾਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪੇਣ ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮੂਲਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤੱਤੀ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤਾਂ ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀਆਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵੈਸ਼ਣਵ, ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਆਗਮਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। *ਵੈਸ਼ਣਵ, ਸ਼ੈਵ* ਅਤੇ *ਸ਼ਾਕਤ* ਆਗਮਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ਣਵ, ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਦੋ ਸੀਮਾਂਤ (Extreme) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਇਯ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ।

ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ *ਅਦਵੈਤ* ਵੇਦਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦਾ *ਚਰਮਉਤਕਰਸ਼* ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹਨਾ ਉੱਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਰੂਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੇਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਜੇਹੋਵਾ, ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਹੁਰਮਜਦ, ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਗੋਡ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਲਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਹੋਵਾ, ਆਹੁਰਮਜਦ, ਗੋਡ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮਾਤਰ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ *ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਦੋਨੋਂ ਕਾਰਨ* ਹੈ। ਜਗਤ ਦੇ ਕਰਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ *ਸਹਿਗੁਣ* ਰੂਪ ਦੇਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਂਵ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ ਕੇ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਤਾਂ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰੂਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ *'ਸੌਂਦਰਯ ਲਹਿਰੀ'* ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਫੁਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਰਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਹਿਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ *ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਾਧਨ* ਮੰਨਿਆਆ ਹੈ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟਸ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਾਇਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਾਰ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ *ਆਖਰੀ ਸੱਚ* (Ultimate reality) ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ *ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ* ਅਤੇ *ਨਿਰਾਕਾਰ* ਹੈ। ਇਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ *ਕਰਤਾ* ਅਤੇ *ਉਤਪਾਦਨ* ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ *ਬ੍ਰਹਮ* ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ *ਮਾਇਆ* ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਾਲਾ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ *ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਬੀਜ ਸ਼ਕਤੀ* ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਸਤ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ *ਅਨਿਰਵਾਚਨਕ* ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ *ਬ੍ਰਹਮ* ਸਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ *ਬ੍ਰਹਮ* ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ *ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ* ਅਤੇ *ਸਰਵਗਿਆਤਾ* ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਧਿਅਕਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਆਤਮਾ ਹੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਹੀ ਜੀਵ ਸੂਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਜਗਤ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ *ਨਾਸ਼ਵਾਨ* ਅਤੇ ਝੂਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਭੰਵਰਜਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭੰਵਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਣਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਵਾਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸਰਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਹਟਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ (ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮ), ਪ੍ਰਾਰਬੱਧ ਕਰਮ (ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗਣਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਸੰਚੀਮਾਨ ਕਰਮ (ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ)। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਬੱਧ ਕਰਮ ਜਰੂਰਤ ਭੋਗਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਜੀਰੋ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚੀਮਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜੀਰੋ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਰਬੱਧ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਸੰਚੀਮਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜੀਰੋ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਉਲਟ **ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਰਿਆ** ਨੇ *ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ* ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤੱਤਮਸਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਤੁਸੀਂ (ਆਤਮਾ) ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤੱਤਮਸਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਇੱਕ ਹੈ। *ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ* ਹੈ, ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਚਿਤ (ਚੇਤਨ, ਆਤਮਾ), ਅਚਿਤ (ਅਚੇਤਨ, ਜੜ੍ਹ) ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਚਿਤ ਦੋਹਾਂ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਚਿਤ ਤੱਤ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਚਿਤ-ਅਚਿਤ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।* ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦਾ ਮਤ ਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਕੇਵਲ *ਵਿਵਹਾਰਿਕ* ਸੱਤਾ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਇਸਨੂੰ *ਅਸਲ* ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ *ਬ੍ਰਹਮ* (ਇਸ਼ਵਰ) ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਇਹ ਜਗਤ ਦੋਨੋਂ ਸੱਚ ਹਨ, ਦੋਨੋਂ ਅਸਲ ਹਨ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਅਪਰਾ (ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਅਤੇ ਪਰਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ)। ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਪਰਾ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ 'ਮੁਕਤੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। *ਵੇਦ, ਬ੍ਰਹਾਮਣ, ਅਰਣਾਇਕ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।* ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਾਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ (ਨਿਤ-ਅਨਿਤ ਵਸਤੂ ਵਿਵੇਕ, ਭੋਗ ਵਿਰਕਿਤ, ਸ਼ਮਦਮਾਦਿ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਮਮੁਕਸ਼ਤਵ) ਦੇ ਪਰਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-*ਧਰਮੀਭੂਤ ਗਿਆਨ* ਅਤੇ *ਧਰਮਭੂਤ ਗਿਆਨ।* ਧਰਮੀਭੂਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ *ਕਰਤਾਰੂਪ ਗਿਆਨ* ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮੀਭੂਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਗਿਆਨ ਨੂੰ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਆਤਮ-ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਇੱਕ ਅਪਰਾ (ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ)। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ *ਵਰਣ-ਕਰਮ* ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਰਣ-ਕਰਮ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਨਾ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਭਾਗ ਸੰਸਾਰਿਕ *ਸੁਖ-ਦੁਖ* ਦੇ ਛੁਟਕਾਰੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਦੋ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ। ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋਏ ਫਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਾਸਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਸੁਖ-ਦੁਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਉਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਭੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਨਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ, ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ .... ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।
2. ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਦਾ .... ਹੋਵੇ।

9.2 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Vedant Philosophy)

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ-**ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। *ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਕੜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਦਰਵ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਦੀ ਰਚਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।* ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ *ਮਾਇਆ* ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ, ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਵਯਵ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ

ਨੋਟ

ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਗੁਣ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਹੀ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ *ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ।* ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਵਰ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲੈਅ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

2. **ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ**–ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਵੀ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਸ਼ਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਨਿਤ ਹੈ, ਝੂਠ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ *ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਨਿਤ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ।* ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਜਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਜੂਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਭਗਤੀ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਪ੍ਰਲੈਅ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਗਤ ਤਾਂ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ**–ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ *ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ।* ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟਦੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ), ਅਜੀਵ (ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ, ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਲੱਗ ਵਜੂਦ ਹੈ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ**–ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵੱਖ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਇਸੀ ਤੱਥ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਤ-ਅਸਤ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੇ ਸੰਚਿਤ, ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਅਤੇ ਸੰਚੀਮਾਨ ਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ**–ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਚੀਮਾਨ ਕਰਮ (ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ (ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮ (ਪੂਰਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗਣਾ ਹੈ) ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਮਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ**–ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਝੂਠ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਬਰਤਦਾ, ਸਤਕਰਮ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ-ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਸਵ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-*ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।*

7. **ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹਨ**–ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੱਚ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ (ਗਿਆਨ) ਅਤੇ ਮਾਇਆਯਮ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਅਵਿਦਿਆ (ਅਗਿਆਨ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ

ਦੁਆਰਾ ਅੱਛੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਉਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਭੇਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਅਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਕਰਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਰਮ, ਚਿਤ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਲਣ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਗਤੀਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਿਤ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਰਵ ਉੱਚ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਰਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. **ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰਵਣ-ਮਨਨ-ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਅਪਰਾ (ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਅਤੇ ਪਰਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ, ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਉਹ ਵੇਦ, ਬ੍ਰਹਾਮਣ, ਆਰਣਾਇਕ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸ਼ਰਵਣ ਜਾਂ ਅਧਿਅਨ, ਉਸ ਤੇ ਮਨਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ, ਕੇਵਲ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਸਾਧਨ ਹੈ।

9. **ਉੱਤਮ ਸ਼ਰਵਣ-ਮਨਨ-ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

   (i) **ਨਿਤ-ਅਨਿਤ ਵਸਤੂ ਵਿਵੇਕ**-ਭਾਵ ਨਿਤ (ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮ) ਅਤੇ ਅਨਿਤ (ਸ਼ਰੀਰ, ਪਦਾਰਥ, ਜਗਤ) ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ।

   (ii) **ਭੋਗ-ਵਿਰਕਿਤ**-ਭਾਵ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ, ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।

   (iii) **ਸ਼ਮਦਮਾਦਿ ਯੰਜਮ**-ਭਾਵ ਸ਼ਮ (ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ), ਦਮ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ), ਉਪਰਿਤ (ਯਗ ਆਦਿ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ), ਤਿਤਿਕਸ਼ਾ (ਸੁਖ-ਦੁਖ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ (ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀਜਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ) ਦਾ ਪਾਲਣ।

   (iv) **ਸਮੁਕਸ਼ਕਤਵ**-ਭਾਵ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।)

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ-

   (ੳ) ਬ੍ਰਹਮ (ਅ) ਆਤਮਾ (ੲ) ਇਸ਼ਵਰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

4. ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗਤ ਹੈ–

(ੳ) ਅਨਿਤ ਅਤੇ ਝੂਠ (ਅ) ਨਿਤ ਅਤੇ ਸੱਚ (ੲ) ਮਾਇਆ ਨਾ ਭਰੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ–

(ੳ) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ (ਅ) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ (ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ–

(ੳ) ਅਪਰਾ ਅਤੇ ਪਰਾ (ਅ) ਝੂਠਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾ (ੲ) ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਤਰਕ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

9.3 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Vedant Philosophy and Education)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੁਅਰਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਇਆ-ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੁਕਤੀ ਦਿਲਾਏ (ਸਾ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਵਿਮੁਕਤਯੇ)।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਅਪਰਾ (ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ)। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ-ਕਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ (ਮੁਕਤੀ) ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੁਖਮ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ–

ਸਾਧਕ ਉਦੇਸ਼

1. **ਮੁਕਤੀ।**

ਸਾਧਨ ਉਦੇਸ਼

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਸ਼ੁੱਧੀ।**
2. **ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ।**
3. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ।**

4. **ਵਰਣਾਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ (ਕਾਰੋਬਾਰ) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ**
5. **ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ।**
6. **ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।**
7. **ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।**

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਪਰਾ (ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਅਤੇ ਪਰਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ), ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ *ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ (ਭਾਸ਼ਾ, ਚਿਕਿਤਸਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਕਰਮ ਆਦਿ*) ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਆਸਨ, ਕਸਰਤ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਆਦਿ) ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਐਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਐਤ ਸਮਾਧਿ) ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭੇਦ ਕਰਮਜਨਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਨਿਯੰਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਰਣ ਭੇਦ ਵੀ ਕਰਮ ਜਨਕ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ, ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਿੱਖਿਆ (ਪਾਠਚਰਯਾ) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਪਰਾ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਵਰਣ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਸਮਾਨ ਸੁਲਭ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

1. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਕਰਣ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡਿਆ ਹੈ-**ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਕਰਣ** ਅਤੇ **ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣ**। ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਚਿਤ ਦੀ ਅਲੱਗ ਸੱਤਾ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਦ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਟ-ਛਾਂਟ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹਿਤ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਚਿਤ ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਰੋਤ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸਰੋਤ ਮੰਨੇ ਹਨ-**ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਸ਼ਬਦ** ਅਤੇ **ਤਰਕ**। ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਨੁਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਗਮ (ਵੇਦ) ਅਤੇ ਆਗਤ (ਤੰਤਰ) ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਤਰਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ *ਬੌਧਿਕ ਕਸੌਟੀ*, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ *ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਬੌਧਿਕ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।*
3. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਦ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਦੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-**ਸ਼ਰਵਣ** (ਵੇਦ, ਬ੍ਰਹਾਮਣ, ਆਰਣਾਇਕ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂਮੁਖ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਾਵਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਨੋਟ

ਸਵਾਧਿਆਏ), **ਮਨਨ** (ਸ਼ਰਵਣ ਜਾਂ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ) ਅਤੇ **ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ** (ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ)। ਇਹ ਸ਼ਰਵਣ ਜਾਂ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਪਾਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

4. **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ**-ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ (ਮਤ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਧੀਆਂ) ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੀ ਸਨ-

(i) **ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਉਪਕਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਸੱਚ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇੱਕਦਮ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

(ii) **ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨਉੱਤਰੀ' ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੋਤਾ ਨੇ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੰਕਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ-ਸਮਾਧਾਨ ਵਿਧੀ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ।

(iii) **ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੇਖਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਪੇਦਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ੰਕਾ-ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

(iv) **ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਸੂਤਰ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਜੋ ਭਾਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ? ਉਹ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਬੋਧਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(v) **ਸਵਾਧਿਆਏ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲਪ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਵੈਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਸਵਾਧਿਆਏ ਜੇਕਰ ਏਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਾਧਿਆਏ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(vi) **ਅਧਿਆਰੋਪ-ਅਪਵਾਦ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਵਿਵੇਕ ਚੂੜਾਮਣਿ) ਅਤੇ 'ਉਪਦੇਸ਼ ਸਹਿਤਰੀ' ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਪ੍ਰਪੰਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਅ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੇਹ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਰੋਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਭਿੰਨ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਆਰੋਪਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਹੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਹੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(vii) **ਸ਼ਰਵਣ-ਮਨਨ-ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਵਿਧੀ**-ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਲਿਹਾਂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਆਪਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ) ਦਾ ਗੁਰੂਮੁਖ ਤੋਂ, ਸੁਣਕੇ ਸ਼ਰਵਣ ਕਰਨਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮਨਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਬਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

1. **ਕਸ਼ਿਪਤ**-ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ।
2. **ਵਿਕਸ਼ਿਪਤ**-ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਮੁਧਾ**-ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਲਸ ਪੂਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ।
4. **ਇਕਾਗਰਤਾ**-ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿਤ, ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦ ਹੈ।

ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਸਤਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸੀ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਇਕਾਗਰਤਾ ਪਾਵ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿਤ, ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤਾਮ ਤੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸਾਧਨ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਸਰਤ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਸਮਾਧਿ) ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਜ ਹਨ-ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜਾ ਕਾਰਜ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਪੇਦਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-'ਤੱਤਮਸਿ' ਭਾਵ ਤੂੰ (ਆਤਮਾ) ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ-'ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮਾਮਸਿ' ਭਾਵ ਮੈਂ (ਆਤਮਾ) ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ (ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ, ਅਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜੇਕਰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਸਕਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੁਨਰਉਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਨ ਵਾਲਾ ਜਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਤਨ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕਰਮਜਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਟਸਥ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਸਰੂਪ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਨਿਰਗ੍ਰਹ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਭੋਗ ਤੋਂ ਵਿਰਕਿਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੇਕਰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦਾ ਮਤ ਸ਼ੰਕਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਇਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰਹਿਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਸਲ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਰੂਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਰੂਗ੍ਰਹਿ (ਵਿਦਿਆਲੇ) ਜਨ ਕੋਲਾਹਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਰਮ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ-ਇੱਕ ਅਪਰਾ (ਵਿਵਹਾਰਿਕ) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਾ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ)। ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਰਣਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਾਧਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਭਾਵ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ! ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਵਿੱਚ। ਉਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਮਾਰਗ ਤੇ ਅਗਰਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
8. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਗ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।
9. ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਵਰਣ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
10. ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

9.4 ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Vedant Philosophy to Education)

ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦਾ ਚਰਮਉਤਕਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਏਕਤਾ (ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ) ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ (ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮਾਇਆ ਤੱਤ) ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਕਰਾਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਨੰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਬਲਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਰ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ। ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਇਆਵਾਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਮਾਇਆ ਝੂਠ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਝੂਠ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ

ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਸਰਸ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਫਲਿਆ-ਫੁਲਿਆ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਮੁਕਤੀ ਦਿਲਾਏ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਏਹਿਕ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦੇਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ, ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਚਿਤ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਨੋਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਮਾਲ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਇਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਆਤਮਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਸਰਵਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਿੱਥੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਉਪਕਰਣਾਂ (ਇੰਦਰੀਆਂ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਪਕਰਣਾਂ-ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿਤ ਦੇ

ਨੋਟ

ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨਿਆ ਅਤੇ ਸੰਖਿਅ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਇਸ ਅੰਦਰਨੀਕਰਣ ਨੂੰ ਚਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵੇਦਾਂਤ ਚਿਤ ਦੀ ਅਲੱਗ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਸਤਰ ਬਣਾਏ ਹਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ (ਜਦੋਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ), ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ (ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਮਨ ਹੀ ਸਕਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ), ਨਿਦਰਾ ਅਵਸਥਾ (ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਚੇਤਨਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ (ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵੇਚਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਵਣ ਜਾਂ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨਨ (ਚਿੰਤਨ) ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ (ਨਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ) ਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰਵਣ ਜਾਂ ਸਵਾਧਿਆਇ, ਮਨਨ ਭਾਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਭਾਵ ਨਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭੂਤ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ-ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ-ਸ਼ਾਸਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਸਤਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਉੱਤਮ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਇਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਆਤਮਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ) ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਵੈਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ। ਸੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਜਿਸ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਾਂਗੇ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਉਪਾਅ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਚਤੁਸ਼ਟ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸ਼ੰਕਰ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸ਼ੰਕਰ ਉੱਚ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਗੁਰੂਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਤਾਂ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਿਆ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ-ਦਿਆਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਗਾਂਧੀ, ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਵਰਗਹੀਣ, ਧਰਮਨਿਰਪੇਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਅਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਆਖਰੀ ਸੱਚ** (Ultimate Reality) : ਪੂਰਣ ਸੱਚ
2. **ਦੇਣ** (Contribution) : ਯੋਗਦਾਨ

9.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. 'ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ	2. ਚਰਮਉਤਕਰਸ਼	3. (ੲ)	4. (ੲ)	5. (ਅ)
6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ	9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ

9.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ੳ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–10: ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Budhism and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

10.1 ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Budhism)

10.2 ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Priciples of Budhism)

10.3 ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Budhism and Education)

10.4 ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Budhism to Education)

10.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

10.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

10.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

10.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ 100 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਮਰਿਤ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਟ ਚੇਲੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ **'ਸੁਤ ਪਿਟਕ'** ਅਤੇ ਉਪਾਲਿ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ **'ਵਿਨੇ ਪਿਟਕ'** ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੁਤ ਪਿਟਕ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ **'ਅਭਿਦਮ ਪਿਟਕ'** ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਪਿਟਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ–ਪਿਟਾਰਾ। ਸੁਤ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਵਿਨੇ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਅਭਿਦਮ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ **ਤਰਿਪਿਟਕ** ਹੀ ਬੋਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਸਵ ਹਨ।

10.1 ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Budhism)

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਭਾਰਤ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਭਾਰਤਤੇਰ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿੰਹਲ, ਬਰਮਾ, ਸ਼ਯਾਮ, ਜਾਵਾ, ਤਿਬਤ, ਚੀਨ, ਕੋਰੀਆ, ਮੰਗੋਲੀਆ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਤ ਵੀ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਕ ਗਣਾਧਿਪਤੀ ਸ਼ੁਦੋਧਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ **ਸਿਧਾਰਥ** (ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ, 567–587 ਈ. ਪੂ.) ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਭਾਯੁਕਤ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਬੁੱਢੇ, ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ ਹੋ ਉੱਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ

ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਚੱਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਭਰਿਗੂ ਆਸ਼ਰਮ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਲਾਰ ਕਾਲਾਮ ਦੇ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਗਯਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਬਣ ਗਏ।

ਨੋਟ

ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ 100 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਮਰਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਟ ਚੇਲੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ **'ਸੁਤ ਪਿਟਕ'** ਅਤੇ ਉਪਾਲਿ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ **'ਵਿਨੇ ਪਿਟਕ'** ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੁਤ ਪਿਟਕ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ **'ਅਭਿਦਮ ਪਿਟਕ'** ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਪਿਟਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਪਿਟਾਰਾ। ਸੁਤ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਵਿਨੇ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਅਭਿਦਮ ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ **ਤਰਿਪਿਟਕ** ਹੀ ਬੋਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਵਸਵ ਹਨ।

ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-**ਹੀਨਯਾਨ** ਅਤੇ **ਮਹਾਯਾਨ**। ਹੀਨਯਾਨ ਉਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ-ਆਰਿਆ ਸੱਚ, ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਚਾਰਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਹੈ; ਸੁਖ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ **ਮੱਧ ਨਿਰਮਾਣ ਮਾਰਗ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਹਾਯਾਨ ਉਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੌਕਿਲ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ-ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ, ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ। ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਕੋਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਹੀਨਯਾਨ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਬਦਲੇ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਜਰੂਰ ਜੁੜੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਬੋਧ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦਾਂਤ।

ਹੀਨਯਾਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ **ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ** (ਬਾਹਰੀਅਰਥ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ) ਅਤੇ **ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ** (ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਅਨੁਮੇਵਾਦ), ਦੋ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨਾਲ **ਯੋਗਾਚਾਰ** (ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ) ਅਤੇ **ਮੱਧਮਿਕ** (ਜੀਰੋਵਾਦ) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ-ਵਸੂ ਬੰਧ ਕ੍ਰਿਤ 'ਅਭਿਧਰਮ ਕੋਸ਼' ਅਤੇ ਸੰਘਭਦਰ ਕ੍ਰਿਤ 'ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ'। ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਕੁਮਾਰ ਲਤਾ ਦਾ 'ਕਲਪਨਾ ਮੰਡਲਿਕਾ'। ਯੋਗਾਚਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ-ਅਸੰਗਕ੍ਰਿਤ 'ਯੋਗਾਚਾਰ ਭੂਮਿਸ਼ਾਸਤਰ' ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ-ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਕ੍ਰਿਤ 'ਮੱਧਮਿਕ ਕਾਰਿਕਾ'।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟਸ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਹਨ-ਆਰਿਆ ਸਵਯ, ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ।

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਨੰਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੋਟ

ਨੇ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਸ਼ਵਰ। ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ **'ਪ੍ਰਤੀਤਸਮੁਤਪਾਦ'** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹੀਨਯਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ **ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ** ਅਤੇ **ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ,** ਦੋਨੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਚਿਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ (ਚਿਤ ਨਿਰਪੇਖ) ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਮਾਨਕ (ਚਿਤ ਸਾਪੇਖ) ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ **ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ** ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ **ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਅਨੁਮੇਵਾਦ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ **ਮਹਾਯਾਨ** ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ **ਯੋਗਾਚਾਰ** ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਚਿਤ ਨਿਰਪੇਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਚਿਤ ਸਾਪੇਖ। **ਯੋਗਾਚਾਰ** ਦਰਸ਼ਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤ, ਮਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਅਪਤੀ, ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੀ ਭਾਵ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਬੁੱਧੀ (ਵਿਚਾਰਾਂ) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਸਰਵ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਗਤ)। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **ਮੱਧਮਿਕ** ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਤੱਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ ਅਸਤ, ਨਾ ਸਤ-ਅਸਤ ਦੋਨੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਤ-ਅਸਤ ਦੋਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ ਉਹ **'ਜੀਰੋ'** ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ 'ਜੀਰੋ' ਕੋਈ ਅਭਾਵਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਪਰਤ ਤੱਤ ਦਾ ਦੋਤਕ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਜੀਰੋਵਾਦ** ਜਾਂ **ਜੀਰੋ ਦਵੈਤਵਾਦ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਚਾਰਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ **ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ** ਅਤੇ **ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ** ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਚਿਤ, ਯੋਗਾਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਜੀਰੋ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ **ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ** ਅਤੇ **ਪੂਨਰਜਨਮ** ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂਦਾ ਫਲਦਾਤਾ ਕੋਈ ਹੋਰ (ਇਸ਼ਵਰ ਆਦਿ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਰਮ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਫਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਦੋਨੋਂ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਿਰਪੇਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਚਿਤ ਸਾਪੇਖ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਚਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਹ ਅਸਲ ਗਿਆਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। **ਵੈਭਾਸ਼ਿਕਾਂ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਸਾਧਨ ਹਨ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਅਧਿਅਵਸਾਇ। ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਅਧਿਅਵਸਾਇ ਹੈ। **ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ** ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਚਿਤ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗਾਚਾਰ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। **ਯੋਗਾਚਾਰ** ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ **ਮੱਧਮਿਕ** ਜੀਰੋ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਦੇ ਹਨ।

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਸਾਂ

ਅਜਿਹਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ (ਬੁੱਧ) ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਿਰਬਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਜਮਹਿਲ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। 6 ਸਾਲ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਸੱਚਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ ਹਨ-

1. **ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਹੈ (ਦੁਖਮ)**-ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ, ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ। ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਲਭਰ ਦੇ ਲਈ ਸੁਖ ਸਮਝ ਬਠਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਇਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਦਮਾ ਹੈ (ਦੁਖ ਸਮੁਦਾਇ)**-ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੂਜਾ ਸੱਚ ਇਹ ਖੋਜਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਭਾਵ ਤਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਇਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੰਭਵ ਹੈ (ਦੁਖ ਨਿਰੋਧ)**-ਤਿੱਜਾ ਆਰਿਆ ਸੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖੋਜਿਆ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. **ਇਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ (ਦੁਖ ਨਿਰੋਧ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਰਣ ਮਾਰਗ)**-ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ **ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ** ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅੱਠ ਅੰਗ ਹਨ-

   (i) **ਸਮਯਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਸਮਾ ਦਿਸ਼ਟਿ)**-ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਪਾਉਣੀ ਦੀ ਇੱਤਾ (ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ) ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਐਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ (ਸਮਯਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਮਾ ਦਿਸ਼ਟਿ) ਦੀ।

   (ii) **ਸੰਯਮ ਸੰਕਲਪ (ਸਮਾ ਸੰਕਲਪ)**-ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਉਸ ਸੱਚ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਨਿਸ਼ਚਾ (ਸਮਯਕ ਸੰਕਲਪ, ਸਮਾ ਸੰਕਲਪ)।

   (iii) **ਸਮਯਕ ਵਚਨ (ਸਮਾ ਵਾਚਾ)**-ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾ ਤਿੱਜਾ ਮਾਰਗ ਹੈ-ਸੰਯਮਿਤ ਵਾਣੀ, ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ (ਸਮਯਕ ਵਚਨ, ਸਮਾ ਵਾਚਾ)। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਕਟੂ ਵਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਈ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਟੂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

   (iv) **ਸਮਯਕ ਕਰਮ (ਸਮਾ ਕਮਾ)**-ਸਮਯਕ ਵਚਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਯਕ ਵਚਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਯਕ ਕਰਮ ਭਾਵ ਸਤ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ ਅਤੇ ਕਰੂਣਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵੱਧ ਭੋਜਨ ਕਰਨ, ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੁਸ਼ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

   (v) **ਸਮਯਕ ਜੀਵ (ਸਮਾ ਆਜੀਵ)**-ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਲਤ ਰਾਸਤਿਆਂ ਨਾਲ ਧਨਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

   (vi) **ਸਮਯਕ ਕਸਰਤ (ਸਮਾ ਕਸਰਤ)**-ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਸਮਯਕ ਕਸਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। **ਸੰਯਮ, ਕਰੁਣਾ** ਅਤੇ **ਦਿਆ** ਬੋਧ ਆਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

   (vii) **ਸਮਯਕ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ (ਸਮਾ ਮਤਿ)**-ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸੱਚ ਮਤਿ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਤਿ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

   (viii) **ਸਮਯਕ ਸਮਾਧਿ (ਸਮਾ ਸਮਾਧਿ)**-ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸੱਤ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਤੋਂ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਧਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰ ਸ਼ੁੱਧੀ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਸ਼ੀਲ, ਸਮਾਧਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਤਰਿਰਤਨ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

1. **ਸ਼ੀਲ-**ਸ਼ੀਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮ। ਅਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਸੱਚਾ ਭਾਸ਼ਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੋਰ ਪੰਜ ਸ਼ੀਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ-ਅਪਰਾਹਨ ਭੋਜਨ, ਮਾਲਾਧਾਰਣ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਵਰਣ-ਰਜਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਯਾ ਦਾ ਤਿਆਗ।
2. **ਸਮਾਧਿ-**ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਿਤ ਦੀ ਨੈਸਗ੍ਰਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ। ਸਮਾਧਿ ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਦ, ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿਤ ਦੇ ਬਾਧਥ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।
3. **ਪ੍ਰਗਿਆ-**ਪ੍ਰਗਿਆ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਸ਼ਰੁਤਮੀ (ਸੁਣੀ ਹੋਈ), ਚਿੰਤਾਮਈ (ਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ) ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਮਈ (ਸਮਾਧਿਜਨਕ ਨਿਸ਼ਚੇ)।

ਮਹਾਯਾਨੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਥੇ **ਸਪਤ ਵਿਧੀ ਅਨੁਤਰ ਪੂਜਾ** (ਵੰਦਨ, ਪੂਜਾ, ਪਾਪ ਦੇਸ਼ਨਾ, ਪੰਨਯਾਨ ਮੋਦਾਨ, ਅਧਯੇਸ਼ਨਾ, ਬੋਧਿਚਿੰਤੋਤਪਾਦ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮਨਾ) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ **ਸ਼ਅਪਾਰਾਮਿਤਾਵਾਂ** (ਦਾਨ, ਵੀਰਯ, ਸ਼ੀਲ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਿਆ) ਦਾ ਅਰਜਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਹੈ।

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂਜਨਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ, ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨਤੀਜਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ ਦੇ ਪਾਲਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ .... ਹੈ।
2. .... ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।

10.2 ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Budhism)

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਤੀਜਾਸ਼ੀਲ ਹੈ-**ਸ਼ੋਰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਚਾਰ ਮੂਲਭੂਤਾਂ (ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ

ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵੈਭਾਸ਼ਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਘਾਤ-ਪ੍ਰਤੀਘਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ। ਯੋਗਾਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਜੀਰੋ ਨੂੰ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਨਤੀਜਾਸ਼ੀਲ ਹੈ।

2. **ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ**-ਵੈਭਾਸ਼ਿਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇੰਦਰੀਗ੍ਰਾਹਾ ਜਗਤ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨ (ਚਿਤ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ) ਦੇ ਜਗਤ ਦੀ ਵੀ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੈ ਸਭ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ। ਯੋਗਾਚਾਰ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯੋਗਾਚਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਿਗਿਆਨ (ਮਨ ਜਾਂ ਚਿਤ) ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਜੀਰੋ (ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਪਰਮ ਤੱਤ) ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

3. **ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਦੀਪ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਯੋਗਾਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਜੀਰੋ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਸਕੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਤ ਮਾਤਰ ਹੈ**-ਹੀਨਯਾਨੀਆਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਪੰਜ ਸਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜ ਸਕੰਧ ਹਨ-ਰੂਪ, ਵੇਦਨ, ਨਾਂਵ, ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਜੀਰੋ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ (ਮਨੁੱਖ) ਪੂਰਵ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਤ ਮਾਤਰ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਟਾਂਗਿਕ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਅਨਿਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ**-ਬੌਧ ਮਤਾਵਲੰਬੀ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਵਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੀਨਯਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਚਰਮ ਰੂਪ ਅਰਹਤ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ**-ਹੀਨਯਾਨ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਾਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਯਾਨੀ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਨਾਲ ਵਿਮੁਖ ਹੋਣਾ ਭਾਵ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਸੋਪਧਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਰੂਪਧਿਸ਼ੇਸ਼। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਯੋਗਾਚਾਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਲੇਸ਼ਾਵਰਣ ਅਤੇ ਗਿਆਵਰਣ ਦੀ ਨਿਰਵਤੀ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਣ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ ਪਰਮਾਰਥ ਤੱਤ 'ਜੀਰੋ' ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੈ।

7. **ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਹੀਨਯਾਨੀ (ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸੌਤਰਾਂਤਿਕ) ਬੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨੀ (ਯੋਗਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ) ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

8. **ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਲਈ ਤਰਿਰਤਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤਰਿਰਤਨ-ਸ਼ੀਲ, ਸਮਾਧਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਸ਼ੀਲ (ਅਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਸੱਚ, ਭਾਸ਼ਣ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਨਾ) ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਾਧਿ ਭਾਵ ਚਿਤ ਦੀ ਨੈਸਗ੍ਰਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

9. **ਰਾਜਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਤੱਵ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ**-ਬੁੱਧ ਸ਼ਾਕ ਗਣਾਧਿਪਤੀ ਸ਼ੁੱਦੋਧਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ। ਸਾਧੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਜਾ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਸਦਮਾਰਗ ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਦੀ

ਨੋਟ

ਗੱਲ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖੇ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਮਧਿਅਮ ਪ੍ਰਤੀਪਦਾ ਮਾਰਗ (ਅ) ਬੁੱਧ ਮਾਰਗ

   (ੲ) ਤਰਿਪਿਟਕ ਮਾਰਗ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-

   (ੳ) ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ (ਅ) ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ

   (ੲ) ਸੁਤ ਪਿਟਕ ਅਤੇ ਵਿਨ ਪਿਟਕ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

   (ੳ) ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ ਤੇ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ (ਅ) ਸੌਤਰਾਂਤਰਿਕ

   (ੲ) ਵੇਦਾਂਤਿਕ (ਸ) ਵੈਭਾਸ਼ਿਕ

6. ਮਹਾਯਾਨੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਸੱਚ (ਅ) ਭਗਤੀ

   (ੲ) ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ (ਸ) ਮਸਯਕ ਵਚਨ

10.3 ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Budhism and Education)

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਸਾਡੀ ਵਿਦਿਅਦਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਦੋਹਾਂ ਸੱਚਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਦ੍ਵੇ ਸਤਯੇ ਸਮੁਪਾਸ਼੍ਰਿਤਯ ਬੁਧਾਨਾਂ ਧਰਮ ਦੇਸ਼ਨਾ
ਲੋਕ ਸੰਵਿਤਿ ਸਤਯਂ ਚ ਸਤਯਂ ਨ ਪਰਮਾਰਥਨਾ॥ (ਮੱਧਮਿਕਕਾਰਿਕਾ, 24/8)

ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਦੋਨੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਏ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ-ਇੱਕ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ। ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚ, ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ-ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

ਨੋਟ

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਭਾਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਰੁਗਣ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਮ।
2. **ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਬੌਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਖਮਈ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਰੂਣਾ ਅਤੇ ਦਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਰੂਣਾ ਭਾਵ ਦੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦਿਆ ਕੀਤੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤਾ ਪੱਖੀ ਹੈ।
4. **ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵ**-ਬੌਧ ਚਿੰਤਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਬੌਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸੰਜਮ, ਕਰੂਣਾ ਅਤੇ ਦਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੌਧਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਉਹ ਚਰਿਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਠੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
6. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਬਚਣ, ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਬਚਣ, ਮਕਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਬਚਣ, ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ (ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਵਿਓਪਾਰ) ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਊਨਤਮ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਧਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਵਿਅਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।
7. **ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ**-ਬੌਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰਵਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਬੌਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ-ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ। ਲੌਕਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਕਸਰਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਗਿਆਨ, ਆਯੁਰਵੇਦ, ਸ਼ਲਯ ਚਿਕਤਸਾ, ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵਸਤੂਕਲਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੌਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਸ਼ਿਲਪਾਂ (ਸਿਮਪਾਂ) ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਤਰਿਪਿਟਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੌਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-**ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ, ਉੱਚ** ਅਤੇ **ਭਿਕਸ਼ੂ-ਸਿੱਖਿਆ**। ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਾਂ **ਸਿਧਰਤਸ** ਨਾਮਕ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (ਸ਼ਬਦ ਵਿਦਿਆ, ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਦਿਆ, ਚਿਕਤਸਾ ਵਿਦਿਆ, ਹੇਤੂ

ਨੋਟ

ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਕਰਣ, ਧਰਮ, ਜੋਤਿਸ਼, ਆਯੁਰਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਖਗੋਲਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਕਸ਼ਤਰਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਿਆਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ,ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ, ਆਯੁਵਰਵਿਗਿਆਨ, ਜੋਤਿਸ਼, ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ, ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਅਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬੌਧ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬੌਧ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਬੌਧ ਸਾਹਿਤ (ਤਰਿਪਿਟਕ), ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਿਖਲਾਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ-ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੌਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ। ਵਅਕਤੀਗਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਧਿਅਏ ਵਿਧੀ ਮੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬੌਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

1. **ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ**-ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਬੌਧ ਭਿਕਸ਼ੂ (ਅਧਿਆਪਕ) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਅੰਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਤਖਤੀ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਉਸੀ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਅੰਕ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਬੌਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।
2. **ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਧੀ**-ਇਹ ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਉੱਚ ਸਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੌਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਵਿਭਿੰਲ ਕਲਾਵਾਂ, ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।
3. **ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ**-ਇਹ ਵਿਧੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਬੌਧ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਵਧਦੇ ਸਨ।
4. **ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ**-ਬੌਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ ਅੱਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ, ਇਹ ਅੱਜ ਦੀ ਗੈਸਟ ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਬੇਹਤਰ ਸੀ। ਬੌਧ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਲ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਵਿਆਖਿਆਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ੰਕਾ-ਸਮਾਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

5. **ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਧੀ**-ਬੋਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਵਾਦਵਿਵਾਦ ਵਿਧਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। 8 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸਿਧਾਂਤ, ਹੇਤੂ, ਉਦਾਹਰਣ, ਸਾਧਮਰ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਆਗਮ) ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨ ਸੀ।
6. **ਸੰਗੋਸ਼ਠੀ**-ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਗੋਸ਼ਠੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ, ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
7. **ਸੰਮੇਲਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਅਰਥ ਵਿਧੀ**-ਬੋਧ ਅਧਿਆਪਕ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
8. **ਸਵਾਧਿਆਏ ਵਿਧੀ**-ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਧ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੇਖਨ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬੋਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਲੱਥਾ ਕੀਤਾ, ਦੂਜਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ-ਕਈ ਹਸਤਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੱਜਾ ਕਾਰਜ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਧਿਆਏ ਦੇ ਲਈ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਠਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਠਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।
9. **ਦੇਸ਼ਾਟਨ**-ਬੋਧ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਬੋਧ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਠੋਰ ਆਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਠੋਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਰਿਰਤਨ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ 10 ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ 10 ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਰ 8 ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਬੋਧ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੋਧ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤਾ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੰਡ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਪਾਅ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ, ਆਤਮਨਰੀਖਣ ਕਰਨ, ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ, ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨ। ਘੋਰ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਦਾ ਦੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੰਡ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤਿ ਘੋਰ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਅਧਿਆਪਕ

ਬੋਧ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 10 ਸਾਲ ਭਿਕਸ਼ੂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ, ਪਵਿਤਰ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਨਮਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਭਰੇ ਹੋਣ। ਬੋਧ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਸਨ-ਇੱਕ ਉਪਾਧਿਆਏ ਭਾਵ ਉਦਭਟ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਚਾਰਿਆ ਪਾਵ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਖਿਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੰਕ੍ਰਮਕ ਰੋਗ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ, ਘੋਰ ਨੈਤਿਕ ਅਪਰਾਧੀ, ਅਵਿਨਮਰ, ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਪਲਾਇਣਕਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਖਿਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਵੱਜਾ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਸਿਰ ਮੁੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ **ਸ਼ਰਣਤਰੀ–**

ਬੁਧਮ ਸ਼ਰਣੰ ਗਛਾਮੀ।
ਧਮੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗਛਾਮੀ।
ਸੰਘੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗਛਾਮੀ।

ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੱਸ ਆਦੇਸ਼ **'ਦਸ ਸਿੱਖਾ ਪਦਾਨਿ'** ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸ ਆਦੇਸ਼ ਸਨ–

1. ਜੀਵ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।
2. ਕਿਸੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਾ ਲੈਣਾ।
3. ਅਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ।
4. ਝੂਠ ਭਾਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।
5. ਮਾਦਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।
6. ਕੁਸਮ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।
7. ਕਿਸੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।
8. ਨਾਚ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ।
9. ਸੁਗੰਧਤ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨਾ।
10. ਸੋਨਾ-ਚਾਂਦੀ ਬਹੁਮਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਦਾਨ ਨਾ ਲੈਣਾ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਬੋਧ ਸਿੱਖਿਆ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲੇ ਬੋਧ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਘ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਰਵ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਸੀ। ਸੰਘ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਸਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਚਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੋਧ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਖੱਪ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਮਤ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ।

ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ 8 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪਬਵੱਜਾ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਠ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਚੱਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲੇ ਕੇ ਕੁੱਝ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਚਲਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਲਕ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਆਰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਕੇਵਲ ਮੇਧਾਵੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੌਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋਕਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉੱਤਮ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੌਧ ਧਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨਾ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਬੌਧ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੁੱਝ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥੀ ਸੀ।

ਟਾਸਕ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

10.4 ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Budhism of Education)

ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ। ਇਸ ਨੇ ਮਧਿਅਮਾ ਪ੍ਰਤਿਪਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੇਲ ਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਪਚ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਅਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਅਨਾਤਮਵਾਦ, ਕਸ਼ਣਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਜੀਰੋਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕਦਮ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਅਨਾਤਮਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਨਮਾਨਸ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਾਰਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਦਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਉਹ ਕਾਰਜ ਇਸ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਜਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਬੌਧਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ। ਭਲਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ-ਇੱਕ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ। ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੋਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੋਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਹਨ-ਰੁਜਗਾਰਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਹੀ ਚਾਹੇਗਾ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਬੋਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਠਚਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਬੋਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸਵਾਧਿਆਏ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆਨ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੋਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਅੱਜ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰਅਰਥ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯਟਨ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਠੋਰ ਅਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਠੋਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੋਧਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਆਚਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਦਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅੱਜ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤਾਂ ਇਸੀ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਬੋਧ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਚਾਰ ਆਰਿਆ ਸੱਚਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ 10 ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ 10 ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ 8 ਹੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜਰੂਰੀ ਸੀ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼, ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਜੀਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਬੋਧਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਰ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ। ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਰਾ ਬੋਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ-ਇੱਕ ਆਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਬੋਧਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਤਕਸ਼ਸ਼ੀਲਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਸੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/Fasle):

7. ਬੋਧ ਚਿੰਤਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
8. ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸੰਜਮ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਦਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
9. ਬੋਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ-ਸਿੱਖਿਆ।
10. ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਰਲ ਅਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

10.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਬੋਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਆਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇਵਲ ਮੇਧਾਵੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਸ਼ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਕੇਵਲ ਮੇਧਾਵੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਖੁੱਲੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਧੰਨ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਰੁਕੇਗਾ, ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਦਿਅਕ ਬਣੇਗਾ, ਤੋੜ-ਫੋੜ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਨਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਤਰ ਉਠੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਯੋਗ, ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਇ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੱਚੀ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ, ਉਦਯੋਗ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਬੋਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ। ਹਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਕਰੀਣ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਣਗੇ।

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਦਿਆਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਕੇ ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨ-ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੀਂਹ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

10.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ** (Budhism) : ਬੁਧਵਾਦ
2. **ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ** (Fundamental) : ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ

10.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. 'ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self-Assessment)

1. ਭਾਰਤ	2. ਸੁਤ ਪਿਟਕ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ		

10.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।

❑❑❑

ਇਕਾਈ-11: ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Jainism and Education)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

11.1 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Jainism)

11.2 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Jainism)

11.3 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Jainism and Education)

11.4 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Jainism to Education)

11.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

11.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

11.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

11.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਨਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ 23 ਵੇਂ ਤਰੀਥੰਕਰ **ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ** ਦੇ ਚਾਰ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ ਅਤੇ ਪਰਿਗ੍ਰਹ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਵਰਤ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ **ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ**-ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪੇਦਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧੇ-ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਰਣਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜੋ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਉਮਾਸਵਾਤਿ ਅਤੇ ਕੁੰਦ ਕੁੰਦਾਚਾਰਿਆ (ਪਹਿਲੀ ਬਦੀ), ਸਾਰੇ ਭਦਰ (ਤਿੱਜੀ ਸਦੀ), ਸਿਧਸੇਨ ਅਤੇ ਦਿਵਾਕਰ (ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ), ਹਰਿਭਦਰ ਅਤੇ ਭਟ ਅਕਲੰਕ (ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ) ਵਿਦਿਆਨੰਦ (ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ), ਵਾਦਿਰਾਜ ਸੁਰਿ (ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ), ਦੇਵਸੁਰਿ ਅਤੇ ਹੇਮਚੰਦਰ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ), ਗੁਣ ਰਤਨ (ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਅਤੇ ਯਸ਼ੋਵਿਜੇ (ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੀ ਰਹੀ।

ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ (599-527 ਈ. ਪੂਰਵ)

11.1 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Jainism)

ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਵੇਦ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦ ਬਾਹਰੀ ਵੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਜੀਵਕ, ਚਾਰਵਾਕ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧ ਦਰਸ਼ਨ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਆਦੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਨੁਵੰਸ਼ ਮਹਿਪਤਿ ਨਾਭਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ **ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ** (ਜਨਮ 850, ਈ. ਪੂ.) ਸਨ। ਜੈਨ ਜਨਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਭਰਤ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਪਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰ **ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ** (ਜਨਮ 817, ਈ. ਪੂ.) ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ ਕਾਸ਼ੀਨਰੇਸ਼ ਅਵਸ਼ਸੇਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ 24ਵੇਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਕੁੰਡਲਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਾਧਿਅਕਸ਼ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ **ਵਰਧਮਾਨ** (ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ, 599–527 ਈ. ਪੂ.) ਸਨ। ਵਰਧਮਾਨ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੁਖ-ਵੈਭਵ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਨ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਰਧਮਾਨ (ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ) ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਪੂਰਣ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ 23ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ **ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ** ਦੇ ਚਾਰ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ ਅਤੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਵਰਤ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ **ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ**-ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪੇਦਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਗਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ-ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜੋ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਉਮਾਸਵਾਤਿ ਅਤੇ ਕੁੰਦ ਕੁੰਦਾਚਾਰਿਆ (ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ), ਸਾਰੇ ਭਦਰ (ਤਿੱਜੀ ਸਦੀ), ਸਿਧਸੇਨ ਅਤੇ ਦਿਵਾਕਰ (ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ), ਹਰਿਭਦਰ ਅਤੇ ਭਟ ਅਕਲੰਕ (ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ), ਵਿਦਿਆਨੰਦ (ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ), ਵਾਦਿਰਾਜ ਸੁਰਿ (ਗਿਆਰ੍ਹਵੀ ਸਦੀ), ਦੇਵਸੂਰਿ ਅਤੇ ਹੇਮਚੰਦਰ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ), ਗੁਣ ਰਤਨ (ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਅਤੇ ਯਸ਼ੋਵਿਜੇ (ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੀ ਰਹੀ।

ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-**ਦਿਗੰਬਰ** ਅਤੇ **ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ**। ਦਿਗੰਬਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲੀ (ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਇਛੁੱਕ) ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਦੇ ਲਈ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮੋਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਣੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਪੁਰਖ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਠੋਰਜ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਢਿੱਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸ਼੍ਰੀ **ਸੰਘਭਦਰ** (ਈ. ਪੂ. ਦੂਜੀ ਸਦੀ) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲੀ ਦੇ ਲਈ ਨੰਗਨ ਰਹਿਣਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਮੋਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰੀਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਤੱਤਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਨੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਜੈਨ ਆਪਣੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਰਤੀ ਵੰਦਨ ਅਤੇ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ 'ਭਗਤੀ' ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਇਹ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ–

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦਰਵ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤੱਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਈ ਦਰਵਾਂ (Substances) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਦਰਵ ਦੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ–ਅਸਤਿਕਾਇ (ਪਦਾਰਥ, Matter) ਅਤੇ ਅਨਿਸਤਿਕਾਇ (ਕਾਲ, ਸਮਾਂ, (Time)। ਅਸਤਿਕਾਇ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਜੀਵ। ਚੇਤਨ ਦਰਵ ਦਾ ਨਾਂਵ ਜੀਵ ਹੈ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਮੂਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬੱਧ ਆਤਮਾ। ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਸਰਵਵਿਆਪਕ, ਸਰਵੱਗਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਧ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਧ

ਨੋਟ

ਆਤਮਾ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੀ ਭੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਰਮਅਨੁਸਾਰ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਅਜੀਵ ਦੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਪੁਦਗਲ (ਪਦਾਰਥ, (Matter), ਅਕਾਸ਼ (ਜੀਰੋ¸ (Space), ਧਰਮ (ਗਤੀ, (Dynamics), ਅਤੇ ਅਧਰਮ (ਸਥਿਤੀ, (Statics)। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪੁਦਗਲ ਤੋਂ ਅਰਥ ਉਹਨਾਂ ਦਰਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਅਣੂ (Molecule) ਅਤੇ ਸੰਘਾਤ (Mixture)। ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਸੁਖਮ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਅਣੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਦਗਲ ਨੂੰ ਸਰੋਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵਾਦਿ ਅਸਤਿਕਾਇ ਦਰਵਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਸ਼ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਲੋਕਾਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਲੋਕਾਕਾਸ਼। ਜਿਸ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਦਿ ਦਰਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਕਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਅਕਾਸ਼ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੋਕਾਕਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਜੈਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਗੀਤਸ਼ੀਲ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਾਰਨ ਦਰਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਧਰਮ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਨਤੀਜਾਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਕਾਰਨ ਹੈ-ਕਾਲ (ਸਮਾਂ, Time)। ਕਾਲ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਦਰਵ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦਰਸਾਏ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾਰ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

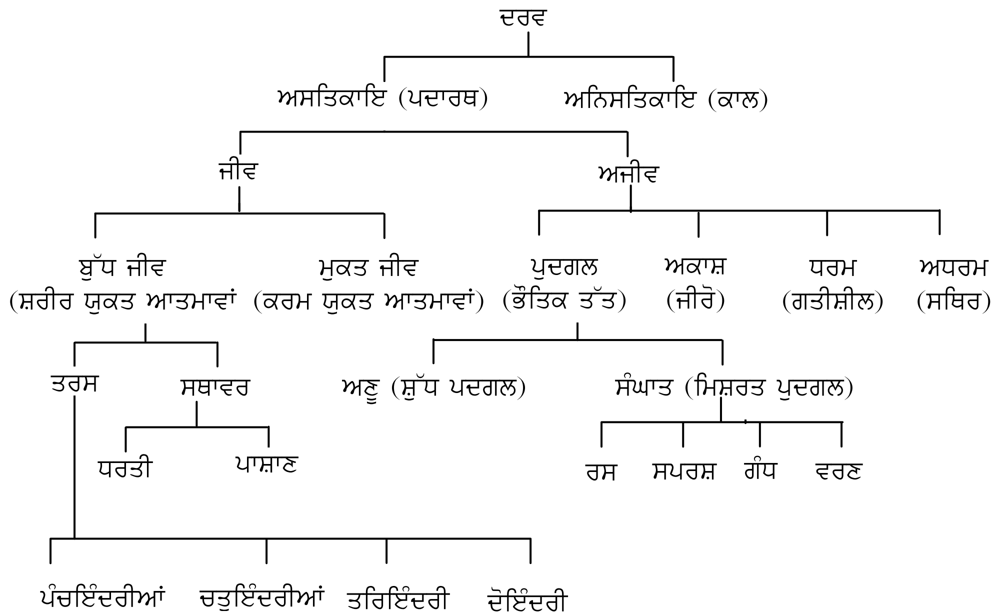

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵ ਅਨਾਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੀਵ-ਅਜੀਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਿਗੜਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰਤਾ (ਇਸ਼ਵਰ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਆਤਮਾ) ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਖ ਸਿੱਧ ਸਿਥਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਆਪਦੇ ਤੀਰਥਾਂਕਰਾਂ (ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਆਤਮਾਵਾਂ) ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਪੈਜਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ **ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ** ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਯੋਨੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਦਾਤਾ ਇਸ਼ਵਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੈ। ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਫਸਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਹੀ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਦਿਗੰਬਰ ਉਪਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਪੁਰਖ ਯੋਨੀ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਕੈਵਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸਰੀ ਯੋਨੀ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਉਪਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਤਨਤਰਯ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਕੈਵਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਦਾਰਥ ਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੁਖਮ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਵਲ ਧਾਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਕਰਮਜਨਕ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਕੈਵਲ ਧਾਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੈਵਲ ਧਾਮ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਸਵਰਕ, ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਹੇਵਿਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਜਿਨੰਤ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਰਕ ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਨਰਕ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ (ਆਤਮਾਵਾਂ) ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਵ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਸਰੂਪਾਂ-ਅਸਤਿਕਾਇ (ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਜੀਵ) ਅਤੇ ਅਨਿਸਤਿਕਾਇ (ਕਾਲ) ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੈਨਚਾਰਿਆ ਜੀਵ ਦਰਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ (ਜੈਨਾਗਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਪੱਸਿਆ (ਸਾਧਨਾ) ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ–

1. **ਮਤਿਗਿਆਨ**–ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
2. **ਸ਼ਰੂਤੀ ਗਿਆਨ**–ਇਹ ਉਹਾਂ ਗਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੱਛਣਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵਾਧਿਆਇ (ਅਧਿਅਨ) ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਅਵਧਿ ਗਿਆਨ**–ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਪਰਿਧਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਦਰੀਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਧਾਰਣ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਨੂੰ ਹਲਕਾ (ਪੁਦਗਲ ਜੀਰੋ) ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. **ਮਨ ਧਾਰਣਾ ਗਿਆਨ**–ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਇਆਂ (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਕੈਵਲ ਗਿਆਨ**–ਇਹ ਉਹ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਗਿਏ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ **ਸਿਆਤਵਾਦ** ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨਾ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੈ, 'ਪ੍ਰਮਾਣ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ 'ਨਯ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਯ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਧਰਤੀ ਇੱਕ ਲੋਕ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਅਸਿਥਰ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਾਣੀਦਾਇਕ ਹੈ ਆਦਿ। ਇੱਥੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਨਯ) ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਇੱਕ ਲੋਕ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਨਯ) ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਨਯ) ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਨਯ) ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾਇਕ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਵੀ ਗਿਆਨ (ਕਥਨ) ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਸਾਪੇਖ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ **ਸਯਾਦਵਾਦ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਯਾਦਵਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਨਯ) ਤੋਂ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਲਤ ਵੀ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਜੋ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਹ ਅਰਧਸੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਸੱਚ ਨਹੀਂ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਸਯਾਤ ਸ਼ਬਦ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਂਝ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਵਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਇਆਂ (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਵਧਿ ਗਿਆਨ, ਮਨ ਧਾਰਣਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਪੁਦਗਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ **ਰਤਨਤਰ-ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ** ਅਤੇ **ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ** ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਤੀਰਥਾਂਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸ਼ਰਧਾ। ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਤੀਰਥਾਂਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਅਨੁਭਵ। ਟਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ। ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਸਿਧੀ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ **ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ** (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ **ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਇਆਂ** (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮੂਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਵਿਚਾਰ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਵਿਚਾਰ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਦੁਖ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਅਹਿੰਸਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਤੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੀ ਦੀ ਵੀ ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਇੰਦਰੀਭੋਗ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਵੀਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਨਿਕਿਰਸ਼ਟ ਵਰਿਤੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਾਯ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿਅਗਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਚਰਮ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਯਾਤਵਾਦ ਹੈ। ਸਯਾਤਵਾਦ ਦਾ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਕੁੱਝ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਸਯਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖ-ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਜਿਆਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਕਈ ਦਰਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰੀਗ੍ਰਹਾ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭੂਤ ਆਤਮਾ, ਦੋਨੋਂ ਸੱਚ ਹਨ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਵਜੂਦ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਬੱਧ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਤਨਤਰ (ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ) ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ .... ਹਨ।
2. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ .... ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

11.2 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Jainism)

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਈ ਦਰਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ-**ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਈ ਦਰਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਵ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ-ਅਸਤਿਕਾਇ (ਜੀਵ ਅਤੇ ਅਜੀਵ) ਅਤੇ ਅਨਿਸਤਿਕਾਇ (ਕਾਲ)। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਅਤੇ ਅਜੀਵ (ਪੁਦਗਲ) ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਗੁਣਘਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਨਾਮ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਨਾਮ ਬਿਗੜਨਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. **ਇਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਸਲ ਹੈ-**ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਰਵਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਇਹ ਜਗਤ ਅਸਲ ਹੈ। ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਦਰਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

3. **ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ-**ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹਰੇਕ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਮਾਨ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਹਨ, ਸਰਵਗ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਤੋਂ ਆਵਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਅਜੀਵ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ (ਗੁਣ-ਧਰਮਾਂ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਜੈਨਅਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਵਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤੀਰਥਾਂਕਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ-**ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੀਵ (ਪੁਦਗਲ) ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਵਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਵਿਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇੱਕ ਤੋਂ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੱਕ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਛੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਛੇਵੀਂ ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਨ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵ-ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-**ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੁਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੀਵ ਤਾਂ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੁਦਗਲਜਨਕ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਦਗਲਜਨਕ ਭਿੰਨਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ-**ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਕੈਵਲ ਲੋਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਕਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਅਨੰਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਵੀਰਯ। ਇਸ ਨੂੰ **ਅਨੰਤ ਚਤੁਸ਼ਟ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. **ਕੈਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-** ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਜੀਰੋ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੀਵ ਦਰਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਯੋਨੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ, ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਜੀਰੋ ਕਰਕੇ ਅਜੀਵ ਦਰਵ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਰੀਥੰਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਦਰਵ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।
8. **ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-** ਜੈਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਇਆਂ (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਕ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ (ੲ) ਸੰਤ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
4. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ 24ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਨ-

   (ੳ) ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ (ਅ) ਪਾਰਸ਼ਵਨਾਥ (ੲ) ਸੰਘਭਦਰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਣਿਆ ਹੈ-

   (ੳ) ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ (ਅ) ਕਈ ਦਰਵਾਂ ਤੋਂ (ੲ) ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ(ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਭਾਗ ਵਿੱਚ (ਅ) ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ (ੲ) ਧਰਮ ਵਿੱਚ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

11.3 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Jainism and Education)

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤਰਵ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਰਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਦ ਵਰਣਨ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦਰਵ ਦੇ ਜਿਸ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਣਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕ ਮਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਤੋਂ ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਖੇਪ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਅਤੇ ਅਜੀਵ (ਪੁਦਗਲ), ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੀਵ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਨੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਮਨੁੱਖ ਰਤਨਤਰਯ (ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ)

ਨੋਟ

ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮਜੀਰੋ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਤਨਨਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼, ਜੀਵ ਦੀ ਅਜੀਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ) ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਰਤਨਤਰ (ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ) ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੈ–

1. **ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਜੈਨਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੱਛਾ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮਜੀਰੋ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਨ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜਰੂਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਾਰਾਂ, ਜੈਨ ਆਗਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ, ਜੈਨ ਆਗਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੈਨਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਦਰਵ (ਜੀਵ, ਅਜੀਵ ਅਤੇ ਕਾਲ) ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਮਾਹਾਰ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਚੈਨਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।
4. **ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਾਰਜ, ਸੂਤ ਕੱਤਣਾ, ਕੱਪੜਾ ਬੁਨਣਾ, ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਚਟਾਈ ਬੁਨਣਾ, ਧਾਤੂ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਕਲਾ (ਉਦਯੋਗ) ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲੀ (ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਇਛੁੱਕ) ਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪੇਦਸ਼ ਹੈ।
5. **ਪਰਮਾਰਥ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵੱਡੇ ਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਹਿਤ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਭ, ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ, ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੇਗਾ, ਕਹੇਗਾ ਅਤੇ ਕਰੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ, ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਰਥ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਰਥ ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜੋ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦੇਸ਼। ਜੈਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਿਵਹਾਰ ਸੂਤਰ' ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।
4. ਕ੍ਰਮਾਗਤਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।
5. ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ-ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਆਕਰਣ, ਗਣਿਤ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਥਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਤਿ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਰੋ ਵਿਗਿਅਨ, ਯੰਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ (ਉਦਯੋਗਾਂ) ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਲਈ 72 ਕਲਾਵਾਂ (ਉਦਯੋਗਾਂ) ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ 64 ਕਲਾਵਾਂ (ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਕਲਾ (ਉਦਯੋਗ) ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੇ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਤਰੀਯੋਚਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਸੱਜੀਵਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਜੀਵਨ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਚਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰਤਨਤਰ (ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ) ਅਤੇ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦੀ ਸਿਲਖਾਈ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਖਮ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

1. **ਇੰਦਰੀਅਨੁਭਵ ਵਿਧੀ**-ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. **ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ**-ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ, ਆਦਰਸ਼ ਮੌਖਿਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਦਰਸ਼ ਲਿਖਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਧਾਵਾਂ ਆਦਿ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ।
3. **ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ**-ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਕਲਾ (ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. **ਸ਼ਰੂਤੀ ਵਿਧੀ**-ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ**-ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ-

ਨੋਟ

1. ਵਾਚਨਾ (ਪਾਠ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਠਨ ਕਰਨਾ)
2. ਪਰਿਛਨਾ (ਜੋ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨਾ)
3. ਪਰਿਗ੍ਰਹਣ (ਪਠਿਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਆਵਿਰਤੀ ਕਰਨਾ)
4. ਅਨੁਪ੍ਰੇਖਿਆ (ਪਠਿਤ ਵਸਤੂ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਕਰਨਾ) ਅਤੇ
5. ਧਰਮਕਥਾ (ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਨਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ)।

ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪਦ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਧਿਆਇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ **ਸ਼ਰੂਤੀ, ਸਵਾਧਿਆਇ** ਅਤੇ **ਤਪੱਸਿਆ** ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੂਤੀ ਅਤੇ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਦਰਵ (ਜੀਵ, ਅਜੀਵ ਅਤੇ ਕਾਲ) ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਰਮਜੀਰੋ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਲਈ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਤਪ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਉੱਤਰਅਧਿਅਨ ਸੂਤਰ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-'ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਬਣਾਓ' ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਯਗ ਸਥਨ ਬਣਾਓ, ਯੋਗ ਦੀ ਕੁਛਲੀ ਲਿਓ, ਕਰਮ ਨੂੰ ਇੰਧਨ ਬਣਾਓ, ਯੰਜਮ ਰੂਪੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਹੋਮ ਕਰੋ। ਕੈਵਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਦੇ ਲਹੀ ਤਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਹ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਚਾਰਿਆ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮਹਾਵਰਤੀ ਭਾਵ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ। ਉਦੋਂ ਅਚਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਪਾਧਿਆਇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਵਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਾਵਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਣ ਵੀ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਚਰਣ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਆਚਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਅਚਾਰਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਅਚਾਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣਾ (ਦੰਡ) ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਤ ਵਿੱਚ **ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ** ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ **ਉਪਾਧਿਆਇ** ਅਤੇ **ਅਚਾਰਿਆ,** ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਾਧਿਆਇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਚਾਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨਅਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਚਾਰਿਆ ਨੂੰ ਜਿਤੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਵਰਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਉਪਾਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਉਨੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੰਨੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਕਰਨਾ ਵਰਜਤ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਪਾਧਿਆਇ ਗ੍ਰਹਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਾਧਿਆਇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਅਚਾਰਿਆ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਰਤਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਜੈਨਅਚਾਰਿਆ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ-**ਸ਼ਰਾਵਕ** ਅਤੇ **ਸ਼ਰਮਣ**। ਸ਼ਰਾਵਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਮਰਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਮਣ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ **ਮਹਾਵਰਤੀ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਵਕ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਣ ਜਿੰਨੀ ਕਠੋਰਤਾ ਬਰਤਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ **ਅਣੁਵਰਤੀ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗਣ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ, ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਕਰਨ, ਬਹੁਮੂਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਹਸੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਆਦਾ ਚੰਚਲ ਨਾ ਹੋਣ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ, ਕਿਸੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਨਾ ਖੋਲਣ, ਕਟੁਵਚਨ ਨਾ ਬੋਲਣ, ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਣ, ਲੋਭ-ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ, ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ, ਕ੍ਰੋਧ, ਪ੍ਰਮਾਦ, ਰੋਗ ਅਤੇ ਆਲਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਨਰਮ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜ-ਸਮਤ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਲਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਸ਼ਰੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ ਅਤਾਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਭਾਵ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੈਨਾਅਚਾਰਿਆ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਨਮਰ ਰਹਿਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿੱਚੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਉਮੜੇ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਬਰਸੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਮਿਠਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਸੀਂ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਬੌਧ ਮਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਗੁਰੂਆਂ ਗ੍ਰਹਿਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਹਿਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਘਰ ਮੁੜਨ ਤੇ ਤਿਓਹਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਲਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀਮਿਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਹਿ, ਸੀਮਿਤ ਦਾਖਿਲਾ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ (ਉਦਯੋਗ) ਦੀ ਸਿੱਖਆ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੈਵਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੈਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਕੋੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜੈਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਖੀ ਹੈ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਦਿਗੰਬਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀਣੀ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੋਨ ਹਨ। ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਈ 72 ਕਲਾਵਾਂ (ਉਦਯੋਗਾਂ) ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ 64 ਕਲਾਵਾਂ (ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਕਲਾ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਕੇਵਲੀ (ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਇਛੁੱਕ) ਨੂੰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4. **ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ**-ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਤਾ ਉਸ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਹਿੰਸਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ-ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
8. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਅਤੇ ਪੀਤਾਂਬਰ।
9. ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਆਤਮਾ।
10. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

11.4 ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Jainism to Education)

ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਦਰਵ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ (ਆਤਮਾ) ਅਤੇ ਕਾਲ (ਸਮੇਂ) ਦਰਵ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਜੀਵ (ਪੁਦਗਲ) ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦਾ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ, ਵੈਣਵਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਵ, ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਜੇਹੋਵਾ, ਇਸਾਈਆਂ ਦਾ ਗੋਡ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਦਾ ਅਹੁਰਮਜਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵ (ਆਤਮਾ), ਦੋਨੋਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮੰਨ ਕੇ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਤੁਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹਿਜੀਵਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਇਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਹਿਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਂਝ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੈਵਲ (ਮੋਕਸ਼) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਰਤਨਤਰ (ਸਮਯਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ) ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ

ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਲਾ (ਉਦਯੋਗ) ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਗੌਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੰਜ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤ ਗਏ ਹਨ-ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ, ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਭਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਦਰਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ (ਉਦਯੋਗਾਂ) ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਨੰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਣ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ, ਉਮਰ, ਕ੍ਰਮਾਗਤਤਾ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ) ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਰਤਨਤਰ (ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਵ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ, ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ; ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਭਾਵ ਜੀਵ-ਅਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ, ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਚਰਿਤਰ ਭਾਵ ਸਮਯਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ) ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਰਤਨਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕੁੱਝ ਸੰਕੀਰਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾ ਸਕਦੇਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਵਾਂ (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਿਲਖਾਈ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਵਿਧੀਆਂ-ਇੰਦਰੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਧੀ, ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ, ਸ਼ਰੂਤੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੱਨ ਵਿਧੀਆਂ-ਸ਼ਰੂਤੀ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿਲਖਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇੰਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਪ੍ਰਯੋਗ, ਸ਼ਰੂਤੀ ਅਤੇ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ, ਆਤਮਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੂਤੀ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਸਤਸੰਗ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮਤੱਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ, ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ (ਪਦਾਂ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹ, ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਧਿਆਇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਸ਼ਲਿਸ਼ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਨੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਭ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਭੁੱਖ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਵਿਵਸਥਾ (ਦੰਡ) ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ, ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ (ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ) ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਯਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਕੇ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਅੱਧੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਆਪਦੇ-ਆਪ ਹੋ ਜਾਏ। ਸਹਿਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਜੈਨ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆ ਅੱਜ ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ।

11.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਵਾਦੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸਯਾਤ ਸ਼ਬਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਢਾਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਕਾਲ** (Time) : ਸਮਾਂ
2. **ਸੰਘਾਤ** (Mixture) : ਮਿਸ਼ਰਣ
3. **ਅਕਾਸ਼** (Space) : ਜੀਰੋ

ਨੋਟ

11.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।
4. ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਵੇਦ	2. ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ	3. (ੳ)	4. (ੳ)	5. (ਅ)
6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ	9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ

11.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-12: ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
(Philosophy & Traditions of Islamic Religion and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

12.1 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Islamic Religion and Philosophy)

12.2 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Islamic Religion and Philosophy)

12.3 ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ (Islamic Traditions)

12.4 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Philosophy & Traditions of Islamic Religion and Education)

12.5 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Islamic Religion, Philosophy and Traditions to Education)

12.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

12.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

12.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

12.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਨਣ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬਾ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਤਮਾ **ਹਜਰਤ ਆਦਮ** ਨੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ (ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ) ਦੇ ਲਈ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਰਸੂਲ (ਪੈਗੰਬਰ)-ਹਜਰਤ ਨੂਹ, ਹਜਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ, ਹਜਰਤ ਇਸਮਾਈਲ, ਹਜਰਤ ਦਾਊ, ਹਜਰਤ ਮੂਸਾ ਅਤੇ ਹਜਰਤ ਇਸਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਬਾ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਬਾਦਤ ਗਾਹ (ਪ੍ਰਾਰਥਾ ਸਥਲ) ਬਣਾਇਆ।

12.1 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
(Meaning and Definition of Islamic Religion and Philosophy)

ਇਸੀ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਲ ਦਾ ਘੋਰ-ਅੰਧਕਾਰ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਦੇਵਦਤਵਾਦ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੀ, ਹਜਾਰਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ

ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਮੱਕਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ **ਕਾਬਾ ਸ਼ਰੀਫ** ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੋਹੰਮਦ ਸਾਹਬ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ 360 ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਦਮੀ **ਹਜਰਤ ਆਦਮ** ਨੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ (ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ) ਦੇ ਲਈ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਰਸੂਲ (ਪੈਗੰਬਰ)-ਹਜਰਤ ਨੂਹ, ਹਜਰਤ ਇਬਰਾਹਿਮ, ਹਜਰਤ ਇਸਮਾਈਲ, ਹਜਰਤ ਦਾਊ, ਹਜਰਤ ਮੂਸਾ ਅਤੇ ਹਜਰਤ ਇਸਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਬਾ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਬਾਦਤ ਗਾਹ (ਪ੍ਰਾਰਥਾ ਸਥਲ) ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵੀ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ, ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਿਰਦਇਤਾ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸੋਣਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸੰਭ੍ਰਾਂਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਮੀਨ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਅਰਕ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦਾ ਭੈਠ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਹੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਫੈਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਲਾਈ **ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ** ਨੇ।

ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 53 ਹਿਜਰੀ ਪੂਰਵ 12 ਰਵੀਉਲ ਅੱਵਲ (22 ਅਪ੍ਰੈਲ, 571 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਬਦੁਲ ਮੁਤਬਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਮੀਨਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 8 ਦਿਨ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹਲੀਮਾ ਸਾਦਮਾ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਈ ਦੇ ਕੋਲ ਲਾਲਨ-ਪਾਲਣ ਦੇ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। 6 ਸਾਲੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਲੀਮਾ ਦੇ ਇੱਥੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਮੁੜੇ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਨ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ 8 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਨ-ਪਾਲਣ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਚਾਚਾ ਅਬੂ ਤਾਲਿਬ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ 10 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀਰਿਆ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੇਵਲ 11 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ (ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਪਾਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਤਾਲਾ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਇੰਨਾ ਰਹਿਮ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਝੀਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੱਕਾ ਸ਼ਹਿਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਨੀ ਵਿਧਵਾ ਇਸਤਰੀ **ਖਦੀਜਾ** ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੇਕੀ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਲਾਭ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਝੀਦਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਦੀ ਰਜਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਖਦੀਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ (ਵਿਆਹ) ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਜਰਤ ਖਦੀਜਾ ਦੀ ਉਮਰ 40 ਸਾਲ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 53 ਹਿਜਰੀ ਪੂਰਵ 12 ਰਬੀਉਲ ਅੱਵਲ (22 ਅਪ੍ਰੈਲ, 571 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਕਾਰਜ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਮੱਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 5 ਕਿਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ **ਹਿਰਾ** ਨਾਮਕ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ-ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ। ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ-ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਫਰਿਸ਼ਤਾ **ਜਿਬਰਾਈਲ** ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ-**ਇਕਰਾ** ਭਾਵ ਉੱਠ **ਪੜ੍ਹ**। ਬੱਸ ਇੱਥੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਲ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਤਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਨੋਟ

ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਇਹੀ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿਬਰਾਈਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ **ਕੁਰਾਲ ਸ਼ਰੀਫ** ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੇਖਬੱਧ ਹੋਇਆ। ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਏ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵਧਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗੇ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਖਤਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ **ਮੱਕਾ** ਛੱਡ ਕੇ **ਮਦੀਨਾ** ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 53 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਦੀਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਗਏ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਨ **ਹਿਜਰੀ** ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ **ਹਿਜ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਨ ਨੂੰ ਹਿਜਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਮਦੀਨਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਖੀਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆ ਹੀ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਦੇਵਤਵ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਪੂਜਾ ਯੋਗ ਹੈ (ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ) ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। 9 ਹਿਜਰੀ (ਸੰਨ 632 ਈ.) ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਜ ਫਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੱਕਾ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਬਾ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਜਰੂਰ ਕਰਨ। 10 ਹਿਜਰੀ (ਸੰਨ 633 ਈ.) ਵਿੱਚ ਆਪਨੇ ਆਖਰੀ ਬਾਰ ਹਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਜ ਕਰਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ **ਅਫਰਾਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ** ਵਿੱਚ ਉੱਠਣੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਪਸਥਿਤ ਡੇਢ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਜ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਕੁੱਝ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਅੱਲ੍ਹਾ ਇੱਕ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।
2. ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ।
3. ਲੋਕੋ! ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਮਾਲ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੜਪ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸਰਾਸਰ ਹਰਾਮ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਾਅਦ ਗੁਮਰਾਹ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਿ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਕੱਟਣ ਲੱਗੋ।
4. ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਡਰੋ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਛਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋ।
5. ਲੋਕੋ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਗੁਮਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਕੇ ਭਟਕੋਗੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹੈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ।
6. ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਖੁਦਾ ਨੇ 5 ਫਰਜ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ-
   - *(i)* ਕਲਮਾ-'ਲਾ ਇਲਾਹ ਇੱਲ੍ਹਾ ਮੁਹੰਮਦੁਰ ਰਸੂਲਉਲ੍ਹਾ' ਭਾਵ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਇਬਾਦਤ (ਉਪਾਸਨਾ) ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਰਸੂਲ (ਪੈਗੰਬਰ) ਹਨ। ਇਸ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ।
   - *(ii)* ਨਮਾਜ-ਲੋਕੋ! ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ 5 ਨਮਾਜਾਂ-ਫਜਿਰ, ਜੁਹਰ, ਅਸਿਰ, ਮਗਰਿਬ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾ ਜਰੂਰੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ।
   - *(iii)* ਜਕਾਤ-ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਢਾਈ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗਰੀਬਾਂ, ਮੋਹਤਾਜਾਂ, ਯਤੀਮਾਂ, ਬੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਮੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਪਰੰਤੂ ਜਕਾਤ (ਦਾਨ) ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਦਿਖਾਵਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।
   - *(iv)* ਰੋਜਾ-ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਮਹੀਨਾ ਰੋਜਾ (ਵਰਤ) ਰੱਖਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏਗਾ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਤਮਾਮ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ।
   - *(v)* ਹਜ-ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤਰ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਹਜ ਕਰਨਾ।

ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ, 634 ਈ. ਨੂੰ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨਿਰੰਤਰ ਫਲਦਾ-ਫੁਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਅਰਬਾਂ ਲੋਕ

ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਮਤ) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਹਨ- ਸੁਫੀ, ਸੁਨੀ, ਸ਼ਿਯਾ ਅਤੇ ਅਹਲ ਹਦੀਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਫੀ ਸਰਵ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੁਨੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਿਯਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਹਲ ਹਦੀਸੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਰਸੂਲ (ਪੈਗੰਬਰ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸੂਤਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਮੂਲਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਸੂਫੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੱਲ੍ਹਾ (ਬ੍ਰਹਮ, God) ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਿਹਾ **ਕੁਨ** ਭਾਵ ਹੋ ਜਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਵਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਝੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾਵਾ ਕਈ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਦਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਵ ਨੂੰ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ **ਬਰਖਾਜ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਯਾਮਤ (ਮਹਾਪ੍ਰਲੈਅ) ਦੇ ਦਿਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ (ਜੰਨਤ, ਸਵਰਗ Heaven) ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ (ਜਹੰਨੁਮ, ਨਰਕ, Hell) ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਪੁਨਰਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਜਰਤ ਮਹੁੰਮਤ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗਿਆਲ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ-**ਇਲਮੁਲ ਯਕੀਨ** (ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ), **ਏਨੁਲ ਯਕੀਨ** (ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ) ਤਤਤਅਤੇ **ਹੱਕੁਲ ਯਕੀਨ** (ਸਪਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ)। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਇਹ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹੈ-ਸ਼ਾਂਤੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। **ਇਸਲਾਮ** ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਰਥ ਹੈ-ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਇਸਲਾਮ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਭਾਈ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ **ਸਮਾਨਤ,**

ਨੋਟ

ਭਾਈਚਾਰੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ **ਸ਼ਾਂਤੀ** ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮੂਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਮਿਲ-ਵੰਡ ਕੇ ਕਰਨ। ਇਹ **ਦਿਆ** ਅਤੇ **ਦਾਨ** ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਆਚਰਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਡਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕ ਦਾਮਨ (ਸਚਰਿਤਰ) ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਝੂਠ ਬੋਲਣ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਖੋਹਣ, ਪਰ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤਾਉਣਾ, ਅਕਾਰਨ ਕਿਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ, ਕਰਜ ਤੇ ਬਿਆਜ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ (ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ) ਪੈਗੰਬਰ ਮਹੁੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ, ਸੱਚ ਬੋਲਣ, ਜਕਾਤ (ਦਾਨ) ਦੇਣ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਨਮਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਯਥਾਰਥ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਬਰਜਾਖ (ਸਦਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਫਰਿਸ਼ਤਾ .... ਸੀ।
2. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ .... ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

12.2 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Islamic Religion and Philosophy)

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ–

1. **ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ (ਬ੍ਰਹਮ, God) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ**–ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ।
2. **ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ**–ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੋਗ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਬਾਦਤ (ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ) ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਯਥਾਰਥ ਹਨ, ਅਸਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਜਾਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
3. **ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਤ ਹਨ**–ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਗਿਆਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਹੋਰ ਕਿਸੀ

ਹੋਰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾਵਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

4. **ਮਨੁੱਖ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਹੈ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੁਨਰਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਕਿਆਮਤ (ਮਹਾਪ੍ਰਲੈਅ) ਦੇ ਦਿਨ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਲਏਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਬਹਿਸਤ (ਜੰਨਤ, ਸਵਰਗ) ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ (ਜਹੰਨੁਮ, ਨਰਕ) ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਰਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਿੰਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕਦੀ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਕਦੀ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਸੀ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਅਸੀਂ ਮੁੜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ **ਨਜਾਤ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

7. **ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਸਤਾ ਹੈ-ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤਾਲਾਹ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਦਅ ਕਦੀ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਸੀ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

8. **ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਲਈ ਪਾਕ-ਸਾਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਬਾਦਤ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਾਕ-ਸਾਕ (ਸਚਰਿਤਰ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਹਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ-

   (i) ਅੱਲ੍ਹਾ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਕਰਨਾ।

   (ii) ਪੰਜ ਵਕਤ ਦੀ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨਾ।

   (iii) ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨ ਵਿੱਚ ਰੋਜਾ (ਵਰਤ) ਰੱਖਣਾ।

   (iv) ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਜਕਾਤ (ਦਾਨ) ਦੇਣਾ।

   (v) ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਰਜ ਲਏ ਹਰਜ ਕਰਨਾ।

ਪਾਕ-ਸਾਕ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

(i) ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਡਰਨਾ।

(ii) ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਨ ਹੋਣਾ।

(iii) ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।

(iv) ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ।

(v) ਦੁਰਬਲ ਦੀ ਹਾ ਤੋਂ ਬਚਣਾ।

ਨੋਟ

9. **ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ**–ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ–ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਕ (ਰਾਜਾ, ਰਾਜ) ਨੂੰ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਮਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਕ (ਰਾਜਾ, ਰਾਜ) ਦੀ ਜਮੀਨ ਨਹੀਂ ਖੋਹਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ–ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਇਸੀ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

12.3 ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ (Islamic Traditions)

ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਮਤ) ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹਨ–(*i*) ਸੂਫੀ, (*ii*) ਸੁਨੀ, (*iii*) ਸ਼ਿਯਾ ਅਤੇ (*iv*) ਅਹਲ ਹਦੀਸ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੁਨੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਿਯਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਹਲ ਹਦੀਸੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਸੂਲ (ਪੈਗੰਬਰ) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਵਕਤ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਾਮ ਤੇ ਜਕਾਤ (ਦਾਨ) ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਪਰਿਤਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਰੋਜਾ (ਵਰਤ) ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਮਜਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੌਜ ਦਾ ਚੰਦ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਈਦ ਮੁਬਾਰਿਕ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ–ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗਲੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਜ ਕਰਨ (ਮੱਕਾ ਜਾ ਕੇ ਕਾਕਾ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਨ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਤਰ ਫਰਜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਅਤ (ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ) ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ **ਬਿਸਮਿੱਲ੍ਹਾ** (ਵਿਦਿਆਰੰਭ), **ਖਤਨਾ, ਨਿਕਾਹ** (ਵਿਵਾਹ) ਅਤੇ **ਆਖਰੀ ਸੰਸਕਾਰ** ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਲੱਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਜਿਸ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਾਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਫਾਤਿਹਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਤੀਜਾ, ਦੱਸਵਾਂ ਅਤੇ ਚਾਲੀਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ–ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਜਿਬਰਾਈਲ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ–

   (ੳ) ਇਕਰਾ (ਅ) ਬਕਰਾ (ੲ) ਮਕੜਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮੱਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਦੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਗਏ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ–

   (ੳ) ਇਸਲਾਮਸੰਨਸੰਵਤ (ਅ) ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਨਹਿਜਰੀ (ੲ) ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ
   (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ–

   (ੳ) ਮਨੁੱਖ ਨੇ (ਅ) ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ (ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-

   (ੳ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਅ) ਵਿਸ਼ (ੲ) ਜ਼ਰੂਰਤ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

12.4 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Philosophy & Traditions of Islamic Religion and Education)

ਇਸਲਾਮ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਤੋਂ ਕਬਰ ਤੱਕ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. **ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਜਾਤ (ਮੁਕਤੀ) ਦੇ ਲਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਸ਼ਰੀਅਤ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਰਾਤੇ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਾ ਦਾ ਫਜਲ (ਕ੍ਰਿਪਾ)

ਨੋਟ

ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛਿਪੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਪਾਕ-ਸਾਫ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰੇ। ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੋਗ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਮਿਲ ਵੰਡ ਕੇ ਕਰਨਗੇ। ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਭੋਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ ਭੋਗ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਸਿਖਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋ ਸਕੇ।

5. **ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਠੋਸ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਹਿਦਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੈਗੰਬਰ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਰਾਸਤੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤੇ ਜਾਵੇ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਨਵਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇ**-ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਆਕਰਣ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਜੋਤੀਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਚਿਕਤਸਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ, ਵਣਿਜ, ਚਿਤਰਕਲਾ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ, ਨਕਾਸੀ, ਸ਼ਿਲਪ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਲਾ।
2. **ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ**-ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ।
3. **ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ**-ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ (ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ, ਹਦੀਸੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ), ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਅਸਮਾਨੀ ਗਿਆਨ), ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ (ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ) ਅਤੇ ਨਸੀਹਤਾਂ (ਪੈਗੰਬਰ, ਦਰਵੇਸ਼, ਨਵੀ, ਰੱਬਾਨੀ, ਜੋਂਸਲੇਮਾ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼)।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ**-ਨਮਾਜ਼ ਅਤੇ ਰੋਜਾ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਈਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਹੈਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. **ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਕਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ

(ਅਧਿਆਪਕ) ਅੱਖਰਾਂ, ਪਠਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਉੱਚ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਗਿਰਦ (ਚੇਲੇ) ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੋਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਟਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਰੰਭਕ ਸਤਰ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ ਸੁਲੇਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਜ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਵੀ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਭਾਸ਼ਣ, ਵਿਆਖਿਆਨੜ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ**-ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਵਿਆਖਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. **ਤਰਕ ਵਿਧੀ**-ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ 'ਕੀ', 'ਕਿਉਂ' ਅਤੇ 'ਕਿਵੇਂ' ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਖੋਜਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਗੂੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ**-ਸਵਾਧਿਆਇ ਦਾ ਅਰਥ-ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਪਾਠਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪਠਨ ਕਰਕੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੀ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਧੀ**-ਇਹ ਵਿਧੀ ਅਨੁਕਰਣ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ (ਅਧਿਆਪਕ) ਸਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਗਿਰਦ (ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛਿਪੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਦੂਜਾ ਕਦਮ ਹੈ ਸੰਜਮ ਬਰਤਣਾ ਅਤੇ ਤਿੱਜਾ ਕਦਮ ਹੈ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਹੋਣ ਤੇ ਤੌਬਾ (ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ) ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇਸੀ ਰੂਪ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਧਿਆਪਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਪੈਗੰਬਰ, ਉਲੇਮਾ, ਰਸੂਲ ਅਤੇ ਨਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ **ਕੁਫਰ** (ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨਾ) ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ **ਇਮਾਨ** (ਇੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਯਕੀਨ) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਧਾਰਣ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਕਮਤ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਪੜ੍ਹਾਏ-ਸਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਤਾਤੁਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਖਾਈ ਗਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ। ਉਹ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਨਰਮਤਾਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ, ਕਦੀ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਕਦੀ ਅਪਰਾਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਤੋਬਾ (ਪਸ਼ਚਤਾਪ) ਕਰਨ।

ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸੰਬੰਧ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ-ਸ਼ਾਸਿਤ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਆਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਮਕਤਬ** ਕਹਾ ਜਾਣਾ ਲੱਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ; ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਮਦਰਸਾ** ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਉਲਮ** ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਕਲਮ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਫਰਜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੱਚ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮੁਹੰਮਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ **ਇਬਦੋਸ਼** ਨੇ ਅਵਾਜ ਉਠਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ।
3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਭੌਤਿਕ ਸੁਖ-ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਹਿਦਾਇਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਭੋਗ ਸਭ ਮਿਲ ਵੰਡ ਕੇ ਕਰਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੋਗ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ

ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

12.5 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Islamic Religion, Philosophy and Traditions of Education)

ਇਸਲਾਮ ਮੁਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬਹੁਦੇਵਤਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਵਰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਵਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਦੇ ਕੁੱਝ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਮ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਗਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਤੋਂ ਕਬਰ ਤੱਕ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਜਰੂਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ-ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੰਜ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਚਰਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਿਕਤਸਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੇਵਲ ਯੁਯਾਨੀ ਚਿਕਤਸਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਯੁਕਤੀਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਅਨੁਕਰਣ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ, ਵਿਆਖਿਆਨ, ਤਰਕ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਟਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਟਨ ਤੇ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਇੱਕਦਮ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਉਂਝ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਮਾਰਗ ਤ ਚੱਲਣ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਸੰਜਮ ਬਰਤਣ, ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਹੋਣ ਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈਆਂ ਸ਼ੋਧਾਂ ਦੇ ਨੀਤਜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੰਡ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚੇ ਸਹੀ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੰਡ ਤੋਂ ਅਸਥਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਉਂਝ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਇਸਲਾਮੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਨੋਟ

ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਆ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਾਮਨ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ
(State whether the following statements are True/False):

7. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
8. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੂਲਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨ ਹਨ।
10. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

12.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਦੇਵਤਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਕ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 1500 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੂਲਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਦੂਜਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ-ਵੰਡ ਕੇ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੱਜਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਦੂਜਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਸਾਨੂੰ ਇਹੀ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸੰਕੀਰਣ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਪਾਇਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮੇਤਰ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਕੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਬਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

12.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਅੱਲ੍ਹਾ** (God) : ਬ੍ਰਹਮ
2. **ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ** (Traditions) : ਰੀਤੀਆਂ

12.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਜਿਬਰਾਈਲ 2. ਅੱਲ੍ਹਾ (ਬ੍ਰਹਮ, God) 3. (ੳ) 4. (ਅ)
5. (ਅ) 6. (ੳ) 7. ਸਹੀ 8. ਸਹੀ
9. ਸਹੀ 10. ਗਲਤ

12.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ੳ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਇਕਾਈ-13: ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical and Educational Thought of Mahatma Gandhi)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

13.1 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ (Biographical Sketch of Mahatma Gandhi)

13.2 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical Thought of Mahatma Gandhi)

13.3 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Educational Thought of Mahatma Gandhi)

13.4 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Educational Thought of Mahatma Gandhi)

13.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

13.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

13.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

13.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਚ ਭਾਵ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨਾਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਮਰਿਧੀ ਦੇ ਲਈ ਮਿਹਨਤ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਹਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਏਕਾਦਸ਼ ਵਰਤ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅਸਵਾਦ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ, ਅਭੈਅ, ਅਸਪਰਸ਼ਤਾ ਨਿਵਾਰਣ, ਕਾਇਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਰਵਧਰਮ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

13.1 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ (Biographical Sketch of Mahatma Gandhi)

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਪੋਰਬੰਦਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ 7 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਕੋਟ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਸਤਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਤਮਾਸ਼ੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ

ਨੋਟ

ਸਨ। ਸੱਤਿਆਵਾਦੀ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਿਆ, ਇਹ ਸੱਚ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣੇ। ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਰਮੀਲੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਭੀਰੂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੁਸੰਗ ਦਾ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਜਲਦ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਏ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਅਕਟੂਬਰ, 1869 ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੋਰਬੰਦਰ ਨਾਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ, ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਮੋਹਨਦਾਸ ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਪੋਰਬੰਦਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪੁਤਲੀਬਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਹਿਲਾ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਪੋਰਬੰਦਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ 7 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਕੋਟ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਕੋਟ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਸਤਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਤਮਾਸ਼ੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੂਚੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਆਵਾਦੀ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਿਆ, ਇਹ ਸੱਚ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਰਮੀਲੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਭੀਰੂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੁਸੰਗ ਦਾ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਜਲਦ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਏ।

1885 ਵਿੱਚ ਆਪਨੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਭਾਵਨਗਰ ਸ਼ਯਾਮਲਾਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। 1887 ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਬਾਈਬਲ' ਅਤੇ 'ਲਾਈਟ ਆਫ ਏਸ਼ੀਆ' ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਏਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਦਾ ਸਤਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। 1891 ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੈਰਿਸਟਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਮੁੜੇ।

ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਰਾਜਕੋਟ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1893 ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁਕਦਮੇ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਅਫਰੀਕਾ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦੀਨ-ਹੀਨ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇਖੇ। ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਰਾਹ ਉਠੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਥੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਠੋਸ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ। 1894 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ 'ਨੇਟਾਲ ਕਾਂਗਰਸ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਨ ਨਾਲ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਰੰਗ ਭੇਦ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਮਾਨ ਤਿਲਕ, ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ, ਜਮਸ਼ੇਦ ਜੀ ਟਾਟਾ ਅਤੇ ਦਾਦਾਭਾਈ ਨੌਰਾਜੀ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਇਹ ਇੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਛੇੜਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਫਰੀਕਾ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰ ਇਹ ਉੱਥੇ ਸਹਿਪਰਿਵਾਰ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰੰਗਭੇਦ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ, ਪਰੰਤੂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਭੀਕਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਂਦੇ ਰਹੇ। 1899 ਵਿੱਚ ਬੋਅਰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਰੇਡਕੋਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। 1901 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਵਦੇਸ਼ ਮੁੜੇ। ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗੇਰਜਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਛੇੜਨ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ 1904 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅਫਰੀਕਾ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਉਫਾਨ ਆ ਗਿਆ। ਜਨਵਰੀ, 1915 ਤੱਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਉੱਥੇ ਰਹੇ।

ਨੋਟ

ਆਪਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਦੋ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ-ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਦੱਖਣ ਅਫਰੀਕਾ ਨੇ ਫੋਨਿਕਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇੱਕ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1911 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 'ਟਾਲਸਟਾਇ ਫਾਰਮ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਤਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਫਾਰਮ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਨਵਰੀ, 1915 ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਭਾਰਤ ਮੁੜੇ।

ਨੋਟਸ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੋ ਹਨ-ਪੁਰਖ (ਇਸ਼ਵਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਪਦਾਰਥ); ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਵਰ ਉੱਚ ਹੈ।

ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਮੁੜਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਪੂਨਾ ਗਏ। ਗੋਖਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੁਰੂਦੇਵ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਿਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਖਿਲੇ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। 1915 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੋਨਿਕਸ ਫਾਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਸ਼ਰਮ ਸਾਬਰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਆਸ਼ਰਮ' ਰੱਖਿਆ। 1917 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਚੰਪਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ। 1919 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ 1921 ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟੀਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। 1924 ਵਿੱਚ ਆਪਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਮਿਲ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 1927 ਦਾ ਖਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ, 1930 ਦਾ ਨਮਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ, 1932 ਦਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ, 1933 ਦਾ ਹਰਿਜਨ ਉਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ 1934 ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਮੋਉਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇ ਆਪਦਾ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਰਧਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸੇਵਾ ਗ੍ਰਾਮ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਜਾਣਗੇ। ਵਰਧਾ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਾਮ ਸੇਵਾ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 1937 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਤ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਮਡਲ ਬਣੇ। 1937 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। 1939 ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਮੰਡਲਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

1942 ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਦੌਰ ਦੁਬਾਰਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ 'ਭਾਰਤ ਛੋੜੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਸਤੰਤਰ ਹੋਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਹੁਣ ਸਕਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਣੇਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੇ ਰੂਪ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੱਚ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ, ਗ੍ਰਾਮਉਧਾਰ, ਹਰਿਜਨਉਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਨੀ ਹੀ ਆਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਸੋਚਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ, ਹਰਿਜਨ, ਭੂਦਾਨ ਯਗ, ਨਵੀਂ ਤਾਲੀਮ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਹਿੰਦ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ-**ਆਤਮ ਕਥਾ, ਸਰਵਉਦੇ, ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਮੇਰਾ ਧਰਮ, ਗੀਤਾ ਬੋਧ, ਗੀਤਾ ਮਤਾ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਮੰਗਲ ਪ੍ਰਭਾਤ, ਨੀਤੀ ਧਰਮ, ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅਨਾਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ** ਅਤੇ **ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** ਮੁੱਖ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਅਦਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। 30 ਜਨਵਰੀ, 1948 ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਰਫਿਰੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ 'ਹੇ ਰਾਮ' ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ 'ਰਾਮ' ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ .... ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
2. 1942 ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ .... ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।

13.2 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical Thought of Mahatma Gandhi)

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁਸਮਰਿਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਬਾਈਬਲ' ਅਤੇ 'ਲਾਈਟ ਆਫ ਏਸ਼ੀਆ' ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਏਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਦਾ ਸਤਸੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਬਣੇ। ਪਰੰਤੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਗੀਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ 'ਗੀਤਾ ਮਾਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੀ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਲਭੂਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਪਰਿਚਾਰਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ **ਗਾਂਧੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ** ਜਾਂ **ਸਰਵਉਦੇ ਦਰਸ਼ਨ** ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਰਵਉਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਸਰਵਉਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੋ ਹਨ-ਪੁਰਖ (ਇਸ਼ਵਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਪਦਾਰਥ) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਵਰ ਉੱਚ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਗੀਤਾ ਦੀ ਗਿਇਯ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣਕਰਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਹਾਰਕਰਤਾ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਣ ਹੈ। ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਵਜੂਦ, ਇਸ ਲਈ ਸੱਚ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਤ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਨਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਪਦਾਰਥ) ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਨਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਝੂਠ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਿਤ ਅਤੇ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਨਿਤ ਅਤੇ ਸੱਚ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਆਤਮਗਿਆਨ, ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ-ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਠ, ਭਜਨ, ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਏਕਾਦਸ਼

ਵਰਤ-ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅਸਵਾਦ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ, ਅਭੈਅ, ਅਸਪਰਸ਼ਤਾ, ਨਿਵਾਰਣ, ਕਾਇਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨੋਟ

ਗਾਂਧੀ ਸਰਵਉਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ। ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਨ੍ਹਾਂਨੇ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ (ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਥ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ) ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੀਤਾ ਪਾਠ, ਭਜਨ-ਕਿਰਤਨ ਅਤੇ ਸਤਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉੱਚਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਪੋਰਬੰਦਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗਾਂਧੀ ਸਰਵਉਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਚ ਭਾਵ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨਾਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਮਰਿਧੀ ਦੇ ਲਈ ਮਿਹਨਤ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਏਕਾਦਸ਼ ਵਰਤ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅਸਵਾਦ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ, ਅਭੈਅ, ਅਸਪਰਸ਼ਤਾ ਨਿਵਾਰਣ, ਕਾਇਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਦੋਨੋਂ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵ ਇਸ਼ਵਰ। ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਤੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸੱਚ ਵਿਚਾਰ, ਸੱਚ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਰੇ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਜੀਵ ਹਤਿਆ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕਿਸੀ ਵਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸੱਚ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਰਮ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਨੂੰ ਇਹ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਅਸਵਾਦ ਹੈ। ਅਸਤੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਭੈਅ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਤਾ ਨਿਵਾਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਨਾ ਸਮਝਣਾ। ਕਾਇਕ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਨਾ। ਸਰਵਧਰ ਸਮਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣਾ। ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਦਿਆ ਅਤੇ ਮੁਆਫੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਕਅਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇਗਾ ਉਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉਦੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਉਦਾਰ ਦਿਲ ਵਿਕਅਤੀ ਹੀ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

13.3 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Educational Thought of Mahatma Gandhi)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਧਰਮ ਸਰਮਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕੀ, ਸਿਧਾਂਤਕ, ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹਨ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਦਾਸਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਏਕਾਦਸ਼ ਵਰਤ (ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅਸਵਾਦ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ, ਅਭੈਅ, ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਤਾ, ਨਿਵਾਰਣ, ਕਾਇਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ **ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਵਿਵੇਚਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੇਵਲ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'**ਸਾਖਰਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਰੰਭ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ**' (Literacy is not the end of education nor even the beginning. It is only one of the means whereby men and women can be educated.)। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ, ਦਿਲ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ, ਦਿਲ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ $3R^S$ (Reading, Writing and Arithmetic) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ $3H^S$ (Hand, Head and Heart) ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੱਥ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'**ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ**' (By education I mean an all round drawing out of the best, in child and man-body, mind and spirit)।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੁਰਬਲਤ, ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ, ਆਰਥਿਕ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ।

2. **ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਵੈਯਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵੈਯਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਯਸ਼ਟਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਕਅਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੈਯਸ਼ਟਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਰੂਪ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ।
4. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਾਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
5. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਚਰਿਤਰ ਬਲ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਅਰਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਉੱਤਰ ਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਚਮਚਰ, ਅਸਵਾਦ, ਅਸਤੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਅਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਉਦਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤਰ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (The end of all the knowledge must be building up of character, personal purity.)।
6. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਆਰਥਿਕ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ, ਅਤਮਗਿਆਨ, ਜਾਂ ਆਤਮਬੋਧ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਵਿਯਸ਼ਟਿਕ; ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਜਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਗੀਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਗਿਆਨ, ਕ੍ਰਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੇ ਸਮਾਨ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਅਤ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਜਗ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ **ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** (ਜਮਾਤ 1 ਤੋਂ ਜਮਾਤ 8 ਤੱਕ) ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ-

ਨੋਟ

1. **ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ** (ਕਾਤਈ, ਬੁਣਾਈ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਖੇਤੀ, ਕਾਸ਼ਠ ਕਲਾ, ਚਰਮ ਕਾਰਜ, ਪੁਸਤਕ ਕਲਾ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ, ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ)।
2. **ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ**।
3. **ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ** (ਅੱਜ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।)।
4. **ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਣਿਤ** (ਅੰਕਗਣਿਤ, ਬੀਜਗਣਿਤ, ਰੇਖਾਗਣਿਤ, ਨਾਪ-ਤੋਲ ਆਦਿ)।
5. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇ** (ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਅਨ)।
6. **ਸਧਾਰਣ ਵਿਗਿਆਨ** (ਬਾਗਬਾਨੀ, ਵਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ)।
7. **ਸੰਗੀਤ**।
8. **ਚਿਤਰਕਲਾ**।
9. **ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ** (ਸਫਾਈ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਆਦਿ)।
10. **ਆਚਰਣ ਸਿੱਖਿਆ** (ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ)।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ-ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸਨ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਹੀ ਉੱਤਰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਇਹ ਕਥਨ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਵਿਧੀ (Correlation Method) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੇ ਥੋੜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

1. **ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਨੁਕਰਣ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਦਾਚਾਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਦਾਚਾਰਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾਂ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰ, ਅਸਵਾਦ, ਅਸਤੇ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ, ਅਭੈਅ, ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਤਾ, ਕਾਇਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾਪੂਰਣ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰਣ ਕਰਨ।
2. **ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ, ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

3. **ਮੌਖਿਕ ਵਿਧੀ**-ਮੌਖਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਬਹੁਤ ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰੋ, ਉਹ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਤੁਰੰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਬੱਚੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ, ਕੇਵਲ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਸ਼ਰੋਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ।
4. **ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਵਿਧੀ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿਸੀ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਮੰਨ ਕੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ **ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵਿਧੀ** ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਜਾਂ **ਸਮਵਾਯ ਵਿਧੀ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. **ਸ਼ਰਵਣ-ਮਨਨ-ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ**-ਸ਼ਰਵਣ-ਮਨਨ-ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸ਼ਰਵਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਸ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਤਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਤਸੰਗ ਕਰਨ, ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ, ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ, ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸੱਚ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਤਮ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਦਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੱਚੇ ਗਲਤ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲੇਦ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਤਮਬਲ ਉਂਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੁੰਜ ਅਤੇ ਸੱਚ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਉਦੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਮਿਤਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ, ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਸ਼ਣੂ, ਉਦਾਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਧੈਰਵਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੈਯਸ਼ਟਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਛੂਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਯਤਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹੋਣ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿਸ ਵਿਦਿਅਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਇੱਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਰਾਤ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**–ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 13% ਲੋਕ ਸਾਖਰ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ! ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਅਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਭਿਸ਼ਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ-ਇੱਕ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 7 ਸਾਲ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਕਾਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਖਰਚ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸੁਲਭ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਦਮ ਸੀ-ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ, ਇਸਦੇ ਲਈ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕੀਤਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕੇਵਲ ਸਾਖਰਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਫਾਈ, ਸਿਹਤ ਰੱਖਿਆ, ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਉਦਯੋਗ, ਕਾਰੋਬਾਰ, ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**–ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਥੋੜਾ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਤਨੀ, ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਰੂਰ ਹੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਤਿੱਜੇ ਉੱਤਰਦਾਇਵ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ

ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਾਧੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3. **ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਤਰ ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਛੂਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸੀਵਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬਧ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

4. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜਰੂਰਤਾਂ-ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸਚੇਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਧੰਧਿਆ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ, ਬਾਗਬਾਨੀ ਅਤੇ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੱਚੇ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹੋਣ, ਆਪਣੀ ਰੋਜੀ-ਰੋਟੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਮਾ ਸਕਣ। ਅਤੇ ਅੱਜ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ; ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਭਜਨ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਪਾਠ ਇਹਨਾ ਦੀ ਦੈਨਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਇਹ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਭੈਅ ਸੀ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਹੋਰ ਜਿਅਦਾ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

6. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਿਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ-ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਬਾਬੂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਜਿਹੜੇ ਤਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ ਪਰਸਤ ਹੋਣ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੋਸ਼ਯੁਕਤ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਲ ਅੰਗਰੇਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੁੱਝ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਲਭ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਖਰਚ ਸਾਧਕ ਵੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 1921 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। 1937 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਮੰਡਲ ਬਣੇ। ਅਕਟੂਬਰ, 1937 ਵਿੱਚ ਵਰਧਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ

ਸੱਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਭਾਪਤਿਤਵ ਸਵੈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਡਾ. ਜਾਜਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਿਤੀ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1938 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (Basic Education) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ-ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉਦੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹਸਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਮਅ ਬਣਾਉਣਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਸੀ-

   (ੳ) ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ (ਅ) ਕਰਮ ਦੀ

   (ੲ) ਗੀਤਾ ਦੀ (ਸ) ਰਮਾਇਣ ਦੀ

4. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕ੍ਰਮਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਪੋਰਬੰਦਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਨ-

   (ੳ) ਵਕੀਲ (ਅ) ਦੀਵਾਨ

   (ੲ) ਮੁੱਖਮੰਤਰੀ (ਸ) ਮੈਂਬਰ

5. ਸੰਨ 1932 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ-

   (ੳ) ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਅੰਦੋਲਨ (ਅ) ਖਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ

   (ੲ) ਹਰਿਜਨਉਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ-

   (ੳ) ਮੁਕਤੀ (ਅ) ਸਿੱਖਿਆ

   (ੲ) ਸਾਖਰਤਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

13.4 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of Educational Thought of Mahatma Gandhi)

ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਚਿਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਕਅਤੀ ਸਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਾਉਣ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤਾਂ ਦਾ ਉਥਾਰ ਕਰਨ, ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇਗੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹਨ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਿਸੀ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਖਰਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਤ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਸਰੀ-ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੈ।'

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਂਝ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ, ਵੈਯਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਹਾਂ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕੇ। ਸੋਚਦੇ ਵੀ ਕਿਵੇਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚਾ ਸੀ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਅਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਆ ਜਾਣਗੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਉਹ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ-ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ (ਕਤਾਈ-ਬੁਣਾਈ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਖੇਤੀ, ਕਾਸ਼ਠ ਕਲਾ, ਚਰਮ ਕਾਰਜ, ਪੁਸਕ ਕਲਾ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣੀ ਆਦਿ), ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ (ਅੱਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ), ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਣਿਤ (ਅੰਕਗਣਿਤ, ਬੀਜਗਣਿਤ, ਰੇਖਾਗਣਿਤ ਅਤੇ ਨਾਪ-ਤੋਲ ਆਦਿ), ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇ (ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਅਨ), ਸਧਾਰਣ ਵਿਗਿਆਨ (ਬਾਗਬਾਨੀ, ਵਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ), ਸੰਗੀਤ, ਚਿਤਰਕਲਾ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਲ (ਸਫਾਈ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਸਿੱਖਿਆ (ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ) ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਤੇ।

ਜੇਕਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਅਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਇਸ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਉਂਝ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਹ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾ ਨੇ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ-ਅਨੁਕਰਣ, ਮੌਖਿਕ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਵਣ, ਮਨਨ, ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹੇ।

ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਰਣ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹੀ ਦੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲਗਭਗ 30 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ, ਸਮਵਾਇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਹੱਕ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਇੰਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜਬਰਦਸਤੀ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸੀਂ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖਣ। ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਆਚਰਣ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮਬਲ ਨਾਲ ਸਹੀ ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਏਡਮ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਦਤਨਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮੁਕਤਾਯਾਤਮਕ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇੰਨੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਪਾਉਂਦੇ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਸੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਦੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਦਵੈਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਨਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਵੇਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰਨ, ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹੀ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਬਨਣ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੁਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਥ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਾਰੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ, ਜਿੱਥੇ ਹਸਤ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਖਰਚ ਨਿਕਲੇ, ਉਹ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹੋਣ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਅੀ ਤੋਂ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਬੇਸਿਕ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਰ ਯੋਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਰਕਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਮਤ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਲੀ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੁਪਨਾ ਭਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ 7 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਧਾਰਣ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਥੋੜੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਘੱਟ-ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੁਣ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਤਰ ਜਮਾਤ 8 ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਜਮਾਤ 10 ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤਾ ਨਾਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ। ਬੱਸ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਾਧੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਅ ਸਿੱਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੁਲਭ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮੀਚੀਨ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ 7 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਤ ਸ਼ਿਲਪਾਂ, ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਅੱਜ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ। ਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੰਰਚਨਾ 10+2+3 ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ +2 ਤੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ +3 ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

4. **ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**–ਉਂਝ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਅ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ। ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ

5. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**–ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਰਮਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਸ ਯੁਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਰੂਰੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Basic Education)

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਨਜਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਦਮ ਅਣਉਚਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ–

1. **ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਯੋਜਨਾ**–ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਧੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਕਰ ਨਾਲ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਕੱਢਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ।

2. **ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਲ**–ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਨ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

3. **ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ**–ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਉਦਯੋਗਾਂ-ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਆਦਿ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ-ਕਤਾਈ ਅਤੇ ਬੁਣਾਈ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾ ਸਕਣਗੇ। ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

4. **ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਧਾਰਭੂਤ ਪਾਠਚਰਯਾ**–ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ (ਹਿੰਦੀ) ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।

5. **ਵਰਗਭੇਦ ਦਾ ਖਾਤਮਾ**–ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੰਮ ਆਦਿ ਕਈ ਅਧਾਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਹੈ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਵਰਗਭੇਦ ਜੇਕਰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਮਿਹਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਖਾਤਮਾ**–ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ ਸਾਨੂੰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਾ ਕੇ ਬਾਬੂ਼ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਸਾਡਾ ਅਹੁਦਾ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਗਲਤ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੇਯ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਯ ਕੌਣ ਸਮਝੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

7. **ਕਿਰਿਆਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ**-ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. **ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਣ**-ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਵਾਇ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਖਾਈ ਦੀ ਇੱਕ ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਹੈ।
9. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ**-ਉਂਝ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ (ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ) ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਕੂਲ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।
10. **ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ**-ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ।

ਟਾਸਕ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋਸ਼

ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੇ ਗੁਣ ਗਿਣਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕਦਮ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੋਸ਼ ਹਨ-

1. **ਅਪੂਰਣ ਯੋਜਨਾ**-ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਗਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।
2. **ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਘਾਟ**-ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ 7 ਤੋਂ 14 ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਕੇਵਲ ਇਸੀ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੱਧਮਿਕ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. **ਨਗਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਣਉਚਿਤ**-ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਅ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਗਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਿਰਧਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।
4. **ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਜੋਰ**-ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਕੂਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ 5 ਘੰਟੇ 30 ਮਿੰਟ ਵਿੱਚੋਂ 30 ਘੰਟੇ 20

ਮਿੰਟ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ**-ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਜਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।

6. **ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ**-ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7. **ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਅਸੁਭਾਵਿਕ**-ਉਂਝ ਤਾਂ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਬਰਨ ਸਮਵਾਇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੀ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲਾਂ, ਉਦਯੋਗ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਮੰਨ ਕੇ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

8. **ਲੜੀਬੱਧ ਸਿਖਲਾਈ ਅਸੰਭਵ**-ਜੇਕਰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਨਵਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ। ਸਮਵਾਇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਿਖਲਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

9. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ**-ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕੇਵਲ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭੈਅ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਫੈਲ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਰਵਉਦੇ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਵਰਗਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਦੇ ਵਰਗਭੇਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ-ਅਧਾਰਿਤ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਅਧਾਰਿਤ ਵਰਣਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਵੋਟ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਰਣ ਭੇਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਰਗ ਭੇਦ ਦਾ ਬੂਟਾ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਵੋਟੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਰੀਣਤਾ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਯੁਗ ਪੁਰਖ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਅੱਜ ਪੂਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧੇ। ਨਾਲ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇਜੀ ਆਈ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੇ ਬੇਸਿਕ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਬੋਰਡ ਲੱਗ ਗਏ। ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਬੇਸਿਕ ਕ੍ਰਾਫਟਾਂ ਤੇ ਬਲ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਧੰਨ। ਸਮਵਾਇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਇਸ ਤੇ ਹਰ ਦਿਨ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ। ਪਰੰਤੂ ਹੱਥ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਵਰਗ ਭੇਦ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਹੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਗ ਭੇਦ ਹੋਰ ਵਧਿਆ। ਇਹ ਨਿਮਨ ਕੋਟਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਨੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲ ਵੀ ਭਿੰਨ ਕੋਟਿ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ ਕੋਟਿ ਦੀ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਸੁਪਨਾ ਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਹਾਂ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਗੁਜਰਾਤ ਪੀਠ (ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ) ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਾਲੀਮ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ (ਸੇਵਾਗ੍ਰਾਮ) ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੂਰਤਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਤਮਬੋਧ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 13% ਲੋਕ ਸਾਖਰ ਸਨ।
9. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
10. ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਰਵਉਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਨ।

13.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਾਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਕਰੀ ਸਾਝੇਦਾਰੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸਹਿਸੰਬੰਧ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁੱਝ ਅਟਪਟ ਜਰੂਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਪਾਲਣ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਤੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਅਮੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਰ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ। ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਬੇਸਿਕ ਸਿੱਖਿਆ) ਤੋਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਗਤੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਐਮ.ਐਸ. ਪਟੇਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਹਨ (His philosophy of education is naturalistic in its setting, idealistic in its aims and pragmatic in its methods and programme of work M.S. Patel)। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਪਟੇਲ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੀਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ, ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਨ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਾ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਏਕਾਦਸ਼ ਵਰਤ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਤੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਯੁਗਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਸ਼ਤ-ਸ਼ਤ ਪ੍ਰਣਾਮ।

13.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਜੀਵਨ-ਜਾਣਕਾਰੀ** (Biography) : ਜੀਵਨ-ਵਰਿਤ
2. **ਚਿੰਤਨ** (Thought) : ਵਿਚਾਰ

13.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਖੋ।
2. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵੰਡ ਦਿਓ।
3. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਗੁਰੂ	2. ਭਾਰਤ ਛੋੜੋ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

13.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ-14: ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ
(Philosophical and Educational Thought of Swami Vivekanand)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

14.1 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ (Biographical Sketch of Swami Vivekanand)

14.2 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical Thought of Swami Vivekanand)

14.3 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Educational Thought of Swami Vivekanand)

14.4 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ
(Evaluation of the Educational Thought of Swami Vivekanand)

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

14.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਦਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਯੁਗਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਯੁਗਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸਨ। ਯੁਗਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਯੁਗਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ-ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

14.1 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ (Biographical Sketch of Swami Vivekanand)

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਕਾਯਸਥ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 12 ਜਨਵਰੀ, 1863 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ **ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੱਤ** ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ **ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦੱਤ** ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਉੱਚ ਨਿਆਲਿਆ ਵਿੱਚ ਏਟਰਨੀ (ਵਕੀਲ) ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਗਿਆਨੀ, ਉਦਾਰ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ **ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇਵੀ** ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਮਤੀ,

ਨੋਟ

ਗੁਣਵਤੀ, ਧਰਮਪਰਾਯਣ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਮਿਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ ਤੋਂ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਦੇ ਘਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਾਗ੍ਰ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਵਿਆਕਰਣ ਰਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਟਰੋਪੋਲਿਟਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਰਹੇ। 16 ਸਾਲੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਟਰੋਪੋਲਿਟਨ (ਹਾਈਸਕੂਲ੍ਹ) ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਸੀਡੇਂਸੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਅਸੇਂਬਲੀਜ਼ ਇੰਸਟੀਟਿਊਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ। ਅਧਿਅਨਸ਼ੀਲ ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ ਦੱਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸੰਜਮੀ ਸੀ; ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇਜ ਨਾਲ ਗੌਰ ਵਰਣ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਯੁਵਕ ਦਾ ਚਹਿਰਾ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਦੀਪਤ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ 1881 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਦਕਸ਼ਿਣੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ। ਪਰਮਹੰਸ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਪਰੰਤੂ ਐਫ.ਏ. (ਇੰਟਰ) ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਐਫ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀ.ਏ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲਿਆ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਮਹੰਸ ਦਾ ਸਤਸੰਕ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਤਸੰਗ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨੇ। 1884 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਉਸੀ ਸਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਖਰਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬਚਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਭਰਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸੰਪੰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮੇ ਅਤੇ ਪਲੇ ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਵਿਪੰਨਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਿਰਧਨਤਾ ਦੁਖ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ। 1886 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਮਹੰਸ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਪ੍ਰਸਥਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਹੰਸ ਨੇ ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ-'ਅੱਜ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਰੰਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰੋਗੇ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਾਓਗੇ ਜਿੱਥੇ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋ।'

ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਾਪ੍ਰਸਥਾਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਕਲਕੱਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 1888 ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਾਜਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਭਰਮਣ ਦੇ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ, ਅਯੋਧਿਆ, ਲਖਨਊ, ਆਗਰਾ, ਮਥੁਰਾ, ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਅਤੇ ਹਾਥਰਸ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਗਭਗ ਪੈਦਲ ਹੀ ਚੱਲੇ ਅਤੇ ਪਰਮਹੰਸ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਸਿੱਚਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1891 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ 1892 ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵਰੀ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਏਕਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕੀਤੀ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਨਿਆਕੁਮਾਰੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦਕੇ ਤੈਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਨੇੜੇ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਧਿਸਥ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਵ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ, ਦੀਨ-ਹੀਨ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਅਪੇਖਿਅਤ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਵਰਤ ਲਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਇਹ ਮਦਰਾਸ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਵਿਦੁਤਾਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮੇਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਦੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਖਰਚ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮੇਰੀਕਾ ਜਾਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਮੇਰੀਕਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਰੱਖਿਅ ਅਤੇ ਸਿਤੰਬਰ, 1893 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ

ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦੁਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਅਮੇਰਿਕੀ ਜਨਸਮੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋੜ ਲੱਗਿਆ। ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਅਮੇਰਿਕਾ ਰੁਕੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋਇਆ। 1897 ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਗਲੈਂਦ ਤੋਂ ਇਟਲੀ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੇ। ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਦੁਬਾਰਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਭਾਰਤ ਮੁੜੇ।

ਨੋਟਸ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀਨਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਮੋੜ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ **'ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ'** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਿਕਤਸਾ ਖੋਲਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਚਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੁਯਾਈ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਸਥਿਤ ਬੇਲੂਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਠ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ ਜਿਹੜਾ 1899 ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਅਲਮੋੜੇ ਤੋਂ 75 ਕਿਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਅਦਵੈਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਮਠ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ। ਇਹਨ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਵਤ ਹੋਕੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ 1899 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਅਮੇਰਿਕਾ ਗਏ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। 1900 ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਮੇਰਿਕਾ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪੇਰਿਸ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਮੇਲਨ' ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਇਹ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਸ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸੀ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਮੁੜ ਆਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਕੁੱਝ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਜਨ ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। 1887 ਤੋਂ 1901 ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ **ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਰਾਜ ਯੋਗ, ਪ੍ਰੇਮ ਯੋਗ, ਧਰਮ ਵਿਗਿਆਨ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤ, ਪ੍ਰਾਚਾਇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ, ਮੇਰੇ ਗੁਰੂਦੇਵ, ਧਰਮ ਰਹੱਸ, ਸਾਡਾ ਭਾਰਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ** ਅਤੇ **ਸਿੱਖਿਆ** ਮੁੱਖ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਸਾਹਿਤ' ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਦੱਸ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਇਸ ਯੁਗ ਪੁਰਖ ਨੇ 39 ਸਾਲ ਦੀ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ 4 ਜੁਲਾਈ, 1902 ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ .... ਸੀ।
2. ਅਦਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ .... ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਤੱਤ ਹੈ।

14.2 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical Thought of Swami Vivekanand)

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਮਹੰਸ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣਤ ਸੱਚਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧ ਹਨ।

ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ-ਦਵੈਤ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਦਵੈਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਵੈਤ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਦਵੈਤ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਵੇਦਾਂਤ

ਨੋਟ

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਦਵੈਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਦਵੈਤ ਦੇ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ ਦੱਸਦੇ ਸਨ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀ। ਇਹਨਾ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ-'ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੋਤਕ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।' ਅਤੇ ਇਹੀ ਤਾਂ ਅਦਵੈਤ ਹਵੇਦਾਂਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਧਰਮ (Universal Science Religion) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ-ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਤੂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਵਾਂਪਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵ **ਵੇਦਾਂਤ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਨਵ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਨਵ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਅਦਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਸੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਕੜੀ ਆਪਣੇ ਜਾਲੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਵੈ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਲੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਵੈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਆਤਮਾਵਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ। ਅਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਵੱਗ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਸ਼ਵਰ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥੂਲ ਇੰਦਰੀਗ੍ਰਹ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹਨ।

ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਾਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਅਦਵੈਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵ ਦੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਸਰਵਗਿਅਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਹ ਏਹਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ-ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਅਤ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੁਰਬਲਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਵੱਧ ਸਕਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਨਵ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ। ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵਸਤੂਜਗਤ (ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ) ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੂਖਮ ਜਗਤ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵਆਤਮਾਵਾਂ) ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗਾਂ (ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ) ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆਂ ਹੈ। ਵੇਦਾਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਸਤੇ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਜਗਤ ਵੀ ਸੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤੋਂ ਝੂਠ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਤਸੰਗ, ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ (ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਨਵ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਧਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਵਾਗਮਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਮਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੁਰਬਲਤਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਦਾਸਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਘਾਟ ਅਤੇ ਹੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਅਨਸ਼ੀਲ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪੇਦਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਸੰਗ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ (ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ) ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਮਵਸ਼ਟੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹਿਤ (ਭੌਤਿਕ ਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹਿਤ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਤੇ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਮਵਸ਼ਟੀ ਕਿਸੀ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਤ (ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਬਣਾ ਕੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਯੋਗ ਮਾਰਗ (ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜ) ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਪਦਾਂ-ਸ਼ਮ-ਦਮ, ਤਿਤਿਕਸ਼ਾ, ਉਪਰਤਿ, ਸ਼ਰਧ, ਸਮਾਧਾਨ, ਮੁਮੁਕਸ਼ਤਵ ਅਤੇ ਨਿਤਿਆਨਿਤ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।

14.3 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Educational Thought of Swami Vivekanand)

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਹ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਨਿਰਧਨਤਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵੇਦਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਏ ਰਹੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਜੀਵਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਭਗਤੀ ਅਤ ਯੋਗ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਰਾ ਦਿੱਤਾ-**'ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਵੇ, ਮਨ ਦਾ ਬਲ ਵਧੇ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਬਣਨ'** (We want that education by which character is formed, strength of mind is increased, the intellect is expanded and by which one can stand on one's own feet.)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ **'ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ'** (Man Making Education) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਆਤਮਾ (ਪੂਰਣਤਾ) ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ-**'ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ'** (Education is manifestation of perfection already present in man.)। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ **ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ** (Complete Education) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ (Complete Education) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਐ ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਬਲਸ਼ਿਟ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਨਾਯੂ ਫੌਲਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਠੋਰ। ਆਤਮਾਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ; ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਜਾਂ ਰਾਜ ਯੋਗ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਲਏ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿਛੜੇਪਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਪਿਛੜੇਪਣ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਜੋ ਵੀ ਅੱਛਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰਥਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦਰਿਦਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕ ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਤੋਂ

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਦਿਆ ਜਾਂ ਦਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵ ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ, ਉੱਠਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀਆਂ ਦੀ ਟੀਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਇਸਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

4. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚਰਿਤਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਆਤਮਬਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦਰਿਦਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਝਾਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੈਭਵਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਰੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ, ਸਾਨੂੰ ਕਰਮ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ।

6. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਪਰਤੰਤਰ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਹੀਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੀਨਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਮੇਰਿਕਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਮੋੜੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦੇ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ-'ਤੁਹਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਨਾ ਪਏ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਰਤ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

7. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਨ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਅ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਮ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਮਾਨੁੱਖਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤ ਸਾਡੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਡੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਏਕਤਵ ਭਾਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵਭੌਤਿਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਭਾਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਧਰਮ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਜਾਂ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਪਾਠਚਰਯਾ ਤੋਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਰਿਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਿਤਰਕਲਾ, ਵਾਸਤੂਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੇਤਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਦੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਨਾ ਭੌਤਿਕ ਉਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆਵਿਦਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਜੋ ਅੱਛਾ ਹੈ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵੈਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਸਰਵੱਗ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ ਆਤਮਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਵੈ ਆਤਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੋਵੇ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਕਰਣ, ਵਿਆਖਿਆ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਵਾਧਿਆਇ, ਮਨਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਨਾਲ ਕਹੀ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਦ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਯੋਗ ਵਿਧੀ (ਏਗਰਤਾ) ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਆਪ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ

ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

1. **ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਧੀ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੱਖ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੰਮਤ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਦੱਸਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨ। ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਯੋਗਆਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
2. **ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ**-ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਇਹ ਗੱਲਪ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜੇ ਸੱਚਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਤਰਕਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
3. **ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਰਮਸ਼ ਵਿਧੀ**-ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ 'ਕੀ', 'ਕਿਉਂ', ਅਤੇ 'ਕਿਵੇਂ' ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਖੋਜਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਰਕ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ-ਸਮਾਧਾਨ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਰਕ-ਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਰਮਸ਼ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।
4. **ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਵਿਧੀ**-ਵੈਯਸ਼ਟਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਵਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ; ਕੀ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹੀਏ; ਕੀ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸਵਾਧਿਆਇ ਜਾਂ ਸਵੈ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
5. **ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਹਰ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਨਿ੍ਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਕਰੀ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
6. **ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ**-ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੱਤਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਆਲ ਦੇ ਲਈ ਆਰਿਆ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ

ਨੋਟ

ਸਕਦਾ, ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਵਾਧਿਆਇ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਧੂਰਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਦੋ ਤੱਕ ਉਸ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਦਿਧਿਆਸਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦਘੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਕਸ ਕੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮੋਦਿਤ ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਅੱਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਜਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਉਪਯੋਗੀ।

7. **ਯੋਗ ਵਿਧੀ**–ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਇਸਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਪਲ ਯੋਗ (ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਏਕਾਗਰਤਾ) ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਣ ਯੋਗ (ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਏਕਾਗਰਤਾ) ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨਾ ਹੀ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ 'ਸਵ' ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਰਤਿਕ 'ਸਵ' ਤੇ ਸੰਜਮ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ 'ਸਵ' ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ– ਬੱਚੇ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇਗੀ, ਉਹ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣਗੇ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੁਰੂਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਚੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਅਤਮਗਿਆਨੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਰਮਜਨਕ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਤੱਤ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਅਰਵਾਚੀਨ, ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਤਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ-ਚੇਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਮੌਲਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਿਵ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਣਾ-ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਹਿ ਜਨ ਕੋਲਾਹਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਰਮਈ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਕਸਰਤ, ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਣ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਦੈਅਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਪੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਵੈਭਵਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਪੰਨਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੜਾਪਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵੱਧ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਬੱਚਿਆਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਜੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖਰ ਬਣਾਉਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ।

2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦੈਅਨੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸਚੇਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੰਨਮਾਨ ਕਰੋ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿਓ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਆਦਰਸ਼ ਮਾਤਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਾਰੀਆ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਵਿਤਰ ਹੋਣ, ਨਿਰਭੈਅ ਹੋਣ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ, ਵੀਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ, ਆਦਰਸ਼ ਮਾਤਾਵਾਂ ਬਣਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ।

3. **ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਰਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ।

4. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੰਗ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੈਭਵ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਰਧਨਤ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ-ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਨਾਰਾ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਾਰਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਿਲਪਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸੀ।

5. **ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ ਸਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਇਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਉਦਘੋਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਰਮਹੰਸ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ

ਨੋਟ

ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਕਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ-'ਮੈਨੂੰ ਗਰਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਸਹਿਸ਼ੂਣਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ'; ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ-'ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਧਰਮ ਹੋਵੇਗਾ।' ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਘੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਸ਼ਨੂਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵੇ।

6. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਉਂਝ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਭਾਰਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਜੋ ਅੱਛਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ .... ਹੈ।,

(ੳ) ਯੋਗ (ਅ) ਵਿਯੋਗ (ੲ) ਵਿਚਾਰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ-

(ੳ) ਵਿਗਿਆਨਕ (ਅ) ਧਾਰਮਿਕ (ੲ) ਅਧਾਰਮਿਕ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਸੰਨ 1892 ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ-

(ੳ) ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ (ਅ) ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ (ੲ) ਮਥੁਰਾ ਦੀ (ਸ) ਆਗਰਾ ਦੀ।

6. ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ ਸੀ-

(ੳ)ਸਿਤੰਬਰ 1993 ਵਿੱਚ (ਅ)ਸਿਤੰਬਰ 1893 ਵਿੱਚ (ੲ) ਸਿਤੰਬਰ 1793 ਵਿੱਚ (ਸ) ਸਿਤੰਬਰ 1693 ਵਿੱਚ

14.4 ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Education Thought of Swami Vivekanand)

ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਕਿਰਿਆ, ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਿਸੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਯੁਗਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਯੁਗਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਯੁਗਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਧੁਨਿਕ

ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸੁਧਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ-ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਵੇ, ਮਨ ਦਾ ਬਲ ਵਧ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।'

ਜੇਕਰ ਸਮਾਵੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਨ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੱਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ।

ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ-ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼-ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੋਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਇਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਪਰਤੰਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦਾ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਵੀ ਇਸ ਯੁਗ ਦਾ ਨਾਰਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਕਿ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼, ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਜੋ ਚੰਗਾ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਾ

ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ; ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਗਿਆਨ, ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਯੋਗਾਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ, ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜੇਕਰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਦੋ ਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜੀਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਭਲੇ ਹੀ ਨਾ ਉੱਤਰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਘੋਟਾਲਿਆਂ, ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ (ਅਨੁਕਰਣ, ਉਪਦੇਸ਼, ਵਿਆਖਿਆਨ, ਸਵਾਧਿਆਇ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਯੋਗ) ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ (ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਅਰਵਾਚੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਵਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਜਨਮਜਾਤ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਆਤਮਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਤਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ ਅਤੇ ਆਤਮਤਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਵ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣ। ਅੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮਗਿਆਨੀ ਹੋਣ, ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਵ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਿਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮਜਨਕ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਦਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ।

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਹੋਣ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਇਕਮਤ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਪਕ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਤਪਾਲਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਵਰਤ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਇੰਦਰੀਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ।

ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆਵਿਦ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਵਰਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਲੇ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਜਿਗਿਆਸੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣਾ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨ-ਸਥਾਨ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਆਦਰਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਜਨ-ਕਰੀਤਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡਾ

ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੀ; ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬੁਢਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਖਰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਧਾਰਣ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ।

2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸਿਮਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਆਦਰਸ਼ ਮਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਸੰਕੀਰਣ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਣਗੇ। ਸਹਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਅੱਜ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦਰਿਤਰਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਕਾਸ ਪਥ ਤੇ ਅਗਰਸਰ ਹਨ।

4. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਤਾਂ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਸਰਵਮਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰ ਹਨ।

5. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਜਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਉੱਚਾ ਉੱਠੇ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੀਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੱਚਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਿਆ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਤਮੀ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਤੋਂ। ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਭੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਗਿਆਨ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਪੌਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਅੱਜ ਉਹ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ-ਇੱਕ ਪ੍ਰਚਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੱਛਮੀਵਾਦੀ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਦੇਸ਼ ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਮਨਵਿਤ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨੋਟ

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਭੌਤਿਕ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਗਿਆਨ।
8. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।
9. ਸਵਾਮੀਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਪਰਤੰਤਰ ਸਨ।
10. ਸਵਾਮੀਜੀ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰੋ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਓ।

14.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਉੱਚਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਕਰੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਬਣਾਓ, ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਬਣਾਓ, ਨਿਰਭੈਅ ਬਣਾਓ, ਸਵਾਭੀਮਾਨੀ ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਬਣਾਓ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤਰੂਪ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਉਪੇਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਵਾਂਪਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਸਮਾਵੀ ਜੀ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜੀਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੰ. ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਰਕ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-'ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਗਰਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਧੁਨਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸੰਜੋਕ ਸਨ (Rooted in the past and full of pride in India's heritage, Vivekanand was yet modern in his approach to life's problems and was a kind of bridge between the past of India and her present.)

-Pt. Jawahar Lal Nehru

14.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਵਿਦਿਅਕ** (Educational) : ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਬੰਧੀ
2. **ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ** (Complete Education) : ਪੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ

14.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਖੋ।
2. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿਓ।

ਨੋਟ

3. 'ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ' ਤੇ ਟਿੱਪਣ ਲਿਖੋ।
4. ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਨਰੇਂਦਰਨਾਥ ਦਤ	2. ਬ੍ਰਹਮ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

14.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-15: ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅਤੇ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical and Educational Thoughts of Shri Aurobindo and Radhakrishnan)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

15.1 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ (Biographical Sketch of Shri Aurobindo)

15.2 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical Thought of Shri Aurobindo)

15.3 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Educational Thought of Shri Aurobindo)

15.4 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of Educational Thought of Shri Aurobindo)

15.5 ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰ (Educational Thoughts of Radhakrishnan)

15.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

15.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

15.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

15.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਵਿਦਿਅਦ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾਉਣਾ ਪਹਿਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਨ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਰੰਗ ਆਦਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਰਥਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਧਰਮਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਘੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਰਗਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

15.1 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ (Biographical Sketch of Shri Aurobindo)

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਗਸਤ, 1872 ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਪੰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਘਨ ਘੋਸ਼ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਨ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦਰ ਦਾ ਲਾਲਨ-ਪਾਲਣ ਹੋਇਆ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ 1877 ਵਿੱਚ ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਦੇ 'ਲੋਰੇਟੋ ਕਾਨਵੇਂਟ ਸਕੂਲ' ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1879 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਰ ਡਰਿਵੇਟ ਦੰਪਤੀ ਤੇ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖੀ। 1885 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਦਨ ਦੇ 'ਸੈਂਟ ਪਾਲ ਸਕੂਲ' ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। 1889 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਦੇ 'ਕਿੰਗਸ ਕਾਲਜ' ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਫਰੈਂਚ, ਇਟੇਲਿਅਨ, ਸਪੇਨਿਸ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। 1890 ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸਸ (ICS) ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਘੁੜਸਵਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। 1893 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਭਾਰਤ ਮੁੜ ਆਏ।

ਭਾਰਤ ਮੋੜਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਬੜੌਦਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪਦ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬੜੌਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਹੀ 'ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਬੜੌਦਾ' ਵਿੱਚ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਇਸੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਬਣੇ। ਬੜੌਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬੰਗਾਲੀ, ਮਰਾਡੀ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। 1901 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਵਿੱਚ ਲੇਸ਼ਮਾਤਰ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਇਹ ਅਧਿਅਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੀਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ਼ਵਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਉਠੇ। 1906 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਦ ਤੋਂ ਤਿਆਗਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 1906 ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ **'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਿਆਲੇ'** (National College) ਦੇ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਪਦ ਦਾ ਕਾਰਜਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸੀ ਦੇ ਲਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ 'ਵੰਦੇਮਾਤਰਮ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। 1907 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਅਤ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਸਕਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ 10 ਫਰਵਰੀ, 1910 ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਨਗਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ 4 ਫਰਵਰੀ, 1910 ਨੂੰ ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 160 ਕਿਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਬੰਦਰਗਾਹੀ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਥੀ ਵੀ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਭੈਅਮੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਰਿਤ ਹੋਏ। ਇੱਥੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਕਾਨ ਯੋਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। 29 ਮਾਰਚ, 1914 ਨੂੰ ਇੱਕ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਮਹਿਲਾ ਮੀਰਾ ਰੀਚਰਡ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 15 ਅਗਸਤ, 1914 ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਤਰਿਕਾ 'ਆਰਿਆ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ। 24 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1920 ਨੂੰ ਇਹ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਮਹਿਲਾ ਰਿਚਾਰਡ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਲੈਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਸਾਧਨਾ ਕ੍ਰਮ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਲੇਖਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। 1926 ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਨੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਉਸੀ ਸਮੇਂ (1926) ਵਿੱਚ 26 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨ ਤੇ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਕਾਂਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਦਿਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਮਹਿਲਾ ਮੀਰਾ ਰਿਚਾਰਡ **ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਂ** ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਸ਼ਰਮਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਸਨ। 2 ਦਿਸੰਬਰ, 1943 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਰਮ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 5 ਦਿਸੰਬਰ, 1950 ਨੂੰ ਇਸ ਸਿੱਧ ਪੁਰਖ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦਿਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤੱਖਦਰਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੇ 111 ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਦਿਵ ਜੋਤ ਨਿਕਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਆਸ਼ਰਮਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਜਨਸਮੂਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

ਨੋਟਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ।

15.2 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ (Philosophical Thought of Shri Aurobindo)

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨਨਯ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਧਰਮ ਯੋਗ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਦਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਤਵ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ, ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਸਰਵਾਂਗ ਯੋਗ ਦਰਸ਼** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਸਰਵਾਂਗ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

ਅਰਵਿੰਦ ਸਰਵਾਂਗ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ-ਘਟਦਾਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਵਧਦਾਕ੍ਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਘਟਦਾਕ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਦਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਪਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਸਤ ⟶ ਚਿਤ ⟶ ਅਨੰਦ ⟶ ਅਤਿਮਾਨਸ ⟶ ਮਾਨਸ ⟶ ਪ੍ਰਾਣ ⟶ ਦਰਵ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਦਰਵ ਰੂਪ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦਰਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਧਦੇਕ੍ਰਮ ਦੁਅਰਾ ਸਤ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਪਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਸਤ ⟶ ਚਿਤ ⟶ ਅਨੰਦ ⟶ ਅਤਿਮਾਨਸ ⟶ ਮਾਨਸ ⟶ ਪ੍ਰਾਣ ⟶ ਦਰਵ। ਸ਼੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਤ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤਾਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਗੁਣ ਹਨ-ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਚਿਤ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਨ ਨਾਲ ਸਤ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਰੁ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੋ ਪਦ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸ ਪਦ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਤਿਮਾਨਸ, ਅਤਿਮਾਨਸ

ਤੋਂ ਅਨੰਦ, ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਚਿਤ ਅਤੇ ਚਿਤ ਤੋਂ ਸਤ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਸਤ + ਚਿਤ + ਅਨੰਦ ਭਾਵ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਦਰਵ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਦਰਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਤਿਮਾਨਸ, ਅਨੰਦ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿਹਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ, ਨਿਰਮਨ ਮਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਅਰਵਿੰਦ ਸਰਵਾਂਗ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਦਰਵਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਨ। ਦਰਵਗਿਆਨ (ਜਗਤ ਗਿਆਨ) ਨੂੰ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਗਿਆਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਆਤਮਤੱਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਤੱਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਅਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ) ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਅਰਵਿੰਦ ਸਰਵਾਂਗ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਵਧਦੇਕ੍ਰਮ ਦੇ 7 ਪਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਦਰਵ → ਪ੍ਰਾਣ → ਮਾਨਸ → ਅਤਿਮਾਨਸ → ਅਨੰਦ → ਚਿਤ → ਸਤ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਵ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਮਾਨਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਮਾਨਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਤ ਕਰਕੇ ਅਨੰਦ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਨੰਦ + ਚਿਤ + ਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਯੋਗ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ (ਕਰਮਖੇਤਰ) ਤੋਂ ਪਲਾਇਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਵੇ, ਮਨ ਵਿਕਾਸ-ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਜਮੀ ਹੋਵੇ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਯੋਗੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਅੰਗ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਵਧਦੇਕ੍ਰਮ ਦੇ .... ਦੱਸੇ ਹਨ।
2. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ .... ਹੈ।

15.3 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ (Educational Thought of Shri Aurobindo)

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ

ਨੋਟ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ। ਉੱਧਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ-**'ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿਸਟਮ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ'** (National System of Education) ਅਤੇ **'ਆਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ'** (On Education) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਰਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮਨਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਮਾਨਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੰਦ, ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਚਿਤ ਅਤੇ ਚਿਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਵ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੌਤਿਕ, ਪ੍ਰਾਣਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਅੰਤਰਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ (Integral Education) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-**'ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ'** (Education is the building of the power of the human mind and spirit. It is the evoking of knowledge, character and culture.)।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹਨ-ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ) ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਜ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰਕਨਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸੀ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. **ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**-ਇਸ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਦਰਵ (ਜੜ) ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਅਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਇਸ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਵ ਸਰੂਪ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।
2. **ਪ੍ਰਾਣਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਤ ਤੋਂ ਸਤ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੱਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਏ. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਨਾਯੂ ਸ਼ੁੱਧੀ, ਮਾਨਸ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਤੇ ਚਿਤ ਸ਼ੁੱਧੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।
3. **ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**-ਮਾਨਸ ਭਾਵ ਮਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਪਦ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਡੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਚਲ ਭਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਚੇਲੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੰਜ ਅੰਗ ਹਨ-ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਮਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਸਮਰਿਧਤਾ ਵਧਾਉਣਾ, ਉੱਚਤਮ ਟੀਚੇ ਦੇ ਵੱਲ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਯਾਦਸ਼ਕਤੀ, ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

4. **ਅੰਤਰਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਅਤਿਮਾਨਸ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਦ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦੇ ਚਾਰ ਸਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਚਿਤ, ਬੁੱਧੀ, ਮਨ ਅਤ ਅੰਤਰਗਿਆਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਤਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇਖ-ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਤ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਤਾਂ ਹੰਦਾ ਹੀ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

5. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼**–ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ-ਅਨੰਦ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਤ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਚਿਤ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ, ਜਗਤ ਦੇ ਅਤੇ ਸਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤ ਸ਼ੁੱਧ ਵਜੂਦ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਤ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਤ ਹੀ ਇਸ਼ਵਰ ਹੀ ਸਤ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਅਧਿਆਮਿਕ ਸਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ (ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਿ) ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੰਜ ਉਦੇਸ਼-ਭੌਤਿਕ, ਪ੍ਰਾਣਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਅੰਤਰ-ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਨਵਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਮਨਵਿਤ ਪਾਠਚਰਯਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿਹੜੀ ਯੋਗ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਦੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. **ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇ**–ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੂਗਰਭ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੇਤੀ ਉਦਯੋਗ, ਵਾਣਿਜ ਅਤੇ ਕਲਾ।
2. **ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ**–ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ, ਸ਼ਿਲਪ।
3. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ**–ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ, ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ।
4. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ**–ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ।

ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

1. **ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ**–ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰੈਂਚ, ਸਧਾਰਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ।
2. **ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ**–ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ, ਅੰਗਰੇਜੀ, ਫਰੈਂਚ, ਗਣਿਤ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੂਗਰਭ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਖੇਤੀ, ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪ, ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ।

ਨੋਟ

3. **ਉੱਚ ਸਤਰ**-ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਾਹਿਤ, ਫਰੈਂਚ ਸਾਹਿਤ, ਗਣਿਤ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਅਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਤਮੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਏਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ, ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪ, ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਦਰਵ ⟶ ਪ੍ਰਾਣ ⟶ ਮਾਨਸ ⟶ ਅਤਿਮਾਨਸ ⟶ ਅਨੰਦ ⟶ ਚਿਤ ⟶ ਸਤ। ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੱਜੇ ਪਦ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਾਨਸ ⟶ ਅਨੰਦ ⟶ ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਤ ਪਦਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿਹਤ ਸ਼ਰੀਰ, ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਧਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਹਿਹ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਿਕ ਵਿਧੀ ਭਾਵ ਇੱਕ ਦੋ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਇੱਕ ਦੋ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਵਚਨ, ਵਿਆਖਿਆਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੌਖਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਰੂਚੀਕਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਠ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੀ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਰਟਣਗੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ। ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਪਨਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਸਵੈਕਿਰਿਆ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ-

1. ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਚੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਰੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਰਟਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
7. ਹਰ ਸਤਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ

ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨੈਤਿਕਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਇਹ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰੇ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋਣ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗਣ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਵਿਵਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੰਡ ਨੂੰ ਇਹ ਅਮਾਨਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਣ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਵੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਯੋਗੀ ਸਨ ਇਸ ਲਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਕੁੱਝ ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਯਸ਼ਟੀਗਤ ਰੁਚੀ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਧਿਆਨ ਕਰੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਇਹੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਹੋਣ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ, ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਰੰਗ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ 'ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ' ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਇੱਕ ਅਵਾਸੀ ਸਹਿਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਭਾਵ-

1. **ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਵਿਹਾਰ** (ਕਿੰਡਰ ਗਾਰਟਨ, ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਤਰ) ਉਮਰ 3 ਤੋਂ 5 ਸਾਲ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੋ ਸਾਲਾ।
2. **ਭਵਿੱਖ** (ਆਵਨੀ, ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ) ਉਮਰ 6 ਤੋਂ 8 ਸਾਲ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ 3 ਸਾਲਾ।
3. **ਪ੍ਰਗਤੀ** (ਪ੍ਰੋਗੇ, ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ) ਉਮਰ 9 ਤੋਂ 11 ਸਾਲ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ 3 ਸਾਲਾ।
4. **ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਵੱਲ** (ਅਨਾਬਾ ਬੈਰ ਲਾ ਪੈਰ ਫੈਕਸਿਆਓ, ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ) ਉਮਰ 12 ਤੋਂ 17 ਸਾਲ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ 6 ਸਾਲਾ।
5. **ਉੱਚਰਯਾ** (ਹਾਇਰ ਕੋਰਸ, ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ) ਉਮਰ 18 ਤੋਂ 20 ਸਾਲ, 3 ਸਾਲਾ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼

1. ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ-ਦਿਵ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਪਸੰਦ ਦੀ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਚੁਨਣ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ।
2. ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ-ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
3. ਇੱਥ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਫਰੈਂਚ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ।
4. ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ **ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਅਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਛੂਟ ਹੈ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਤੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਇੱਥੇ ਉਪਲਬਧ ਅਧਿਅਨ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਜਿੰਨੇ ਚਾਹੁਣ ਉਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਲੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਇੱਥੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਤਰ ਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਤੁਤੀ ਤੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਪੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸਾਧੂ ਸਨ, ਸੰਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਯੋਗੀ ਸਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਧਰਮ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚਾਇਕ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਕਿ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ।

2. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**–ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸੁਲਭ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਨ–

(ੳ) ਅਨਯਨ ਭਗਤ (ਅ) ਵਿਰੋਧੀ

(ੲ) ਗਿਆਤਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ–

(ੳ) ਸ਼ਰੀਰ (ਅ) ਬ੍ਰਹਮ

(ੲ) ਆਤਮਾ (ਸ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

5. ਪ੍ਰਯਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ–

(ੳ) ਦਰਵਮਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਨ (ਅ) ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ

(ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਗਿਆਲ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ–

(ੳ) ਆਤਮਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਅ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(ੲ) ਵਿਗਿਆਨਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

15.4 ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of Educational Thought of Shri Aurobindo)

ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ, ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਤਤਕਾਨੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਵ (ਭੌਤਿਕ), ਪ੍ਰਾਣ (ਪ੍ਰਾਣਿਕ) ਅਤੇ ਮਾਨਸ (ਮਾਨਸਿਕ) ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤਿਮਾਨਸ (ਅੰਤਰ-ਆਤਮਿਕ) ਅਤੇ ਅਨੰਦ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਤ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।' (Education is the building of the power of the human mind and spirit. It is the evoking of knowledge, character and culture.)।

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦੋਸ਼ ਸਾਫ ਨਜਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪਦ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਦਰਵ ⟶ ਪ੍ਰਾਣ ⟶ ਮਾਨਸ ⟶ ਅਤਿ ਮਾਨਸ ⟶ ਅਨੰਦ ⟶ ਚਿਤ ⟶ ਸਤ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਸੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ-ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਾਣਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਦੇਸ਼, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਅੰਤਰ-ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼।

ਉਂਝ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਣਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ, ਅੰਤਰ-ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧੀ-ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਉਲਝਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਬਹੁਉਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤ ਚਰਿਤਰਕ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸਥਾਪੂਰਣ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੈ ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ-ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੂਗਰਭ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ, ਵਣਿਜ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ, ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਨੂੰ; ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ-ਭਜਨ, ਕੀਰਤਨ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਾਠਚਰਯਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਦ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਅਰਵਾਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ, ਸਾਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੀ ਜਰੂਰਰਤ! ਫਿਰ ਹਰ ਸਤਰ ਤੇ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਣਰੂਪ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਅ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੀਤੇ ਇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਨਜਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਅਰਵਾਚੀਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਰਟਨ ਦੇ ਕੱਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਟਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੌਣ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਟਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੁਗ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਮ ਯੋਗ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਅਸਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦੰਡ ਨੂੰ ਇਹ ਅਮਾਨਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸਵ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਉੱਚ ਪਰਿਪਾਟੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਆਚਰਣ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕੁੱਝ ਦੰਡ ਵੀ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੰਡ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਾਂ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕ੍ਰਮਯੋਗੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ-ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਯੋਗੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਇਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਸ਼ਟਿਤਤਵ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੀ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ (ਆਤਮਾ ਦੀ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਦੇ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਰ ਪਾਲਣ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਇਕਦਮ ਉਚਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਲ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਆਦਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਖਿਲੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚੋਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਖੇਡ-ਕੁੱਣ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਦੀ ਛੂਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਛੂਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਦੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣਾ ਮਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅਸਲ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣ ਲਈ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਲਈ ਜੀਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਾਮਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਧਰਮਨਿਰਪੇਖ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਅਧਾਤਰਕਿ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਤਾਂ ਸਰਵਧਰਮ ਸਮਭਾਵ ਭਾਵ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਸ਼ਨੂਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਧਰਮ ਸਮੰਤ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਹੋਵੇਗਹੀ।
2. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ-ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਾਨ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਰੰਗ ਆਦਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ, ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਰਥਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇਹਨ, ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਧਰਮਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਘੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਰਗਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਯੋਗ ਹੁਣ ਭੂਮੰਡਲੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਹੁਣ 'ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਇਸ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਦਰਵ (ਜੜ) ਹੈ।
8. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਦ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣ।
9. ਮਾਨਸ ਜਾਂ ਮਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਪਦ ਹੈ।
10. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

15.5 ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰ (Educational Thoughts of Radha Krishnan)

ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ (1888-1975) ਇੱਕ ਆਤਿਸ਼ ਵਿਖਿਆਤ ਭਾਰਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਉੱਚਕੋਟਿ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦੇ ਅਚਾਰਿਆ ਸਨ। ਉਹ ਆਂਧਰ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਕੁਲਪਤੀ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਪਤੀ ਪਦ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪਦ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਉੱਚਕੋਟਿ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ 'ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਸੋਸਾਇਟੀ' (ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ), 'ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪੋਲਿਟਿਕਸ ਐਂਡ ਵਾਰ', (ਸਿੱਖਿਆ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ), 'ਕੁਲਕੀ ਐਂਡ ਦ ਫਿਊਚਰ ਆਫ ਸਿਵਿਲਾਈਜੇਸ਼ਨ' (ਕਲਕੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ), 'ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਚਾਈਨਾ,' (ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ), 'ਇਜ ਦਿਸ ਪੀਸ?' (ਕੀ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ?) ਨਾਮ ਗ੍ਰੰਥਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 'ਇਸਟਰਨ ਰਿਲੀਜੰਸ ਐਂਡ ਵੇਸਟਰਨ ਥੌਟ' (ਪਰਵਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ) ਦੇ ਆਖਰੀ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਿਰਪੇਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਔਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸ਼ੰਕਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ (1055-1137), ਟੈਗੋਰ, ਗਾਂਧੀ ਪਲੇਟੋ, ਪਲੌਟੀਨਸ, ਬਰਗਸਾਂ ਅਤੇ ਬਰੇਡਲੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

2. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੱਤਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ

(ੳ) ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ-ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਬੌਧਿਕ ਜੀਵਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਆਰੋਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਤਵ ਸੱਤਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਤਰ ਤੇ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਔਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਦਭੁਤ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਇਆਕਲਪ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਤਵ ਨੇ ਇੱਕ

ਨੋਟ

ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨੇ ਬੁੱਧ, ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜਿਹੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਕਮਰਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਨੂੰ ਉਪਤੰਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਸਤੇਜਤਾ ਦਾ ਆਰੋਪ ਲਗਾਉਣਾ ਉਪਹਾਸਵਾਦ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਤਵ ਨੇ ਸ਼ਰੇਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਯ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਟੀਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਧਰਮੀ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਿੱਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰੱਥਾ ਹਿੰਦੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸਾਧੁਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੋਕ ਕੁੱਝ ਆਦਰਸ਼ਕ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਤਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨਨਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਉੱਚਤਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਹਿੰਦੂਤਵ ਗਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸਥਿਤੀ; ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਨਤੀਜਾ; ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ। ਉਸ ਦਾ ਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਆਏਗੀ ਉਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗਾ।" ਹਿੰਦੂਤਵ ਨੇ ਨਿਸ਼ਕਾਤ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਓਜੇਸਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤਲਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇਪਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸੰਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦੁਰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੱਟਰਪੰਥੀ ਅਸਹਿਸ਼ਣੁਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅਰਥਗਰਭਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਸੰਕੀਰਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਸ਼ਣੂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਲੱਭੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਇਸ਼ਵਰ**-ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਇੱਕ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਸਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਆਤਮਕ ਭੇਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਭੇਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੀਜ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 'ਉੱਚ' ਅਤੇ 'ਨਿਮਨ' ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਭੇਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਗੱਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਾਵਾਤੀਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਦੈਅਨੀ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਪਹਾਸਾਸਪਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਨਿਮਨਕੋਇਟ ਦਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਚਕੋਟਿ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਜਿਆਦਾ ਯੁਕਤੀਸੰਗਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ਼ਵਰ ਹੈ", ਪਰੰਤੂ ਆਸਤਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬੂਰਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਪਰਤ ਸਤ ਪਰ ਮੂਲ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਦਾਲਕ, ਬੁੱਧ, ਸ਼ੰਕਰ, ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੇਟੋ, ਮੁਹੰਮਦ, ਸੰਤਪਾਲ, ਪਲੋਟੀਨਸ, ਪੋਰਫੀਰੀ, ਅਗਸਟੀਨ, ਦਾਂਤੇ, ਏਕਹਾਰਟ, ਕਲੇਅਰਫੋਕਸ ਦੇ ਬੰਤ ਬਰਨਾਰਡ, ਸੰਤ ਜੋਨ, ਸਪਾਇਨੋਜਾ, ਬਲੇਕ, ਰੁਈਸਬਰੋਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਵਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੀਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚਤਿਰ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਕਸ਼ੇ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂਗਤ ਤੱਥ ਹੈ।

(ੲ) **ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਘਟਨਾਚੱਕਰ**-ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅਗਣਿਤ ਸੰਭਵਾਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਰਣ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੇਦੀਪਮਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਕਲਪਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾਮਾਨ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਘੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਭਰਮ-ਉਦਪਾਦਕ ਮਰਿਗਮਰੀਚਿਕਾ ਜਾਂ ਵਿਆਮੋਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕੇਦ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਜੀਰੋ ਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ, ਮਨ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜੋ ਉੱਤਰੋਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਯੰਤਰਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਕਾਸ਼ਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੜਤੱਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਏਡਿੰਗਟਨ, ਜੀਂਸ, ਆਈਂਸਟਾਈਨ ਆਦਿ ਵੀ ਹੁਣ ਕਠੋਰ, ਘਨਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵੌਲਤੇਅਰ ਅਤੇ ਕਾਂਟ ਨੇ ਇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੱਤਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਤਰਕਾਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਬੰਧ, ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਹਾਈਟਹੈਡ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੂਪਿਤ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅਵਯਵੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਏਜੇਕਜਾਂਡਰ ਅਤੇ ਲਾਇਡ ਮੌਰਗਨ ਦੇ ਨਿਰਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਭੌਤਿਕੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਦਿਆ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਟੌਮਸਨ, ਔਲੀਵਰ ਲੌਜ ਅਤੇ ਸਮਟਸ ਵੀ ਯੰਤਰਤਕ ਭੌਤਿਕੀ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਧਾਰਣਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਇੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸੀ ਮੂਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਉਸੀ ਇੱਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨਮਾਨ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਹੈ, ਉਸੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਕਿਰਆ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਨਾ ਤਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਇਜਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਪੰਦਨਯੁਕਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਦੀ ਸਾਂਗੋਪਾਂਗ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਰਵਮੁਕਤੀ (ਸਮੂਹਿਕ ਨਿਰਵਾਰਣ) ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪਾਪ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਪੰਚ ਜਗਤ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪੂਰਣ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੰਦਾ ਹੈ ਸਮਗਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਰਵਭੌਮ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸਿਰਜਨਸ਼ਕਤੀ ਸਰਵਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਵਭੌਮ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬੀਜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਪਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪੂਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੂਨਰਉਥਾਨਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆਮਾਨਤਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਰਿਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਯੁਗ ਅਤੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਹੋਤਯਤਾ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰੂਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਸ) **ਅੰਤਪ੍ਰਗਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ**–ਪਲੌਟੀਨਸ ਅਤੇ ਬਰਗਸਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਵੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਕਲਾਕਾਰ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਭਲੇ ਹੀ ਨਾ

ਕਰਨ। ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀਪੂਰਣ ਦਾਖਿਲ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੀਰਘਕਾਲ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਬੁਧੀਹੀਣਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਚਰਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦੇ ਸਾਕਸ਼ੇ ਤੇ ਅਧਾਰਿਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਬੋਧਿਥ ਤਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਬੋਧਿਕ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਅਪ੍ਰਤਿਆਤਮਕ ਜਰੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਬੁੱਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਵਿਭਾਜਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਦਰੇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ। ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜਵਰਿਤਿਆਤਮਕ (ਮੂਲਪ੍ਰਵਰਿਤਿਆਤਮਕ) ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿ4ਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਉਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਭਿੰਨ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਰਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ, ਮੀਰਾਬਾਈ, ਟੇਰੇਸਾ ਆਦਿ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਕਦੀ ਸਵਾਧਿਆਇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੱਤਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸਤ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੂਜਾ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਨ ਦੀ ਸਮਗਰਤਾ (ਅਖੰਡਤਾ)' ਹੀ ਅਤਾਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਗਿਆ ਦੇ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਇਹ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੂਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦਰਸ਼ਨ

ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਭਿਅੰਕਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀਆਂਹਨ, ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : 'ਵਿਸ਼ਵ ਨੇ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਚਮ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਠੋਸ ਢਾਂਚਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਡਰਾਵਣੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਵਾਂਕਰਨ ਹੈ। .... ਅਨੈਤਿਕ ਹੋਣਾ ਨਿਰਾਪਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੂਰੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਭ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਜੇਤੂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਤ ਦੀ ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਗਿਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਂ ਹੈ-ਉਂਝ ਹੁਣ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ-ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਸਹਾਇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ।" ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਦਾ ਸੂਰਜ ਅਸਤਾਚਲ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਹ ਨਿਤਾਂਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇੱਥ ਅਜਿਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜੀ ਸਰਵਆਤਮਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇੰਨੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਘਾਤਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਖੇਤਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾਂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਨਾ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਤੀਵਾਦ (ਨਸਲਵਾਦ) ਅਹੰਕਾਰ, ਪਤਨ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਨਾਇਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਰਬਰਤਾਪੂਰਣ ਅਰਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਸੰਚੇ ਆਦਿ ਸੰਕੀਰਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹੀ ਕਲੁਸ਼ਿਤ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਟੌਲਮੀ

ਦੇ ਭੂਕੇਂਦਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੋਪਰਨੀਕਸ ਦੇ ਸੂਰਜਕੇਂਦਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਜ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਕੇਂਦਰਿਕ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਰਵਭੌਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਵਭੌਮਵਾਦ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਰਵਭੌਮਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਰਾ ਬੌਧਿਕ ਮਾਰਗ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿਰਪੇਖ ਬੌਧਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਜਾਂ ਸਾਰਸੰਗ੍ਰਹਿਵਾਦ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨਵੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੀਏ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਸੱਭਿਅਤਾਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੀਏ। ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਲੱਦਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਫਲਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ। ਮਨੁੱਖੀ-ਜਾਤੀ ਘੋਰ ਕਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਜਨਮੀ ਆਤਮਾ' ਫੁੱਟ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਭਗਦਗੀਤਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੀ ਲੋਕਸੰਗ੍ਰਿਹ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ।

4. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ

ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਨੇ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ 'ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਰਣ' ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਜੋ ਗੋਖਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਧਰਮ ਹੈ।" ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਸੰਕਟਪੂਰਣ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਦਵੰਦਾਂ, ਮਨਸਤਾਪਾਂ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਅਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਕਸ਼ੁਬਧ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਯੰਤਰਕ ਪੂਜਾਪਾਠ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦ ਅਤੇ ਤਿਕੜਮਬਾਜ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਤੋਂ ਇੱਕਦਮ ਦੂਰ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਅਤੇ ਕੱਟਰਤਾਪੂਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪਰਾਯਣਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਚਰਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਦੀ ਏਕਾਂਤ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਆਤਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਭੇਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਸਮਗਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝ ਲਏਗਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਯਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੜੀਬੱਧ ਹੈ; ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਏਕਾਕੀਪਣ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਫਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏਗਾ। ਪਰਉਪਕਾਰਮੂਲਕ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ : "ਧਰਮ ਕੋਰੀ ਸਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੈਵਯੋਗ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਕਤੀ ਜਾਂ ਪਲਾਇਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਿਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦਿਗਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਤਵਯਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਿਮਾਰਜਨ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਨਿਮਨਕੋਇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਘਟਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਧਰਮ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਟਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੀਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੜਵਾਦੀ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਯੁਕਤੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਸਤਾਪ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਘਟਨ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਨਵੈ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਧਰਮ "ਸਮਗਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ।" ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਲ ਨੇ ਇਹ ਲਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੱਟਰਪੰਥੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਵੈ-ਸਥਾਪਿਤ, ਸਵੈਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀਪੂਰਣ ਕਥਨ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਸਵੈਸਿੱਧ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਰਸਾਵਦਾਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਇਸ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖਪੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਤਾਂ ਉਤਸਾਹਵਰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਸਮਗਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਅਰਥ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ, ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤੱਤ ਇਕੱਠੇ ਸਕਰੀ ਹੋਣ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਵਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਸ਼ਲਾਘੋਗ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅਧਾਰਭੂਤ ਕਮੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਉਹ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੱਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਤੇਜ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਸਾਮੰਜਸ ਦੀ ਸਮਯਕ ਆਚਾਰਨੀਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸਪਰ ਸੰਘਰਸ਼ਰਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਘਾਟ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਆਚਾਰਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਕਰੀਣ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਤਮਗਿਆਤ ਦੇ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਉਤਸਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੀਵਨ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਾਰਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਬੈਬਿਟ** ਅਤੇ **ਟਾਮਸ ਮੋਰ** ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਦੋਣ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ ਦੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਵਿਤੀਵਾਦੀ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਜੋਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੂਲਵਿਹੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸਮਨਵੈ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਤੇ ਗਾਂਧੀਜੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ, ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਸਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਦਾਨਵੀ ਸਿਧਾਤਾਂ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਸਲ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਤਾਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੱਚ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘਿਰਣਾ ਹਮਲੇ ਨੂੰ। ਗਾਂਧੀਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤਾ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮੂਹਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਵਿਕਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਥਭਰਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਸ਼ਕਤੀਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ।ਮਨੁੱਖ ਇਸ਼ਵਰੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ,

ਨੋਟ

ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੰਤ ਕਾਰਜਕਲਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। **ਹੋਬਸ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲਿਵਾਇਥਨ' ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਰਮਨ ਧਾਰਣਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। **ਹੇਗੇਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਆਤਮਾ (ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਇਸ਼ਵਰ) ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਧਾਰਣਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਹੇਗੇਲ** ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਜਿਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਅਸਲ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਜਨਮਜਾਤ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ।" ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਹਰ ਤਰਫੋਂ ਉਚਿਤ ਸੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ **ਹੇਗੇਲ** ਅਤੇ **ਗ੍ਰੀਨ** ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਧਾਰਣਾਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਧਾਰਣਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮੀਚੀਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਪੂਰਣ ਹੇਗੇਲਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ **ਕਾਂਟ** ਅਤੇ **ਸਪੇਂਸਰ** ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਨਾ ਕਰੇ।"

ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਟੀਚਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਚਿਤਵਰਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਰਿਮਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਵਿਨਮਰਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲਾ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕਪ੍ਰਭੁਤਵ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਆਰਦਰਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤੇਜ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣਾ ਅੱਛੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ....ਹਰ ਸ਼ਾਸਨ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੁਲਕ-ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਸ ਲਈ ਅਸਫਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਲੰਘਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਉਦਿਅਮ ਦੇ ਹੋਣ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪਵਿਤਰ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।.............ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਸਮਾਨ ਰਹਿਣਗੇ।.........ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂਰਣ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸ਼ੁੱਭਮੌਕੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ

ਨੋਟ

ਮੌਕੇ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।...........ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੋਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।............ਜੇਕਰ ਮਤਦਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨੇਤਾਗਣ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਪੂਰਣ ਆਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਘਟੀਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਦਾਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਵਪਾਦ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ।" ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਵਾਦ, ਬੌਧਿਕ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਰੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਥੋਪਨ ਦੀ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੀ ਵੈਧ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਪਰਿਤਿਆਗ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਚਿਤਵਰਤਿ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਯੰਤਰਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਆਰਥਿਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਰਥਕ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਆ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਧਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਅਧਾਰਭੂਤ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆ' ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਬ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਮੈਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਸਲ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।" ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਟੌਨੀ** ਅਤੇ **ਲਾਸਕੀ** ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਘੱਟ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਰਥਿਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਧੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਤਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਹਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਵੈਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਕਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰੋਰਾਪਣ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਜਬਤ ਕਰਨਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰਪੂਰਣ ਹੈ।" ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਧੰਨ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰਉਥਾਨਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਾਤੀ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਾਤੀ ਨਿਆ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਈਆਂ, ਧੋਬੀਆਂ, ਸਫਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੇਤ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਭਾਗ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਲੋਚਕ ਹਨ। ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਪਟ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮੰਜਸ ਦੇ ਮੇਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਜਰੂਰੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਭਿਕਥਨ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਰੂਸੀ ਬੋਲਸ਼ੇਵਿਕਵਾਦ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਾਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਲਝਨ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਪੁਰਾਤਨਵਾਦੀ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਦ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤ ਹੈ ਕਿ

ਨੋਟ

ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦਾਇਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪਰਿਵਰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਵਿਕ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਅਵਯਵੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਾਹਸ, ਉਤਪਾਦਨ-ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬੁੱਧੀਸੰਗਤ ਸਾਮੰਜਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਇਸ ਹੇਗੇਲਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਪੁਨਰਉਥਾਨਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਦਨ ਜਾਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਸ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹ ਫੁਟ ਅਤੇ ਕਲਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਮੂਲਕ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਦੀ ਉਪਾਦਯਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਗਣਿਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਗ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਉਗਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ਵ-ਰਾਜ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਵੇਕ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ (ਨਸਲੀ) ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅੰਤਰ-ਕਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਜ ਦਿਸ ਪੀਸ?' ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਜਿਹੜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਜਿੰਮੇਦਾਰ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਹੀ ਅਸਲ ਭਾਈਚਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਾਂਗੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੰਜਸ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਸਾਡੇ ਆਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਭੈਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੀ ਇੰਤਜਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਬਲਕਿ ਜੋ ਜਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇ ਵੀ 'ਇੱਕ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਪਾਅ ਦੱਸੇ ਹਨ:

(1) ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ;
(2) ਸਮਰਾਜਵਾਦੀ ਅਧਿਪਤ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ; ਅਤੇ
(3) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ।

ਆਪਣੀ 'ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਚਾਈਨਾ' ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਆਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ-(1) ਜਾਤੀਗਤ ਸਮਾਨਤ, (2) ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਅਤੇ (3) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਲਿਸ।

ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੋਗ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲੋਭ, ਲੰਪਟਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਵਾਰਥਪਰਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਵੇਦਨਾਪੂਰਣ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਸੁਭਾਵਿਕ ਘਟਨਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਦੇਖਾਦੇਖੀ ਨਿਜੀ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਤਰਿਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਟੀਚਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨਬਲ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ

ਨੋਟ

ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸ਼ਯਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਕੰਮਚਲਾਊ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀ ਟਟੋਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਤੰਤਤਰਾ ਦੇ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸਮੂਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਭਰਮ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇ। ਇਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੋਤਯਤਾ ਹੈ।

5. ਸਿੱਟਾ

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਉੱਚ ਕੋਟਿ ਦੇ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੋਣਕਰਤਾ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕੋਟਿ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੱਤਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ਦ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੰਡਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਕੋਟਿ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਸਿਧਾਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਣਾਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦਾ ਕਮੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਨਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਪੱਛਮ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿ ਕਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਅਤੇ ਰਾਮਤੀਰਥ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਵਾਕਚਤੁਰ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤੀ ਜਿਆਦਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਹੁਮੂਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਲਨਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ **ਬਰੈਡਲੇ** ਦੇ ਸੱਤਾ-ਕ੍ਰਮਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਧਮਪਦ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਸੰਸ਼ੇਗ੍ਰਸਤ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਪੋਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਹਾਯਤਹੇਡ, ਸਮਟਸ ਐਤ ਅਲੇਗਜੇਂਡਰ ਦੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਦੇਦ ਤੱਤਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਮਉਤਕਰਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਸਪਾਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਕਾਂਟ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੇੜੇਤਾ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ 1908 ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਬੌਧਿਕ ਸਿਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੇਤੂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਪੂਰਵ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਸਮੰਜਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਸੰਕੀਰਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸਹਿਚਾਰ, ਸਮਵਾਇ, ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਵਰੀ ਜੋਤੀ ਸ਼ਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਔਜਸਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ‘ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾਵਾਦ’ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪੂਨਰਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ

ਨੋਟ

ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਉੱਤਰੋਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਬੁੱਧੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਤੇ **ਹੇਗੇਲ, ਕਾਂਟ** ਅਤੇ **ਬਰੈਡਲੇ** ਦੇ ਧਾਰਣਾਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਤਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਵਯਵੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਰਸਤੂਵਾਦੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾਵਾਦ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੈਅਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰ-ਆਸ਼ਰਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਅਵਲੰਬ ਅਧਿਆਮਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ।

15.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਨਮਭੂਮੀ ਤੇ ਜਿਸ ਸਰਵਾਂਗ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਘਟਦੇਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਵਧਦੇਕ੍ਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਉਲਝਨ ਭਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਿਸ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਂਝ ਪਾਂਡਿਚੇਰੀ ਸਥਿਤ 'ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ' ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ-ਉੱਥੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਅਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਡਕੁੱਦ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਛੂਟ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਅਨ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨੀ ਦੀ ਛੂਟ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਾਂ ਉਸੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਚਰਯਾ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ। ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

15.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ** (Human Mind) : ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਮਾਗ
2. **ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ** (Power of Spirit) : ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

15.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਖੋ।
2. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਥ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸੱਤ ਪਦ   2. ਇਸ਼ਵਰ   3. (ੳ)   4. (ਅ)

ਨੋਟ

5. (ੲ) 6. (ਅ) 7. ਸਹੀ 8. ਸਹੀ
9. ਸਹੀ 10. ਗਲਤ

15.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-16: ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ (Sociological Basis of Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

16.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Sociological Basis of Education)

16.2 ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Historical Aspect of Sociology)

16.3 ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Sociology)

16.4 ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Subject Matter of Sociology)

16.5 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Educational Sociology)

16.6 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Educational Sociology)

16.7 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Educational Sociology)

16.8 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Educational Sociology)

16.9 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of the Study of Educational Sociology)

16.10 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Educational Sociology on Education)

16.11 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology of Education)

16.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

16.13 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

16.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

16.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਮਾਜਸ਼ਾਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਨਯੋਨਯਾਸ਼ਰਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,

ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਮਾਜਿਕ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਭਾਵਾਤਮਕ, ਚਰਿਤਰਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਜੂਦ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਾਰਗ੍ਰੇਟ ਮੀਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਨਵਸ਼ਿਸ਼ੂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੂਰਣ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

16.1 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Sociological Basis of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਣ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਯੋਗ, ਕੁਸ਼ਲ, ਜਾਗਰੁਕ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵੀ ਉੱਤਰੋਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗ-ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
5. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
8. ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1986 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ-

"ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਿੰਚਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਯਤਨ ਕਰੀਏ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਟੀਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।" -ਅਨੁਛੇਦ 1.2

ਨੋਟ

"ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਤਕਾਜਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਵਾ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ।" -ਅਨੁਛੇਦ 1.15

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਮੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਸੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ (1964-66) ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਅਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ-

1. ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ,
2. ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,
3. ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨਾ,
4. ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,
5. ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਕਰਨਾ।

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 1986 ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਚੇ ਸਨ-

1. ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ,
2. ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ,
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ,
4. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਬਣਾਉਣਾ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 1990 ਵਿੱਚ ਇਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਚਾਰਿਆ ਰਾਮਮੂਰਤੀ ਸਮਿਤੀ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ **"ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਾਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਲ"** ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਵੀ **ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ** ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ .... ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ .... ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

16.2 ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Historical Aspect of Sociology)

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਘਣੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਵਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ

ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ (Plato) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇੰਕਾਰ ਕਰ ਦਏਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣਾ ਪਏਗਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ, ਭਾਵ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਿਮਨ ਸਤਰ ਤੇ ਹੈ ਜਾਂ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਹੈ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ। ਲੁਕ੍ਰੇਟਿਅਸ (Lucretius), ਸਿਸਰੋ (Cicero), ਮਾਰਕਸ ਆਰੇਲਿਅਸ (Marcus Aurelius), ਸੇਂਟ ਅਗਸਟਾਈਨ (St. Augustine), ਥਾਮਸ ਏਕਿਉਨਸ (Thomas Acquinas), ਦਾਂਤੇ (Dante), ਥੋਮਸ ਹੋਬਸ (Thomas Hobbes), ਜੋਨ ਲੋਕ (John Lock), ਰੂਸੋ (Rousseau), ਮਾਂਟੇਸਕਯੂ (Montesquieu) ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮਾਜ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ, ਮਲੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਜੂਦ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲਿਖਿਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਲਿਖਿਤ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਵਿਗਿਆਨਕ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਰੋਬਰਟ ਸਟੀਟ (Robert Bier Stedt) ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ, "ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਤੀਤ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਲੰਬਾ ਹੈ।" ਉੱਥੇ ਹੀ ਗਿਸਬਰਟ (Gisbert) ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਕਿ, "ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਭਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵੀ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਤੀਤ ਤਾਂ ਲੰਬਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਗਸਤ ਕਾਮਟੇ (August Comte) ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਭੌਤਿਕ (Social Physics) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ 1938 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology) ਰੱਖਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮਟੇ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਟੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਜੋਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ (John Stuart Mill) ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ (Herbert Spencer) ਹੋਏ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਅੰਗਰੇਜ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਾਂਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਲੇਸਟਰ ਵਾਰਡ (Lester Ward) ਨੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਸ਼ੁੱਧ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ। ਸ਼ੁੱਧ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਭਾਵ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ। ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੁਰਖੀਮ (Durkheim) ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਰ ਚੀਜ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਂਟੇਨ (Montaign), ਮੋਸ (Mauss), ਬਕਲ (Buckle), ਰਾਬਰਟਸਨ (Robertson), ਟੋਨਿਜ (Tonnies), ਰੈਜਲ (Ratzel), ਮੇਕਾਈਬਰ (Maciver), ਸੋਰੋਕਿਨ (Sorokin), ਪਾਰਸੰਸ (Parsons), ਬਾਰਨਸ (Barns), ਕਾਸਰ (Coser), ਪਾਰਕ (Park), ਬਰਗੇਸ (Burgess), ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ   ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।

16.3 ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Sociology)

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜੀ ਦੇ 'ਸੋਸ਼ਿਯੋਲੋਜੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜੀ ਦਾ ਸੋਸ਼ਿਯੋਲੋਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਸੋਸ਼ਿਯੋ' (Socio) ਅਤੇ ਲੋਜੀ (logy) ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਿਯੋ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਲੋਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਸ਼ਿਯੋਲੋਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਤਿਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ–

ਆਗਸਤ ਕਾਮਟੇ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।"

ਗਿਡਿੰਗਸ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਕਾਰਕ ਹੈ।"

ਮੋਰਿਸ ਗਿੰਸਬਰਗ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੈ"

ਇਮਾਇਲ ਦੁਰਖੀਮ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਵ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।"

ਗਿਲਿਨ ਅਤੇ ਗਿਲਿਨ–"ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਮੇਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਧਿਅਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਸੋਰੋਕਿਨ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣਾ ਸਰੂਪਾਂ, ਪ੍ਰਾਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।"

ਕਯੂਬਰ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ–"ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਜਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਅਪਰਾਧ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਲਾਪਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

16.4 ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Subject Matter of Sociology)

ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਤਿਪ ਸਮਾਜਸ਼ਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ–

ਦੁਰਖੀਮ (Durkheim) ਨੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਧਿਅਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ–

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੂਪਸ਼ਾਸਤਰ (Social Morphology)
2. ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੀਰਸ਼ਾਸਤਰ (Social Physiology)
3. ਸਧਾਰਣ ਸਮਾਜਸ਼ਾਤਰ (General Sociology)

ਜਿੰਸਬਰਗ (Ginsberg) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ–

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੂਪਸ਼ਾਸਤਰ (Social Morphology)

2. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ (Social Control)
3. ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (Social Processes)
4. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਦਾਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ (Social Pathology)

ਮੋਟਵਾਨੀ (Motwani) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਧਿਅਨ ਵਸਤੂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ-

1. ਸਮਾਜਸ਼ਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੰਜਸ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਪ੍ਰਗਤੀ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਦਾਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਾਅ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਮਨਵੈ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਜੂਦ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ .... ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

   (ੳ) ਵਜੂਦ (ਅ) ਭਾਗ

   (ੲ) ਸਤਰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ-

   (ੳ) ਕਮਜੋਰ (ਅ) ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ

   (ੲ) ਪਰਸਥਿਤੀਜਨਕ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਵਿਗਿਆਨ (ਅ) ਸ਼ਾਸਤਰ

   (ੲ) ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ, ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੈ-

   (ੳ) ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ (ਅ) ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ

   (ੲ) ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆ (ਸ) ਇੱਕ ਅਸਧਾਰਣ ਕਿਰਿਆ

16.5 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Educational Sociology)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਘਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਰਾ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਮੁੱਖੀ ਈ.

ਜਾਰਜ ਪੇਨੀ (E-George Payne) ਨੂੰ ਹੈ। 1923 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਫਾਰ ਦਿ ਸਟਡੀ ਆਫ ਸੋਸਿਯੋਲੋਜੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1928 ਵਿੱਚ ਜਾਰਜ ਪੇਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਲਸ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸੋਸਿਯੋਲੋਜੀ' (Principles of Educational Sociology) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਤੰਬਰ, 1928 ਤੋਂ ਹੀ ਜਨਰਕ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸੋਸਿਯੋਲੋਜੀ (Journal of Educational Sociology) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡਯੂਵੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਦ ਸਕੂਲ਼ ਐਂਡ ਸੋਸਾਇਟੀ' (The School and Society) ਅਤੇ 'ਡੇਮੋਕਰੇਸੀ ਐਂਡ ਐਜੈਕੂਸ਼ਨ' (Democracy and Education) ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰੇਡਰਿਕ ਲੀਪਲੇ (Fredric Leaplay), ਮੂਰ (Moore), ਮੈਰਿਲ (Merril), ਮੇਕਾਈਵਰ (Maclver), ਕੋਲ (Cole), ਡੰਕਨ (Duncon), ਬਰਾਊਨ (Brown), ਡੇਵਿਸ (Davis), ਡੋਲਾਰਡ (Dollard), ਕਲਾਰਕ (Clark), ਔਟਾਵੇ (Ottaway) ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ-ਉਦੇਸ਼, ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਸਾਮਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅੱਗੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

ਜਾਰਜ ਪੈਨੀ-"ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਬਰਾਊਨ-"ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੈ।"

ਰੋਸੇਕ-"ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਹ ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਔਟਵੇ-"ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।"

ਗੁਡ-"ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਪਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।"

ਕਾਰਟਰ–"ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

16.6 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Educational Sociology)

ਹੇਰਿੰਗਟਨ (Harington) ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ–

1. ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
3. ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਯੋਜਨ ਕਰਨਾ।
4. ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
5. ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
6. ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਘਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
9. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
10. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

16.7 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Educational Sociology)

ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਨੀਤਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ–

1. ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
3. ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
4. ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
5. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
6. ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
7. ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਕਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
8. ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
9. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
10. ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ।

ਨੋਟ

11. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ।
12. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਆਦਿ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
13. ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀਵੀ, ਸਿਨੇਮਾ, ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
14. ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਮਗਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।

ਮਾਰਵਿਨ ਬਰੇਸਲਰ (Marvin Bressler) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ।
2. ਵਿਆਪਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।
3. ਸਿਖਲਾਈ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।
4. ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ।

ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡੈਨ: ਡਬਲਿਊ ਡੋਡਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮਗਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।"

16.8 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Educational Sociology)

1. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ, ਚਰਿਤਰਕ, ਅਧਿਆਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਰੀਤੀ-ਰੀਵਾਜਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਕੁਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।
8. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

16.9 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of the Study of Educational Sociology)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਜੀਰੋ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਿਕਾਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਦਿਆਲੇ, ਸਮੁਦਾਇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
3. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੇਖਕੇ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਦ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
7. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਿਕਤਿਤਵ ਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
9. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਿੱਛੜੇ ਹੋਏ ਬਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਖੋਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

16.10 ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Educational Sociology on Education)

ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ-

1. ਜਨਤੰਤਰਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
2. ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।
3. ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ।
4. ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ।

ਨੋਟ

5. ਵਿਕਲਾਂਗ ਅਤੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।
6. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।
7. ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
8. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਚੇਲਾਅਧਿਆਪਕ (ਮੋਨੀਟਰ) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
9. ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸੇਵਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।
10. ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।
11. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ।

16.11 ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਸ਼ਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧਰੋਹਰ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਾਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਹਸਤਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਖਗੋਲਸ਼ਾਸਤਰ, ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸੱਭਿਅ ਜੀਵ ਦੇ ਪਥ ਤੇ ਅਗਰਸਰ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਗਣਿਤ, ਰਸਾਇਣ ਅਤੇ ਔਸ਼ਧੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਥਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਲਗਭਗ ਉਸੀ ਪੁਰਾਣੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮੁਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲੰਬੀ ਅਵਧਿ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਯ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਦੇਣ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਅਰਥ ਹੈ "ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਿਖਲਾਈ।"

ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਧਾਰਮੂਲਕ ਗਤਿਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੈਟਿਨ ਸ਼ਬਦ 'ਐਜੂਕੇਅਰ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।' ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਔਛੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਮਾਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਕਿਰਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗਲਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਦਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕਣ। **ਪਲੇਟੋ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਯੋਗ ਹਨ। **ਅਰਸਤੂ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, "ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਚ, ਸੌਂਦਰਯ ਅਤੇ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।" ਸਮਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲੋਕਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਕੇ ਕਿ "ਕੀ ਆਚਰਣ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀ ਵਰਜਿਤ; ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।" **ਬਰਾਊਨ** ਅਤੇ **ਰੂਸੇਕ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਤੇ ਵਿਅਸਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।" ਏਂਡਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖਦਾ

ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਪਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।" **ਦੁਰਖੀਮ** ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ 'ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਕਰਨ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸੋਚਣ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ, ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।"

ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਸਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਸਚੇਤਨ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। **ਗਾਂਧੀ ਜੀ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉੱਚਤਮ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਭਾਵ ਸ਼ਰੀਰ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ।"

'ਸਿੱਖਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਦੋਹਾਂ ਅਰਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ-ਸਮਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ ਛੱਡੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਖੋਜਬੀਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦੇਖਾਂਗਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਨੁਭਵ ਅਸੀਂ ਅਪ੍ਰਤਿਆਸ਼ੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। "ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜੂਝਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਇਹ ਅਵਧਾਰਣਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਕਰੀਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ 'ਸਿੱਖਿਆ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਚੇਤਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਿਰਿਆ ਕਲਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ "ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।" ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ੍ਹ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਡੇਵੀ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਡੇਮੋਕਰੇਸੀ ਐਂਡ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ' ਵਿੱਚ 'ਭਾਵ' ਦਾ ਜਿਕਰ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਚੇਤਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਨ ਇਸੀ ਸੰਕੀਰਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ "ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਸਜਗਤਾ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਤੋਂ ਨਿਯੋਜਿਤ-ਨਿਸ਼ਪਾਦਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮਝਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੀ ਟੀਚੇ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਟੀਚਾ ਜਾਂ ਸਾਧ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਪੂਰਵਸਾਖਰ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਗਭਗ ਅਣਔਚਾਰਿਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਅਸਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਪਰਕ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਲੋਕ-ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਚਾਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਰਜਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਔਪਚਾਰਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣਤਾ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਔਪਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੀਕਸ਼ਾ-ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਦੀਕਸ਼ਾ-ਸੰਸਕਾਰ ਲਗਭਗ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ, ਦਿਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। **ਮਾਰਗਰੇਟ ਮੌਡ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁੱਝ ਆਦਮੀ ਸਮਾਜਾਂ, ਜਾਂ ਮਾਓਰੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿਖਲਾਈ-ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕਰ ਦੰਡ ਦਾ ਨਿਤਾਂਤ ਘਾਟ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਨੁਕਰਣੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਔਪਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਾਤੈਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਖਲਾਈ-ਕਮਰੇ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਆਪਕ-

ਨੋਟ

ਵਰਗ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਸੰਤਤਿ ਦਾ ਭਾਵੀ ਸੰਤਤਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਜਾਂ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੱਧ ਯੁਗ-ਸੱਭਿਅ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸੰਸਥਾ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਔਪਚਾਰਿਕਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸਨ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ। ਮੱਧ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਉਦਾਰ ਕਲਾਵਾਂ-ਵਿਆਕਰਣ, ਅਲੰਕਾਸ਼ਾਸਤਰ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਗਣਿਤ, ਰੇਖਾਗਣਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਠਾਂ, ਇਸਾਈ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾਘਰਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ, ਪੁਰਾਤਨਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੂਰਾਵੇਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਚਤਰ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਂਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਤਕਸ਼ਸ਼ੀਲਾ ਦੇ ਵਿਖਿਆਤ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ।

ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਮਾਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤਿ ਅਲਪਸੰਖਿਅਕ ਵਰਗ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ, ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਗਿਆਨ, ਵਾਣਿਜ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪੂਨਰਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੇਸਟੈਂਟ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਲੌਕਿਕੀਕਰਣ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਵੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ-ਇੱਕ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲੌਕਿਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ-ਮਜਬੂਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਲ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਲਈ ਸਰਵਲੌਕਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਜਨਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਭੂਤਕਾਲੀਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਖਲਾਈ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ-ਧਵੰਸਕ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਧੰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਚਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗਾ ਸੰਗੀਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਾਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ

ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਫ ਤਸਵੀਰ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਰਸਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੈ।" "ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਜੇ.ਕੇ. ਮੈਕਰਿਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਉਤਕ੍ਰਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਭਰੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੀ ਅਮਰ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੋਈ ਗੱਲ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੇਰ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਦਾ ਦੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਦੇ ਕਿਸੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾਸਰੋਤ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।" ਇਸ ਆਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਜਨਤ ਦੀ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਇਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।" ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੈ। **ਟੈਗੋਰ** ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਿਮਾਗ ਖੋਲਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਨਨ-ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਘਟਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਵਿਆਕਰਣ, ਅੰਕਗਣਿਤ, ਰੇਖਾਗਣਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਤਾ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਰੀਏ ਆਦਮੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜੀਵਨ-ਮਰਣ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅਭੀਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੈਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਨ 'ਪੈਟਰਨ' ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। "ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਨ।" ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਜੋਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਅਰੰਭਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਗੁਜਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਟੋਲ, ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਤੇ ਚਤੁਸਪਥੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਰੰਭਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਭਿੰਨਤਾ ਇੰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ, ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਜਾਂ ਚੀਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਪਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਲੱਗ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ "ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਨਿਤ-ਨੇਮ" ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਲਈ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੇ ਲਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਦਵਾਈ, ਅਭਿਯੰਤਰਿਕੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਗੇ। ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਿਆ ਵਿਦਿਾਰਥੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੇਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੀ ਉਦਾਰ ਸਿੱਖਿਅ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਕੂਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਕੂਲ੍ਹ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਧਿਅਨ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਵਧਾਵੁਣ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਵਰਿਤ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਜਿਆਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਲਿਹਾਜ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਗਭਗ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਬੜ੍ਹਈ ਜਾਂ ਲੋਹਾਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮਿਆ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੈ।

ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਏਮਿਲ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। "ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਤਾਂ ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਜਰੂਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ।" ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਿੰਮੇਦਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਏਕਤਾਬੱਧ ਕਰੀਏ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਨੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। **ਦੁਰਖੀਮ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ, ਦੁਰਖੀਮ ਤਰਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਸੰਨਮਾਨਤ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵੰਸ਼ਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਸੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਆਤਮੀਅਤਾ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਆਸ਼ਵਾਸਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਨਮਾਨਤ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਕਿਸੀ ਵਿਕਅਤੀ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਠੋਰ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹੈ। **ਦੁਰਖੀਮ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ- "ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚਾ ਸਧਾਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਆਤਮਸੰਜਮ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਪਹਿਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੰਭੀਰ ਜਵੀਨ ਹੁਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।" ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ- ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸੰਨਮਾਨਤ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤਿਜੇ, ਦੁਰਖੀਮ ਤਰਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਧਾਰਣ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਜੀਵਿਤਾ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ 'ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਵੱਖਰਾਪਣ' ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਵ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ, ਜਿਹੜਾ ਲੋਹਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਚ ਕੋਟਿ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜਟਿਲ ਵੰਡ, ਜੋ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਵਯਵੀ ਏਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸਹਿਮਤਿ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ਸ਼ੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੰਸਕਤਤਾ ਤੇ ਏਕੀਭਵਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਰਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਦੁਰਖੀਮ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਰੂਰੀ ਹਨ।" ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਬੋਟਮੋਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-"ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ

ਹੈ-ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।" ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕੀਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਵਿਭਾਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅਭਿਕ੍ਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਗ-ਭੇਦ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਬਹੁਤਸੰਖਿਅਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਧਰਮਨਿਰਪੇਖ ਮੂਲ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਤੀ ਦੇ ਛੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਭੇਦ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ।

ਪੰਜਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਜੁਰਗ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਵਰਿਤੀ ਜਾਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪ ਅਤੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਬੌਧਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਸਵੈਸਫੂਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਜਬੂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਪਥਗਾਮੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਲਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਪਥਗਾਮੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਉਸ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਅਣਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਏਜੰਸੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਇੱਕ ਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਅਰੰਭਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਾ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਗਿਕ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਧੰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ "ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।" ਇਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਮੂਲਬੋਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਭਿੱਲ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੰਡਾ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੁਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ/ਆਉਂਦੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧ ਦੇ ਦਵੰਦ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ

ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਘਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਭਵ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲ ਦੀ

ਨੋਟ

ਸਮਾਨਤਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਈ ਹੈ। ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੰਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਹੀਨਤਾ ਸਮਾਨ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਰ ਸਣੇ ਬਿਨਾਂ, ਨਰਸਰੀ ਪ੍ਰਗੀਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਗਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਕੂਲ਼ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਬੌਧਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲੇਪਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਕੂਲ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਸ ਦੇ ਸਕੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਜਨਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਏਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਹੀਨਤਾ ਦੀ ਚੱਕੀ ਲਟਕਾ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨਗੇ।"

ਇਸ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੁਲਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਤਰ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਫਲ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਿਆਫਲ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ? ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਿੱਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਨੀਪੂਰਤੀ ਦੇ ਉਪਾਅ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸੁਲਭ ਮੌਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਗੇ ਭਾਵ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਿਛੜੇ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਉਨੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਸਮਾਜਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰ ਸਕਣ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਦਭਾਵ ਬਰਤਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਾਧੂ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੋਨਸਨ ਦੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਯੁੱਧ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਰਬਾਂ ਡਾਲਰ "ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਹੇਡ ਸਟਾਰਟ" ਵਿੱਚ ਝੋਂਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਮਨ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪੂਰਵ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਚਲਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਆਈ ਕਿ ਨਤੀਜਾ ਉਤਸਾਹਜਨਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਚੁਨਿੰਦਾ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਪਹਿਲ ਖੇਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ 1960 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਰਾਲਾਂਬੋਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-"ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲਅੰਕਣ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ।" ਅਮੇਰਿਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ? ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਭੇਦਭਾਵ ਉਪਾਅ ਨੇ ਦਰਸਾਏ ਨਤੀਜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ?

ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਬਜਾਇ ਦਾਖਿਲੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਯਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮੁਦਾਇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਡੂੰਘੇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ। "ਤੁਸੀਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦੀ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਗੈਰ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।" ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੁਦਾਇਕ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਕੂਲ਼ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ

ਹੋਵੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੱਗੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਖਰਤਾ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਜੋ ਪਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 1978 ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ 15 ਤੋਂ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਸਤੇਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਣ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੋਚਨਾਤਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਲੋਚਕ ਤਰਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵੰਚਨਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਅਕ ਵੰਚਨਾ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਲੋਚਕ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ- "ਪੂਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵਿਚਲਨ ਹੈ" ਅਤੇ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਮਜਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵੰਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਹੀਨਤਾ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਪਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਰੰਭਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਖਿਆਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੇਕਸਲੋਵਾਕਿਆ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਾਰਦ **ਜੋਹਾਨ ਆਮੋਸ ਕਾਮਨਿਯਸ** ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤਰਕ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਬਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, **ਜਾਨ ਲਾਕ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਵੇ।' **ਰੂਸੋ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬੁਧੀਮਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਨੇ ਜਨ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਫੋਰਬੇਲ ਜੋ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ, ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਪੂਰਣਜੀਵਨ' ਹੈ। **ਪੇਸਟਾਲੋਜੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। **ਜਾਨ ਡੀਵੀ** ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ, ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੀਉਣਾ ਹੈ। **ਆਸਟ ਕਾਮਟੇ**, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੂਚਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। **ਸਮਨਰ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਕਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਮਬਾਣ ਔਸ਼ਧੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। **ਗਿਡਿੰਬਸ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ "ਆਤਮਾ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਲਾਉਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੱਧ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ" ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਦੁਰਖੀਮ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਆਰਨਾਲਡ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਰਣਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

(1) **ਸਮਾਜਿਕਰਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰਵਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕਰਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਤਾਂ

ਨੋਟ

ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚਿਟਾ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ–

"ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਏ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਗੌਣ ਸਮੂਹ-ਸੰਗਠਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜਿਹੜਾ ਘਰ ਅਤੇ ਉਦਿਆਨ ਦੇ ਲੋਪ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ, ਮਿਤਰਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਨੋਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ; ਸਧਾਰਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਹੈ। ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਕੁੱਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਰਿਤਰਿਤ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।"

ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੇ ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਨਿਆ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੀਏ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਾਲਕਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇ। ਹੁਣ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੀ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵ-ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ-ਪਾਲਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੰਚਰਣ**–ਦੂਜਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੰਰਚਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਭੂਤਕਾਲ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਪੌਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਚਤਰ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(3) **ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ**–ਤਿੱਜਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵਨਿਰਮਿਤ ਗਲਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਭਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਿਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਅਨਿਯਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(4) **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਥਾਪਨ**–ਸਿੱਖਿਅ ਦਾ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਵ-ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਬਤੀਤ ਦੇ ਲਈ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਧੰਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(5) **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ**–ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਹੀਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜੀਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਧਿਅਵਸਾਇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਵੀ, ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਉਤਰੀਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਅਣ-ਉਤਰੀਨ ਕਰਕੇ, ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਭਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਰਵ ਉੱਚ ਵਰਣਨ **ਕਾਰਡੀਨਲ ਨਿਊਮੈਨ** ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ–

'ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉਨਤ ਕਰਨਾ, ਲੋਕਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨਾ,

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਭੀਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਲੋਕ-ਉਤਸਾਹ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਟੀਚਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਯੁਗੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਔਦਰਯ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਲਭ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਗਤ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ।"

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ **ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਰਿਪੋਰਟ** ਵਿੱਚ ਲਿਖਤ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

"ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਮਨਵਿਤ ਚਰਿਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੇਕਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸਕੇਗਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹਨ-

(1) ਪਹਿਲੀ, ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸਤਰ ਤੇ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈਣੇ ਹੋਣਗੇ? ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਬੋਰਡਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਰਮ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(2) ਦੂਜਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰਣਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਅਰਥਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ।

(3) ਤਿੱਜਾ, ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਸ਼ਾਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨ ਖੋਜਣਾ ਹੋਵੇਗਾ-

(i) ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਬੋਧਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) ਕੀ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਿਪਾਠਨ ਜਾਂ ਵਾਧੂ ਪਾਠਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ?

(iii) ਕੀ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

(iv) ਕੀ ਸੋਵਿਅਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਮਨ, ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਮੁਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੂਤਰ ਖੋਜ ਲਿਆ ਹੈ?

(4) ਚੌਥਾ, ਕੁੱਝ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਜਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਧਮਿਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆ ਸਤਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਲਕ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਬਾਲਕ ਦੇ ਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਅਵਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?

(5) ਪੰਜਵਾਂ, ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ ਹੈ?

(6) ਆਖਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੇਂ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?

(7) ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਵ-ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਹਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਹਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਵਨੌਜਵਾਨ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੇਹਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਦੇਹਾਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ।

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਬੋਧਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹ, ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਐਤ ਮੁਸਮਿਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਕੱਟਰਵਾਦਿਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤੀਕਰਣ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ 'ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ੍ਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਰਗ-ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਜਾਂ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ 'ਅਭਿਜਨ' ਵਰਗ, ਜਿਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਛਮੀ ਰੰਗ ਵਿੱਓ ਰੰਗੀ ਹੈ, ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ 'ਕੀ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ੍ਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਭਿਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਸਿੱਖਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਔਪਚਾਰਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਏ। ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਲਨਕਾਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਯੰਤਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(1) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਰੱਕਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(2) ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਅਣਉਚਿਤ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਚਿਤ ਨੂੰ ਅਣਉਚਿਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(4) ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਜਨਮ ਅਧਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਨਵੇਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ-ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਅਧਾਰਿਤ ਅਧਾਰਾਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਹਲ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(5) ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੈਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਖੋਜਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬਧ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ-ਜਨਰੀਤੀਆਂ,

ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਨੂੰ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਨਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(6) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਭਿਯੋਜਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਕੱਟਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵ, ਬਦਲਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਅਭਿਯੋਜਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਮਜਦੂਰ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਭਿਕਰਣ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੋਣ, ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸ਼ਹਰੀ ਮੂਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੇਂਡੂ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਆਦਿ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਲਨ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਭਿਕਰਣ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਿੰਸਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸਤਰ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਸਧਾਰਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਨਸਧਾਰਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕਠੋਰ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਉਪਕਰਣ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਤਰਕ ਸੱਚ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਿਭਾਗਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨ ਵਿਸ਼ਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬਧ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਉਪਯੋਗੀ ਤੱਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਪ-ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਧਾਰਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਯੋਜਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯੋਜਕ, ਸੰਬਧ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ, ਸੰਬਧ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲਿਦਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬਧ ਪਦ ਨੂੰ ਸਥਿਤਰਤਾ/ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਲਗਭਗ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਾਮਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਵਿੱਤੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ/ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਕੂਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲੇ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਥ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਇਛੁੱਕ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਉੱਚਸਤਰੀ ਗਤੀਸ਼ਲਤਾ' ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਥ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਤੇਜ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਹਿਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਤੇਜ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਦਯੋਗਿਕੀਕਰਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸੰਚਾਰਿਤ-ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅੰਤਰਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਤ ਵਿਪੁਲ ਅਧਿਅਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਖਾਸਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੀਕਸ਼ਣਤਾ ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪਹੇਲੀ ਹੈ। ਭਰਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਸਮਰਿਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਹੇਲੀ ਦਾ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੇ, ਆਧੁਨਿਥ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਭੂਤਕਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇੱਛਤ ਮੂਲ ਆਪਣਾ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਮਹੱਤਵ ਖੋ ਚੁੱਕ ਹਨ। ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੁਰਭਾਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੂਲ-ਬੋਧ ਪੁਰਾਣੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਲੈ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਕੀ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ, ਕੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਜਰੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਖਤਰਾ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਚਤਮਕਾਰੀ ਯੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਕਰੂਰ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਬੰਦਰ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਕੀ ਹੈ।" ਤਿੱਜਾ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਅਣਦੇਖਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਉਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਭਰੀ ਸੀ। **ਬੰਕਨ** ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਧਵਨਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ-"ਗਿਆਨ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।" ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਰ ਮਨਸਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਕਿ "ਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਰਾਗ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।" ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੇ **ਰਾਬਰਟ ਜੰਕ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਬਰਾਈਟਰ ਦੈਨ ਏ ਥਾਊਜ਼ੈਂਡ ਸੰਸ' ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ-"ਜਿਸ ਯੁਗ ਦਾ ਅੰਤ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਸਰਵਸਮਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਸਰਵਮਾਨ ਭੌਤਿਕਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਹੇਸੇਨਬਰਗ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ- "ਜਿਸ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਯਾਮ ਵਾਲੀ ਸਦੀਆਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਆਯਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਉਦਾਰਤਾ ਜਿਹੜੀ ਅਮਾਨਵੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਮਾਣਵਿਕ ਸ਼ੋਧ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮਾਨ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਭਕੀ ਸ਼ੋਧ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਅਭੀਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪੂਨਰਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੂਨਰਮੁਲਅੰਕਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

16.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਡੈਨ: ਡਬਲਿਯੂ ਡੋਡਸਨ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਮਗਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧੀਆ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।"

16.13 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਲੋਕਤੰਤਰ** (Democracy) – ਜਨਤੰਤਰ
2. **ਆਵਸ਼ਯਕਤਾ** (Need) – ਜਰੂਰਤ

16.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸੋ।
2. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।
3. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖੋ।
4. ਵਿਦਿਅਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
5. 'ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਅਨਯੋਨਯਾਸ਼ਰਿਤ	2. ਅਸਲ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

16.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-17: ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Socio-Economic Factors and Their Impact on Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

17.1 ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Society)

17.2 ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Relation between Society and Education)

17.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Economics of Education)

17.4 ਸਿਖਿਆ ਇੱਕ ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Education as an Investment)

17.5 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Education as Human Capital)

17.6 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ (Education and Economic Development of a Nation)

17.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

17.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

17.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

17.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ-

- ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ
- ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

17.1 ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Society)

ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ

ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਆਦਿਮ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ-ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਯੂਰਵੀ ਸਮਾਜ। ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ, ਇਸਾਈ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ। ਰਾਜਨੀਤੀਸ਼ਾਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਮੇਰਿਕੀ ਸਮਾਜ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਬਲਕਿ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਜਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗਾਤਮਕ ਹੀ ਹੋਣ, ਇਹ ਕਟੂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਤਮਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੂਰਣ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਅਸਲ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ।

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ **ਪੇਜ** ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

ਸਮਾਜ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ, ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

17.2 ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Relation between Society and Education)

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਨਯੋਨਯਾਸ਼ਰਿਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਅਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ, ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਈਏ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਧਾਰਣਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਜਨਤਾ ਹੀ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸ ਦੇ ਘਟਕ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ-ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਮੂਹ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੱਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਦ ਪੇਸ਼ ਹੈ-

ਨੋਟ

ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

1. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਧੰਨ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਸਾਧਨ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਧੰਨ ਦੋਨੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਰਵਵਿਦਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਸਾਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦੇ ਪਨਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਭੇਦ ਵੀ, ਕੁੱਝ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਰੰਤੂ ਜਾਤੀ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਿਓ; ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਹੁਣ ਵਰਣ ਭੇਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਨਾਰਾ ਬੁਲੰਦ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ-ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪਾਨ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ, ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ, ਸੰਗੀਤ-ਨਾਚ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਰਸ਼-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਰਸ਼-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਉਂਝ ਧਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਤ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਇੱਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ; ਜਿਵੇਂ-ਰੂਸ ਵਿੱਚ।

5. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਏਕਾਂਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰਭਗਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਸਮਾਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

6. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਤ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਉਦੇਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ-ਅਮੇਰਿਕਾ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ-ਭਾਰਤ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਿਛੜੇ ਸਮਾਜ ਨਾ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ; ਜਿਵੇਂ-ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼। ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥਤੰਤਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਣਿਜਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਪੇਖਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ।

7. **ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ**-ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲੈ ਲਿਓ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨਿਰਬਲ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਨਾਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਲਭ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਆਮੂਲਚੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ**-ਇੱਕ ਯੁਗ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਨ ਗਏ ਜਦੋਂ ਨਦੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਸਾਡੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹਾਵਾਈ ਜਹਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਾਵਾਈ ਜਹਾਜਾਂ ਤੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਨਦੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਹੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਦੂਰੀ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਹਰ ਭੁਗੋਲਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਏਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ, ਸਮਾਜ ਦੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਵੇਦਾਂਤੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿਮੁਖ

ਨੋਟ

ਵਿਅਕਤੀ ਭੌਤਿਕ ਪੈਮਾਨ ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਰਿਵਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ**-ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
4. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ**-ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਪਮੰਡੁਕਤਾ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂ ਅਸਲ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀ ਸਕਦੇ।
5. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ**-ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਉਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਭਗਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਗਰੁਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ।
6. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ**-ਇੱਕ ਯੁਗ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ-ਮਕਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਬਰਾਬਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ! ਅੱਜ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੂਲਅਧਾਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਖਿਆ ਇਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਹੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।
7. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਵਿਰਤਨ**-ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਨ-ਪਾਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਖੋਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨਯੋਨਯਾਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਕੜ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਾਰਭੂਤ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ .... ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
2. ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ .... ਸੰਬੰਧ ਹੈ।
3. ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ .... ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. .... ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੂਲਅਧਾਰ ਹੈ।
5. ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ .... ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

17.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Economics of Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੱਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਜਿਆਦਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਨੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਧੰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਖਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਮਜ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਕਸ਼ੇ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਖਰਚ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਈ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਲਗਭਗ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਮੁਚਿਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾ ਹੀ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਰਚ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਖਰਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲਾਭ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਭ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ; ਜਿਵੇਂ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ; ਜਿਵੇਂ-ਮਾਨਸਿਕ, ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ। ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੋ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਰੀਕ ਕੀ-ਕੀ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਜ ਅਨੁਦਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਨੋਟ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

6. ਸਮਾਜ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਚ-ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।
9. ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਲਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਧੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

17.4 ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Education as an Investment)

ਜਦੋਂ ਧੰਨ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਨਿਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

ਉਂਝ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਉਸ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਤਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੀ, ਪ੍ਰੋਫੇਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੱਲ੍ਹ ਖਰਚ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਤੇ ਕਈ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਅਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(1) ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ, ਖੇਡ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ, ਸਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਦਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਖਰਚ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਤੱਤ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਰਚ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਫਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

(2) ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਅ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖਰਚ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੀ ਅਪੇਖਿਆ ਵਜੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

ਨੋਟ

(4) ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਧ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਣਿਜ ਦੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਜ ਦੇ ਵਣਿਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਪੇਖਿਆ ਵਜੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਮਕਾਰਾਂ, ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਮੈਨੇਜਰਾਂ ਅਤੇ ਸੈਲਸ ਮੈਨੇਜਰਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਕਾਰਾਂ ਅਤ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ।

(5) ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵੇਤਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਡਿਪਲੋਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੱਧ ਧੰਨ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਇੰਜੀਨੀਰਿੰਗ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਵੇਤਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈਆਂ ਸ਼ੋਧਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(6) ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਧਾਰਣ, ਪ੍ਰੋਫੇਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਉਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

(7) ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਧਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

17.5 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Education as Human Capital)

ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣ ਕਹਾਵਤ ਹੈ-ਰਾਜਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੀ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕਦੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਧੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੈਪੀਟਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਮੁੱਖ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮੂਲਧਨ ਉਸ ਧੰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਨਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੀ ਉਦਯੋਗ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਮੂਲਧਲ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾ ਹੀ ਵੱਧ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲਧਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਨਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲਧਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਨਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੇ ਕਿ ਧਨ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੁਣ। ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੱਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ। ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਲਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ-ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਇੰਟਰ ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਪੱਤਰ, ਸਨਾਤਮਕ, ਪਰਾਸਨਾਤਕ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਆ, ਅਧਿਆਪਨ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਮੈਡੀਕਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਾਧੀਆਂ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੱਜੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਅੱਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

17.6 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ **(Education and Economic Development of a Nation)**

ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਦੀ ਉਤਰੋਤਰ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਕਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦ (ਜੀ. ਐਨ. ਪੀ.) ਦੁਆਰਾ ਮਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਕਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦ ਦੁਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨ ਆਦਿ ਦੀ ਘਿਸਾਵਟ ਘਟਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦ (ਐਨ. ਐਨ. ਪੀ.) ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤਦਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਧਣ ਤੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਨਾ ਉਠੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਵੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਵੰਡਣ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਨਾ ਉਠੇ। ਅਜਿਹਾ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਅਵਮੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਨ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਮੂਲ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਨੀ ਵਾਧੇ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਨਾਲ ਅਵਮੁੱਲਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਹਾਂਗੇ।

ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ (ਭੂਮੀ, ਕੱਚਾ ਮਾਲ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ (ਪੂੰਜੀ, ਯੰਤਰ, ਮਿਹਨਤ, ਸੰਗਠਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਆਦਿ) ਤੇ। ਅਤੇ ਵੰਡ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਤੇ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਸਚੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਰ-ਵਿਕਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਚਤੁਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਕਾਰੋਬਾਰਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ-ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼, ਰਾਰ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ, ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਕੌਸ਼ਲ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਲਗਭਗ ਉਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਐਤ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਮਰ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਜਮਾਤ 8 ਹੀ ਪਾਸ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ, ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਐਤ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ 10 + 2 + 3 ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਜਮਾਤ 10 ਤੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ; ਜਿਵੇਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਅਤੇ ਦਫਤਰੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ; ਜਿਵੇਂ-ਸਟੋਰ ਕੀਪਰ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਕਾਰਜਾਂ; ਜਿਵੇਂ-ਪੋਸਟ ਆਫਿਸ, ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੰਨੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਤਾਂ ਹੋਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ-ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ-ਖੇਤੀ, ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ, ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ, ਸਿੱਖਿਆ, ਨਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਿ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਕਾਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਤਕਨੀਸੀਅਨ, ਵਿਵਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ 10 + 2 + 3 ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ + 2 ਅਤੇ + 3 ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। +2 ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਕਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ। +3 ਸਤਰ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਆਦਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ, ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ।

17.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਅੰਗਰੇਜੀ ਸ਼ਬਦ ਕੈਪੀਟਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਮੁੱਖ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮੂਲਧਨ ਉਸ ਧੰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੀ ਉਦਯੋਗ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਮੂਲਧਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲਧਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਿਨਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ।

17.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਵਿਨਿਯੋਗ** (Investment) ਪੂਜੀਨਿਵੇਸ਼
2. **ਮੂਲਧਨ** (Capital) ਪੂੰਜੀ, ਵਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਧੰਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ

ਨੋਟ

17.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. 'ਸਾਮਜ' ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।
2. 'ਸਮਾਜ ਐਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. 'ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸਮਾਜ	2. ਅਨਯੋਨਯਾਸ਼ਾਰਿਤ	3. ਬਹੁਉਦੇਸ਼ੀ	4. ਸਿੱਖਿਆ	5. ਅਮੂਰਤ
6. ਗਲਤ	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ	9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ।

17.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।

ਇਕਾਈ-18: ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ (Socialization of the Child)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

18.1 ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Socialization)

18.2 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Socialization)

18.3 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Process of Socialization)

18.4 ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਜਾਂ ਕਾਰਕ (Factors Leading to the Socialization of the Child)

18.5 ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤ (Factors Resisting Socialization of the Child)

18.6 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ (Role of Teacher in the Process of Socialization)

18.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

18.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

18.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

18.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਧਨ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੜੋਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਵਿਅਸਕ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਠਦਾ-ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਖੇਡਦਾ ਹੈ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਲੜਦਾ-ਝਗੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੜੋਸ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਿਗੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਚੰਗੀ, ਸੱਭਿਅ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੇਜੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

18.1 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Socialization)

ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਇੱਕ ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ (Psychophysical Animal) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਸਮਾਜਿਕ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋ

ਨੋਟ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਮੂਲਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਐਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁੱਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ-

ਕਿੰਬਲ ਯੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਰੀਤੀਆਂ, ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਲੱਛਣਾਂ, ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਰੂਰੀ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਬੋਗਾਰਡਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ, ਸਮੂਹਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ, ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਹੈਵਿਘਰਸਟ ਅਤੇ **ਨਿਊਗਾਰਟਨ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।"

ਗਿਲਿਨ ਅਤੇ **ਗਿਲਿਨ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦੇ ਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲੋਕਾਚਾਰ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਗ੍ਰੀਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਆਤਮ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਨੋਟਸ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

18.2 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Socialization)

ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ-

1. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖਾਂ-ਜੀਵ ਰਚਨਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੀ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਆਤਮ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ (Development of self) ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੂਲਾਂ, ਮਾਨਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।

8. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
10. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂਸਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
11. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
12. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਸਪੇਖਿਅਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ .... ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ .... ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

18.3 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Process of Socialization)

ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ।
2. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਹਨ-

1. **ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ** (Child Rearing)-ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਸਮੂਚਿਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਨ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।
2. **ਅਨੁਸਰਣ** (Imitation)-ਬਾਲਕ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਪੜੋਸੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਰਣ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਹੈ।
3. **ਨਿਰਦੇਸ਼** (Suggestion)-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਸੁਝਾਅਵਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਉਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. **ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ** (Sympathy)-ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
5. **ਸਹਿਯੋਗ** (Co-operation)-ਸਮਾਜ ਹੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਅਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਵੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

6. **ਆਤਮੀਅਤਾ** (Identification)–ਆਤਮੀਅਤਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ, ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਲਕ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਾਲਕ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. **ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ** (Reward and Punishment)–ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਦ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬਾਲਕ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਬਾਲਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਮਾਜੀਕਰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸਮਾਜ ਹੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ–

   (ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ (ਅ) ਅਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ
   (ੲ) ਪੂਰਵ ਪੁਰਖ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੁਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ–

   (ੳ) ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ (ਅ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁਆਰਾ
   (ੲ) ਬਾਲਕ ਦੇ ਦੁਆਰਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਸ਼ਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਚ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹੈ–

   (ੳ) ਪਰਿਵਾਰ (ਅ) ਸਮਾਜ
   (ੲ) ਦੇਸ਼ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਸ਼ਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ–

   (ੳ) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ (ਅ) ਜਾਤੀ
   (ੲ) ਦੇਸ਼ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

18.4 ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਜਾਂ ਕਾਰਕ (Factors Leading to the Socialization of the Child)

ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ–

1. **ਪਰਿਵਾਰ** (Family)–ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। **ਕਿੰਬਾਲ ਯੰਗ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–"ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।" ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਐਤ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ, ਉੱਠਣਾ-ਬੈਠਣਾ, ਚੱਲਣਾ-ਫਿਰਨ, ਵਸਤਰ ਪਾਉਣਾ, ਪੂਜਾਪਾਠ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਦਿਆ, ਮੁਆਫੀ, ਤਿਆਗ, ਸਦਭਾਵ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਾਈ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਭਾਈ-ਭੈਣ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਚਾਚਾ-ਚਾਹੀ, ਤਾਇਆ-ਤਾਈ ਆਦਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਕਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਚੰਗਾ-ਬੁਰਾ, ਉਚਿਤ-ਅਣਉਚਿਤ, ਸਹੀ-ਗਲਤ, ਇੱਛਤ-ਅਣਇੱਛਤ, ਨਿਆਸੰਗਤ-ਅਨਿਆਸੰਗਤ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਵਿਕਰਿਤ, ਵਿਘਟਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਿਦਿਆਲਿਆ** (School)-ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮੂਚਿਤ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-

    1. ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਾਂ; ਜਿਵੇਂ-ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਪੱਤਰ-ਪਾਠਨ, ਨਾਟਕ, ਪਰਯਟਨ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
    2. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
    3. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਦਿ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
    4. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
    5. ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਪੱਤਰ-ਲੇਖ, ਸਹਿਭੋਜ, ਦੂਰਭਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
    6. ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
    7. ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਪੂਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
    8. ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀਆਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਾਕਰਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
    9. ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
    10. ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਲਘੂ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. **ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ** (Neighbourhood and Peer-Group)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੜੋਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਵਿਅਸਕ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਠਦਾ-ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਖੇਡਦਾ ਹੈ, ਗੱਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਲੜਦਾ-ਝਗੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੜੋਸ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਿਗੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਚੰਗੀ, ਸੱਭਿਅ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪੜੋਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

4. **ਜਾਤੀ** (Caste)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਰੀਤੀਆਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਕੋਈ ਵਰਗ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਕਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਜਾਤੀਆਂ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਆਦਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਲਕ ਹੀਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਦ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

5. **ਸਮੁਦਾਇ** (Community)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸਮੁਦਾਇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਪੂਰਵ ਧਾਰਣਾਵਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਭਿਕਰਣਾਂ, ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਜਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਥ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. **ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** (Religious, Economic, Cultural and Political Institutions)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੱਟਰ ਹੈ ਜਾਂ ਉਦਾਰ, ਆਰਥਿਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਰਾਜਨੀਮਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਾਜਤੰਤਰਵਾਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਧਿਅਨਾਇਕਵਾਦੀ ਹੈ, ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰੀਵਾਜਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. **ਖੇਡ-ਕੁੱਦ** (Games and Sports)-ਖੇਡਕੁੱਦ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਖੇਡਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਵਰਣ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਦੂਜੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੰਦਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤ, ਵਫਾਦਾਰੀ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਨਿਯਮ-ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਟੀਮ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. **ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਰਲ ਗਾਇਡਿੰਗ** (Scouting and Girl Guiding)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਲ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਰਲ ਗਾਇਡਿਗ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਰਲ ਗਾਇਡਿੰਗ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਵਰਣ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ, ਧੰਨਵਾਨ-ਨਿਰਧਨ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰੀਤਾ, ਪ੍ਰਉਪਕਾਰ, ਆਪਣੇਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਨਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

ਸੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤੀ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਹੈ?
8. ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਇੱਕ ਮਨੋਸ਼ਰੀਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।
10. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

18.5 ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤ (Factors Resisting Socialization of the Child)

ਮੈਸਲੋ (Maslow) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. **ਸ਼ਾਲ-ਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ**-ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਮਿਨਣਾ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ, ਅਣਉਚਿਤ ਦੰਡ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ, ਏਕਾਕਿਕਰਣ ਆਦਿਰ।
2. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ**-ਜਿਵੇਂ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਵਰਗ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੂਰਵ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ।
3. **ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ**-ਜਿਵੇਂ ਅਨਿਆ, ਅਪਮਾਨ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਇਰਖਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਆਦਿ।
4. **ਹੋਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ**-ਜਿਵੇਂ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਹੀਨਤਾ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਕਮੀ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੋਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਮੀ, ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਕਮੀ, ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ, ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਆਦਿ।

ਟਾਸਕ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

18.6 ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ (Role of Teacher in the Process of Socialization)

ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਸਮਾਜੀਕਰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ** (Transmission of Culture)-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉਪਯੋਗੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ।
2. **ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ** (Encouragement of group Work)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇਗਾ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ** (To form the Social Environment)-ਬਾਲਕ ਦੇ ਉਚਿਤ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਧੁਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਤਭੇਦਾਂ, ਗੁਟਬੰਦੀ ਅਤੇ ਗੰਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮਪੂਰਣ, ਸਹਿਯੋਗਪੂਰਣ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਅੰਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Intercultural Feeling)-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਕਨ ਦੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ।
5. **ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ** (Presentation of Social Ideals)-ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਕਥਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ।

6. **ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ** (Healthy Human Relations)-ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਆਪਕ-ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਮੁੱਖ- ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਆਪਕ-ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ, ਮਧੁਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਔਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. **ਵਿਦਿਆਲੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ** (School Traditions)-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀਆ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ, ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ।
8. **ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ** (Feeling of Healthy Competition)–ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
9. **ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ** (School Should be a Community Centre)–ਵਿਦਿਆਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਸੰਬੰਧ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਸਮੂਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।
10. **ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨਾ** (Organizing Co-curricular Activities)–ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ, ਸਕਾਊਟਿੰਗ, ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ., ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਯੋਜਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਵਿਆਪਕ ਸਤਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਬਣਾਉਣ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

18.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਰਲ ਗਾਇਡਿੰਗ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਰਲ ਗਾਇਡਿੰਗ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਵਰਣ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ, ਧਨਵਾਨ-ਨਿਰਧਨ ਦੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰੀਤਾ, ਪ੍ਰਉਪਕਾਰ, ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਨਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

18.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ** (Characteristics) : ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾਵਾਂ
2. **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** (Process) : ਵਿਧੀ

18.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
3. ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਜੀਵਨ ਭਰ	2. ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

18.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–19: ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Social Change and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

19.1 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Social Change)

19.2 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Social Change)

19.3 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Social Change)

19.4 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Social Change)

19.5 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜ (Factors Affecting Social Change in India)

19.6 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤ (Factors Resisting Social Change)

19.7 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Education and Social Change)

19.8 ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ (Education is the Instrument for Social Change)

19.9 ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ (Education Follows Social Change)

19.10 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Teacher in Social Change)

19.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

19.12 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

19.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

19.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਤੱਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੜ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕਦੀ ਰਾਤ, ਕਦੀ ਸਰਦੀ, ਕਦੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵਰਖਾ, ਕਦੀ ਹੜ੍ਹ ਤੋਂ ਕਦੀ ਸੋਕਾ, ਕਦੀ ਭੁਕੰਪ ਤੋਂ ਕਦੀ ਤੁਫਾਨ। ਬੀਜ ਦਾ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੁੰਗਰਦਾ ਹੈ, ਪੌਧਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪੌਧੇ ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਸਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਤਰ ਤੱਕ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-ਪਹਿਲਾ ਬਚਪਨ, ਫਿਰ ਯੁਵਾਅਵਸਥਾ, ਫਿਰ ਬੁਢਾਪਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਤ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰ, ਜਰੂਰਤਾਂ, ਜੀਵਨ, ਉਦੇਸ਼, ਮੂਲ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸੀ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਖੋ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸੰਰਚਨਾ, ਵਿਵਸਥਾ, ਸੰਗਠਨ, ਆਦਰਸ਼, ਮੂਲ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਹੋਵੇ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਏਗਾ ਹੀ। ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਸ਼ਾਣ ਯੁਗ ਦਾ ਉਹ ਆਦਿਮਾਨਵ ਅੱਜ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਅਸਤੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਮਾਜ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹਦੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਹਜਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਹੁਤ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੰਦ ਗਤੀ ਤੋਂ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਕਾਰਕਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

19.1 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Social Change)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ-ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਬਦਲਾਅ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਬਦਲਾਅ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ, ਰੀਤੀ-ਰੀਵਾਜਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਤਿਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

ਕੇ. ਡੇਵਿਸ-(K. Davis)-"ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਾਂਚੇ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਜੋਂਸ (Jones)-"ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕਿਸੀ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨੂੰ ਵਰਣਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਨੋਟ

ਜੋਨਸਨ (Johnson)–"ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।"

ਡਾਸਨ ਅਤੇ ਗੇਟਿਸ (Dauson and Gatis)–"ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।"

ਮੈਕਾਈਵਰ ਅਤੇ ਪੇਜ (Maciver and Page)–"ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।"

ਗਿਲਿਨ ਅਤ ਗਿਲਿਨ (Gillin and Gillin)–"ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੋਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਏ ਹਨ।"

ਕੁਪੂਸਵਾਮੀ (Kuppuswami)–"ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

19.2 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Social Change)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ–

1. ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਖੁੱਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਬਹੁਤ ਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਬਹੁਤ ਹੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਹੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
7. ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਥਾਈ ਹੀ ਹੋਣ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਣ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਵਨਤਿ ਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
9. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਯੋਜਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਿਯੋਜਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
10. ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ।
11. ਸੁਭਾਵਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ .... ਨਿਯਮ ਹੈ।
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ .... ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।

19.3 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Social Change)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ–

1. **ਤਕਨੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤ** (Technological Theory)–ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਔਗਬਰਨ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨਵੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ। ਇਹ ਖੋਜ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਰੇਖੀ ਸਿਧਾਂਤ** (Linear Theory)-ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਾਮਟੇ, ਸਪੇਂਸਰ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਪਰਿਵਤਨ ਚੱਕਰ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਕਾਮਟੇ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਵਿਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ-(ੳ) ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਸਥਾ (ਅ) ਤੱਤ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ (ੲ) ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਵਸਥਾ।
3. **ਚੱਕਰੀ ਸਿਧਾਂਤ** (Cyclical Theory)-ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਪੇਂਗਲਰ, ਸੋਰੋਕਿਨ ਅਤੇ ਟਾਇਨਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟਾਇਨਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਰੋਕਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ-ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ, ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ-ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਪੇਂਗਲਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਰਣ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਜਨਮ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹਨ।

19.4 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Social Change)

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. **ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Evolutionary Change)-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਚਾਨਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਕਦਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਹਿਸਾਸ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਚਾਨਕ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਅੱਜ ਉਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।
2. **ਲਹਿਰਦਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Wave like change)-ਇਹ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਂ ਕਦੀ ਉੱਪਰ ਦੇ ਵੱਲ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਿੱਚੇ ਦੇ ਵੱਲ ਗਿਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਕਦੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਅਵਨਤਿ ਦੇ ਵੱਲ।
3. **ਚੱਕਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Cyclic order change)-ਚੱਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਚੱਕਰਿਕ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨਾਵਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੋਜਗਾਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਕਦੀ ਤੰਗ ਮੋਹਰੀ ਦੀ ਪੇਂਟ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਚੌੜੀ ਮੋਹਰੀ ਦੀ ਪੇਂਟ ਦਾ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣਦੀ ਤੰਗ ਮੋਹਰੀ ਦੀ ਪੇਂਟ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਮਾਜ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

19.5 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕ (Factors Affecting Social Change in India)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਭਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ–

1. **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਰਕ** (Natural Factors)–ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਧਰਤ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਤੇ ਬਾਰਾਬਰ ਹੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤਿਵਰਿਸ਼ਟ, ਅਨਾਵਰਿਸ਼ਟ, ਅਕਾਨ, ਭੂਚਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਮਾਰੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਖੇਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਰੌਦਰ ਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਸਥਾਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਜੀਵਿਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਬਸ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਜੈਵਕੀ ਕਾਰਕ** (Biological Factors)–ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਈ ਜੈਵਕੀ ਕਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੈਵਕੀ ਕਾਰਕ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇਕਰ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਦੁਰਬਲ ਸੰਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸਤਰ ਨਚਲੀ ਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਰੂਰ ਹੀ ਪਏਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੁਰਖ ਜਿਆਦਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਹੁਪਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਬੰਧਨ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਸ਼ਿਥਿਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. **ਜਨਸੰਖਿਆਤਮਕ ਕਾਰਕ** (Demographic Factors)–ਜਨਸੰਖਿਆਤਮਕ ਕਾਰਕ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਘਣਤਵ ਦੇ ਘਟਨ-ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਦਰ ਦੇ ਘਟਣ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਘਟਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਗਿਰਦੀ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਕਾਰ ਘਟਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਦਰ ਦੇ ਵਧਣ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਰ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਖੋਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗਹਿਣ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਖੇਤੀ ਤੇ ਖੇਤੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਗਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਨਿੱਚੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਪਰਾਧ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

4. **ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਕਾਰਕ** (Technological Factors)–ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁਗ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਵੀਂ ਮਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਯੰਤਰ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜਰੂਰ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

   ਔਗਬਰਨ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 150 ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਮਿਹਨਤ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੋਈ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਹੋਈ, ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਉੱਠਿਆ, ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਵਿਵਾਦ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਵਧੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਗਰੀਕਰਣ ਅਰੰਭ

ਹੋਇਆ, ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟਿਆ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਹੋਇਆ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨਤੀ ਹੋਈ, ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਕਮੀ, ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਅਪਰਾਧ ਵਿਆਭਿਚਾਰ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸਪਰਧ ਵਧੀ, ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਏ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

5. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਕ** (Cultural Factors)-ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ, ਸੋਰੋਕਿਨ ਅਤੇ ਮੇਕਾਈਵਰ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਵਿਰਤਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਮੂਲਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਸਨ ਅਤੇ ਗੇਟਿਸ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਧਰਮ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਲੋਕ ਵਿਆਹ ਯੌਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਖ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ ਕਈ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾ ਦੇ ਟੁਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦਤਾ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦਿਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਘੱਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਕਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ ਹੈ।

6. **ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Social changes by new Inventions)-ਅੱਜ ਦਾ ਯੁਗ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਆਪਣੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੇਲ, ਮੋਟਰਕਾਰ, ਹਵਾਈਯਾਨ, ਟੀ.ਵੀ., ਰੇਡੀਓ, ਵਾਸ਼ਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨ, ਸਿਨੇਮਾ, ਟੇਲੀਫੋਨ ਆਦਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਅਸਾਧਕ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਚਿਕਿਤਸਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਵਾਹਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਟੇਲੀਫੋਨ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਜਾਈ ਹੈ।

7. **ਯੁੱਧ** (War Factor)-ਔਗਬਰਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਵੀਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਸਮਜਜਿਕ ਵਿਘਟਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਕਰਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਨ-ਧੰਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਂ ਨੂੰ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

8. **ਧਰਮ** (Religion Factor)-ਚਾਰਲਸ ਏਵੁਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਦ

ਨੋਟ

ਭਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਧਰਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਦਿਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਤਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਸਾਧਵੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

9. **ਕਾਨੂੰਨ** (Law Factor)-ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੀਮੀਂਦਾਰੀ ਪ੍ਰਥਾਂਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਿਵਿ ਪਰਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਦਾਸਤਾ ਅਤੇ। ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਬਹੁ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਦੰਡਿਤ ਅਪਰਾਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ, ਛੂਤਛਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਏ ਗਏ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਲ-ਬਦਲ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਕੇ ਅਤੇ ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਣ ਕੇ ਲਈ ਲੋਕਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਹੋ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਉਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨੰਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ।

10. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕ** (Political Factors)-ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਇਤਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦ, ਸਮਾਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ, ਅਮੇਰਿਕਾ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹਮਲਾ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਹਿਰੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਐਤ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਜਗ ਹੋਏ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਖ ਵੀ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹਾਨੀ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਪਰਿਵਰਤਨ (ਅ) ਅਪਰਿਵਰਤਨ
   (ੲ) ਅੰਤਰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਸਮਾਜ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਗਤੀਸ਼ੀਲ (ਅ) ਮਿਹਨਤਸ਼ੀਲ
   (ੲ) ਵਿਦਮਾਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਚੱਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਸਰਵਮੁੱਖੀ (ਅ) ਚੱਕਰੀ
   (ੲ) ਜੈਵਕੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਔਗਬਰਨ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ .... ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ?

(ੳ) 150	(ਅ) 160
(ੲ) 170	(ਸ) 180

19.6 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਾਧਨ ਤੱਤ (Factors Resisting Social Change)

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਾਧਕ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. **ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਭੈਅ** (Fear of New Things)-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਮਤਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਸਾਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਨਵੀਨ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।
2. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੜਤਾ** (Cultural Inertia)-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੜਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. **ਨਿਹਿਤ ਸਵਾਰਥ** (Vested Interests)-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰਥ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹਹਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਛੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿਤ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਵੀ ਪਰਸ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਜਮੀਂਦਾਰੀ ਉਨਮੂਲਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਮੀਂਦਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਨਿਹਿਤ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਹਿਤ ਸਵਾਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।
4. **ਪ੍ਰਥਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ** (Degree of Isolation)-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ ਐਤ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣਗੇ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟੀ ਤੱਤ ਹੈ।

19.7 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Education and Social Change)

ਸਿੱਖਿਅ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘਣੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਅ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

19.8 ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ (Education is the Instrument for Social Change)

ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਡਯੂਵੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਬਰੂਬੇਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ-ਇੱਕ ਯਥਾਸਥਿਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਂਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਜੇਕਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਹਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਵਸਨਾ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਸ਼ਲ, ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ–

1. **ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ**–ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਸੀ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੈਅ ਸਤਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਕੂਚਿਤ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲੋਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਨਾ**–ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨਪੰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਟਸ ਤੋਂ ਮਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੋਚਣ-ਵਿਚਾਰਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕੀ ਦੇ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ।
3. **ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ**–ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਵੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
4. **ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲਅੰਕਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ**–ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕਤਿਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲਅੰਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਿ ਕਿਹੜ-ਕਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਗੇਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

5. **ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਕਰਨਾ**-ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਇਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਫਲ ਲਿਟਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਬਲਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਪਤਨ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਰਹਿਣ।

6. **ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ**-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਜੁੜਦਾ ਰਹੇ ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਤਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸ਼ੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

7. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ**-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਇਤਵ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਗਿਆਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਨਮਤਾਦਾ, ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ।

8. **ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ**-ਆਪਸੀ ਤਨਾਅ, ਸਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਗਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ, ਵਰਣ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਹਰ ਦਿਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9. **ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ**-ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੂਨਯ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾਏ।

10. **ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ**-ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤਿਲਕ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਖਦ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਅਤੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਵਾਲੀ ਕੁਸ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਾ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਯੋਗ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

ਟਾਸਕ 'ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ'-ਇਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

19.9 ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ (Education Follows Social Change)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੂਲਾਂ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪਾਠਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਟਾਵੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਆਦਾ ਸੱਚ ਹੈ-ਵਿਦਿਅਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ-

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਅਕ ਪਰਿਵਰਤਨ**-ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਅਕ ਪਰਿਵਰਤਨ**-ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਧਰਨਿਰਪੱਖ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਅ, ਵਿਕਲਾਂਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਲਪਸੰਖਿਅਕਾਂ, ਨਿਰਬਲ ਵਰਗਾਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਏਤ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
3. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਅਕ ਪਰਿਵਰਤਨ**-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਔਟਾਵੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ-"ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ। ਜਦੋਂ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਰੇਡੀਓ, ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਲ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False)-

7. ਤਕਨੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਔਗਬਰਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।
8. ਕਾਮਟੇ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਵਥਾ, ਤੱਤ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਵਸਥਾ।
9. ਸਪੇਂਗਲਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੱਨ ਚਰਣ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਜਨਮ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ।
10. ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

19.10 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Teacher in Social Change)

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਤ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪਥ ਦੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਮਿਤਰ, ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮੀਕਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹਨ-

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਸ਼ਪੱਖ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਰੀਣਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੜੇਪਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਲਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਨਪਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਕਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੜਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਅਧਿਆਪਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਉੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਲ ਹੋ ਸਕਣ।
9. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ।
10. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਸਕੇ।
11. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ।
12. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਕਣ।
13. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
14. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
15. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

19.11 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੂਲਾਂ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪਾਠਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਟਾਵੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਅਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

19.12 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਕਾਰਕ** (Factors) : ਤੱਤ
2. **ਪਰਿਵਰਤਨ** (Change) : ਬਦਲਾਅ

19.13 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. 'ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ	2. ਸਮਾਜਿਕ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ		

19.14 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ-20: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਕ (Social Change in India and its Factors)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

20.1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕ (Factors of Social Change in India)

20.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

20.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

20.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

20.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ, ਨਗਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ, ਰੋਮ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਅੱਜ ਉੱਥੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੂਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤਸ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜੀਵਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਭਾਵ ਲਗਭਗ 5000 ਸਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਰਾਬਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਜੜਤਾ ਜਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ, ਕਈ ਉਥਾਨ-ਪਤਨ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਪਰਿਵਰਧਨ ਅਤੇ ਕਈ ਲੇਣ-ਦੇਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵਰਣਨ ਕਰੀਏ, ਇਹ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਈਏ।

ਨੋਟਸ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

20.1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕ (Factors of Social Change in India)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨ-ਪਾਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਜਲਵਾਯੂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਏਕਤਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਧਾਰਣ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ–

1. **ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ** (Western civilization and culture)–ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣਾ, ਪੋਸ਼ਾਕ, ਖਾਣ-ਪਾਣ, ਗੀਤ, ਨਾਚ, ਅਭਿਵਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗ, ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ, ਮਕਾਨ ਸਜਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਆਦਿ ਅਣਗਿਣਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਮਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਹਿੱਪੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ (life pattern) ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਜਾ ਰਹਿਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀਕਰਣ (westernization) ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲ ਪਈ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ। ਇਹ ਕਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਉਦਯੋਗਿਕੀ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਐਤ ਮੂਲ (values) ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਏਕੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।"

2. **ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ** (Industrialization and urbanization)–ਅੰਗਰੇਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਨਗਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਲਹਿਰ ਆਈ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਨੇ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੰਦੀ ਬਸਤੀ (slums), ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਝਗੜੇ ਤੇ ਤਨਾਅ, ਮਜਦੂਰ ਸੰਘ, ਬੀਮਾਰੀ, ਬੇਕਾਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਗਰ ਤੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਆਕਰਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਭਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਘਣੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਣੀ ਅਬਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੋਟਲ, ਜਲਪਾਨ-ਗ੍ਰਹਿ, ਕੈਂਅੀਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਵਿਆਹ, ਪੇਸ਼ਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋ ਵੀ ਰਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰ-ਸਤੰਭਾਂ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪੰਚਾਇਤ-ਵਿੱਚ ਕਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕਰਣ ਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ .... ਵੀ ਇੱਕ ਉਲੇਖਯੋਗ ਕਾਰਨ ਹੈ।
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ .... ਹੈ।

3. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ** (Culturization)–ਡਾ. ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ (M. N. Srinivas) ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਨਿਮਨ ਸਤਰੀ ਹਿੰਦੂ-ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਨਜਾਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਕਿਸੀ ਉੱਚਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 'ਦਿਉਜ' ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰੀਵਾਜ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਜਾਤੀ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਦਾਵਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉੱਚਸਥਾਨ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਜਾਤੀ ਸਥਿਤੀ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਡਾ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪਰਿਵਰਤਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਭਾਰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੀਤਾ ਖੇਤੀ ਹੈ।

4. **ਕਲਿਆਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** (Establishment of Welfare State)–ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਰਜ ਖੇਤਰ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਗਤੀ (speed) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਲਈ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੋਂ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਭ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਤੇ ਸ਼ੋਧਕਰਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧਨ ਦੀ ਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

5. **ਖੇਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ** (Mechanization and modernization of agriculture)–ਭਾਰਤ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਐਤ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੀਤਾ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨਤਮ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰੋਤਰ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਮੂਲ, ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਅ) ਆਧੁਨਿਕਤਾ
   (ੲ) ਵਿਗਿਆਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਅੰਗਰੇਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ-

   (ੳ) ਸਥਾਈ (ਅ) ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ
   (ੲ) ਬੁਨਿਆਦੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ-

   (ੳ) ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ (ਅ) ਨਵੀਨ
   (ੲ) ਮੱਧਕਾਲੀਨ (ਸ) ਉੱਤਰਕਾਲੀਨ

6. ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ-

   (ੳ) ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ (ਅ) ਖੇਤੀ
   (ੲ) ਮਤਸਪਾਲਣ (ਸ) ਮਧੂਮੱਖੀ ਪਾਲਣ

6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ** (Political organization)-ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਘਾਟ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਜਾਗਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਆਰਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਜਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੋਤਰ ਦਾਖਿਲਾ, ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

7. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ** (Female education)-ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇੱਕ ਉਲੇਖਯੋਗ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪਿੱਛੜੀ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਅੰਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਵਿਾਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਕਲਬ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਿਕਨਿਕ ਤੇ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਔਰਤ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ 'ਲਵ-ਮੈਰਿਜ' (Love marriage) ਕਰਕੇ ਜਾਤੀ-ਪਾਂਤੀ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਤਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ** (Social legislation)-ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ,

1954' ਨੇ ਜਾਤੀ-ਪਾਂਤੀ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ (Intercaste marriage) ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਨੂੰ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ 1955' ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ-ਵਿਛੋਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਲਿਹਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਨਿਰੋਧਕ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1929' ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਦਹੇਜ ਨਿਰੋਧਕ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1991' ਦੇ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਰ-ਮੂਲ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਕਟੂਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਹਿੰਦੂ ਉੱਤਰਾਅਧਿਕਾਰ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1959' ਦੇ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1856' ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੁਨਰਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, 'ਅਸਪ੍ਰਿਸ਼ਯਤਾ (ਅਪਰਾਧ) ਅਧਿਨਿਯਮ, 1955' ਦੇ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹਰਿਜਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਜਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੱਦੇ ਗਏ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਵਾਸ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਛੂਤਛਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅੱਜ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

9. **ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਜੰਨਸੰਖਿਆ** (Increasing population)-ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵੀ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1991 ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ 84.6 ਕਰੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਨ 2001 ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ 102.7 ਕਰੋੜ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੱਸ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ 18.10 ਕਰੋੜ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰੇਖਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ 2035 ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ 1.6 ਅਰਬ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਏਗਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਮੌਤ ਦਰ ਸੰਨ 1991 ਵਿੱਚ 146 ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਹਜਾਰ ਜੀਵਿਤ ਜਨਮ ਸੀ ਜਿਹੜੀ 2000 ਵਿੱਚ ਘਟ ਕੇ 68 ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਹਜਾਰ ਜੀਵਿਤ ਜਨਮ ਅਨੁਮਾਨਿਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਖਰੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਕੁੱਲੂ ਸੰਖਿਆ ਦਾ 16.87 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸਫੋਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਿਛਲ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਧ ਕੇ ਪੰਜ ਗੁਣੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਮੂਲ-ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਦੋਗੁਣੀਖ ਹੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਲਈ ਦੱਸਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ (2002-07) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 80 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅੱਠਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ 650 ਲੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਕੇਵਲ 4 ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ 193 ਰੁਪਏ, ਫਰਾਂ ਵਿੱਚ 197 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ 117 ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਛੇ ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਲਿਖਣਾ-ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1991 ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧ ਕੇ ਲਗਭਗ 44 ਕਰੋੜ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੰਨਸੰਚਿਆ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੁਣ ਵੀ 30 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਨੰਗੇ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੌਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 310 ਲੱਖ ਅਵਾਸੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲਈ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ, ਝੌਪੜੇ ਅਤੇ ਫੁਟਪਾਥ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ 20 ਲੱਖ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਇਸ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਨਤਾ, ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ, ਗੰਭੀਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ, ਭੁਖਮਰੀ ਆਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਦੈਅਨੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

10. **ਨਿਯੋਜਨ** (Planning)-ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਵਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਲਿਆਣ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧੇ, ਇਹ ਨਿਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ (Planning Commission) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਨਿਯੋਜਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਹੈ।" ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਐਤ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਯੋਜਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ, ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦੇ, ਵਪਾਰ ਵਣਿਜ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਪੇਂਡੂ, ਉਦਯੋਗ, ਅਵਾਸ, ਮਜਦੂਰ ਕਲਿਆਣ, ਪਿੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨਤਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਰਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਿਯੋਜਨ-ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ (Family planning) ਦੇ ਦੁਆਰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦਰ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਭਾਵ ਜਨਮ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਜਨਮ ਦਰ ਜਿਹੜੀ 1961 ਵਿੱਚ 41.7 ਹਜਾਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਸੱਤਵੀਂ ਯੋਜਨਾ ਤੱਕ 30 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜਾਰ ਹਤੇ 1990-95 ਤੱਕ 29 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੀਤ ਹਜਾਰ ਹੈ।

    ਸਰਕਾਰੀ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪੇਖਿਅਤ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਜਨਮ ਦਰ 24 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜਾਰ ਤੱਕ ਨਿੱਚੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
8. ਔਰਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸਮਰਿਧ ਅੰਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
9. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।
10. 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1954' ਨੇ ਜਾਤੀ-ਪਾਂਤੀ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਨੂੰ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

20.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਘਾਟ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਜਾਗਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ

ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ।

20.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Social change) : ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਅ
2. **ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ** (Western civilization) : ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ

20.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
2. 'ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।
4. ਨਿਯੋਜਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ	2. ਖੇਤੀ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

20.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ੳ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–21: ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ (Education as Mode of Social and Economic Change and HRD)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

21.1 ਆਰਥਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ (Economic Needs)

21.2 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Education in Social Change)

21.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Socially Change by Education)

21.4 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ (Human Resource Development)

21.5 ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ (Man Power Planning)

21.6 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Human Resources Development)

21.7 ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Education in Man Power Planning)

21.8 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ (Necessary Change in Education)

21.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

21.10 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

21.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

21.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀਕਰਣ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜ ਸਕੂਲ੍ਹ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਭਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਅਨੁਛੇਦ 16, 19, 23, 24, 39, 41, 42, 46, 49 ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਉਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਨੋਟ

ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ (1965-66) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਜੇਕਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ) ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਹਿਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਉੱਪਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣ।

21.1 ਆਰਥਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ (Economic Needs)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਗਣਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਸਾਡੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਰੂਭ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਆਣਗੀਆਂ-

(1) ਕੁਸ਼ਨ ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ
(2) ਭੌਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ
(3) ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ
(4) ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ
(5) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਸਮਾਨ ਵੰਡ
(6) ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ-

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Aims of National Economic Development)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੁਲਭ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਉਤਪਾਦਨ-ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਚੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ-ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਉਤਪਾਨ ਮੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆ (Production Oriented)

ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਆਰਥਿਥ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲਅਧਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ-ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀਆਂ ਆਰਥਿਕੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣੇ ਹੋਣਗੇ-

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (Inclusion of Physical Labour in Education)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿੱਖਿਅਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਤੀ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਿਅੰਕਰ ਦੁਸ਼-ਸਿੱਟਾ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਾ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਚੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ, ਕਾਰਜਅਨੁਭਵ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਹਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਰਜਅਨੁਭਵ' (Work Experience) ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਰਥ ਸਕੂਲ, ਘਰ, ਕਾਰਖਾਨ, ਖੇਤ, ਫੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਉਤਪਾਦਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਜਨਸ਼ਕਤੀ, ਕੁਸ਼ਲ ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ।

ਇਸ਼ਵਰ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਉਪਯੋਗੀ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ (Socially Useful Productive Work) (SUPW) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਭਿਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉਪਯੋਗਤਾ (Social usefulness) ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਤਾ (Productivity) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਸਮਾਜਉਪਯੋਗੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣਾ (Adopt the Socially Useful Productive Physical Work as an Essential Part till Medium Stage)

ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਖਾਈ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਸਮਝਕੇ ਹੇਅ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਲੱਗਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਟੀਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਉਦਯੋਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੰਦ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ, ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜਕਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਦਰਕੇਦ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

(i) ਇਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ii) ਇਸ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(iii) ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਮਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਸਿੱਖੋ ਅਤੇ ਕਮਾਓ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅੱਗੇ ਵਧੇ।

(iv) ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕੁੱਝ ਕਮਾ ਨਾ ਲਵੇ।

(v) ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਦਰਸਾਏ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ

(ਅ) ਉਤਪਾਦਨ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ

(ੲ) ਕਠੋਰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ।

ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਉਪਯੋਗੀ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕਰੇਗਾ-

(i) ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਤੇਜੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ।

(ii) ਨੌਵਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿਲਾਉਣਾ।

(iii) ਰੋਜਗਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਅਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ।

(iv) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਨਾ-ਉਤਪਾਦਨ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਐਤ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣਾ।

(v) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਨਾ-ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਮਜਬੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੂਝ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲਅਧਾਰ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣਾ
(Adopt the Science as a Root of Education)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਾਰਿਤ ਟੇਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ 'ਸਿੱਖਿਆ' ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਾਰਿਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਖੋਜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ 50% ਤੱਕ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੰਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਤਰ ਤੇ ਮਾਨਵਿਕੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਗਿਆਨ-ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਤੋਂ ਹੋਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਆਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਲੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ-

(i) ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੋਤਰ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲਣਾ।

(ii) ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

(iii) ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਰਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ।

(iv) ਜਿਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ।

(v) ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਦਾਇਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

(vi) ਮਤਾਗ੍ਰਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਥਿਲ ਕਰਨਾ।

(vii) ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਾਗਵਾਦ, ਧਰਮਾਂਧਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚੇਸ਼ਟ, ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ।

(viii) ਵੈਚਾਰਿਕ ਤਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ।

(ix) ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ।

ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ ਤੇ ਬਲ
(Give an Importance on Education and Research of Agriculture and Related Science)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ 70% ਜਨਤਾ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ-ਸੰਬੰਧ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਬੰਧ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਤੱਤਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀਕਰਣ (Vocationalisation of Education)

ਭਰਤ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਖੇਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 7-8 ਸਾਲ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਲ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ 2-3 ਸਾਲ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੁਡਿਆਂ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਸਕਾਂਗੇ।

ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੇ ਜਿਹੜੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੁਸ਼ਲ ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ। ਖੇਤੀ ਟੇਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ .... ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
2. ਭਾਰਤ ਇੱਕ .... ਦੇਸ਼ ਹੈ।

21.2 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Education in Social Change)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਰਣ-ਮਜਦੂਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਥ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਕਰਿਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਵਧਦਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਭੇਦ ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰ-ਵਿਕਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੇ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਘਟਨ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਘਟਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅੱਜ ਜਾਤੀਵਾਦ, ਵੰਸ਼-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮੂਲਹੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਹੇਜ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਫੈਲਾਏ ਹੈ। ਬਲਾਤਕਾਰ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਹੱਤਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕਲੰਕ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

1. ਜਾਤੀਵਾਦ
2. ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ
3. ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯਤਾ
4. ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ
5. ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀਨ ਸਥਾਨ
6. ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ
7. ਉਨਤ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਖਾਈ
8. ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼
9. ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਘਟਿਤ ਸਰੂਪ
10. ਵਿਆ ਦਾ ਵਿਕਰਿਤ ਰੂਪ (ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ)

21.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ (Socially Change by Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ (Aims of Education : Social Development)

ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਪਰ ਵਰਣਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Social Values)

ਮੈਕਾਈਵਰ, ਪੇਜ ਆਦਿ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ (Social norms) ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਅਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਆਦਰ, ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ, ਪਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵ, ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ, ਸੇਵਾ, ਆਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਬਣਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ, ਆਗਿਆ-ਪਾਲਣ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਆਸਥਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਘਨ ਕਾਰਜਕਰਮ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਬਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣਾ
(Make the Centre of Social Life of School and Collages)

ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨਤ ਬਣਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ/ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਹਿਸ਼ਨੂਤਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣਾ

ਸਾਖਰਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅੰਤ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ, ਦੀਨ-ਹੀਨਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਕਰਮ ਚਲਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਮੁਦਾਇਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤਾ
(Necessity to Participate in the Programmes of Communal Development)

ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇਕ ਸੇਵਾ-ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ/ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਜਰੂਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ/ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨੇ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ 30 ਦਿਨ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ/ਡਿਗਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜਕਰਮ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(i) **ਸਿਹਤ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਕਰਮ**

(ੳ) ਸਧਾਰਣ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾ ਸ਼ਿਵਿਰ
(ਅ) ਵਿਟਾਮਿਨ, ਦਵਾਈਆਂ ਵੰਡ-ਸ਼ਿਵਿਰ
(ੲ) ਮਹਾਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਚਰਯਾ ਕਾਰਜ
(ਸ) ਵਿਭਿੰਨ ਰੋਗ-ਨਿਵਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਿਵਿਰ

ਨੋਟ

***(ii)* ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜਕਰਮ-**

(ੳ) ਵਿਵਹਾਰਿਕ/ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਸਾਚਖਰਤਾ-ਸ਼ਿਵਿਰ
(ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸ਼ਿਵਿਰ
(ੲ) ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਸ਼ਿਵਿਰ

***(iii)* ਕਾਰੋਬਾਰਕ/ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਰ ਕਾਰਜਕਰਮ**

(ੳ) ਖੇਤੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸ਼ਿਵਿਰ
(ਅ) ਖੇਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਿਵਿਰ
(ੲ) ਖਾਦ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ, ਦਵਾਈਆਂ ਵੰਡ-ਕਾਰਜਕਮ ਸੇਵਾ

***(iv)* ਹੜ੍ਹ-ਅਕਾਲ ਰਹਿਤ ਕਾਰਜਕਰਮ**

(ੳ) ਹੜ੍ਹ ਸਹਾਇਤਾ ਸ਼ਿਵਿਰ
(ਅ) ਰਾਹਤ ਕਾਰਜਕਰਮ

ਇਹ ਕਾਰਜਕਰਮ NSS (ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਕਰਮ) ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜਕਰਮ ਪੂਰਣਕਾਲਿਕ, ਅੰਸ਼ਕਾਲਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 20 ਦਿਨ ਦਾ ਪੂਰਣਕਾਲਿਕ ਅਤੇ $1^1/_2$ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਅੰਸ਼ਕਾਲਿਕ ਕਾਰਜਕਰਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ (Similar Necessary and Free Education for Children up to 6-14 years)

ਵਰਣ, ਜਾਤੀ, ਵੰਸ਼, ਲਿੰਗ, ਸਥਾਨ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦ ਦੇ ਬਿਨਾਂ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ, ਵਰਣਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਵੰਸ਼ਾਂ, ਲਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਸਕਣ।

ਸਮਾਨ-ਸਕੂਲ੍ਹ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Similar School and Education System)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਮਨ ਸਕੂਲ੍ਹ, ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ੍ਹ, ਕਾਨਵੇਂਟ ਸਕੂਲ੍ਹ, ਗੁਰੂਕੁਲ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਗ-ਭੇਦ ਦੀ ਖਾਈ ਚੌੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਵਰਣ, ਵੰਸ਼ ਦੇ ਭੇਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਮਾਨ ਸਕੂਲ੍ਹ-ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ-

(i) ਜਿਹੜੀ ਜਾਤੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਧਰਮ, ਆਰਥਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਭ ਹੋਵੇ।

(ii) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਧੰਨ ਜਾਂ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇ।

(iii) ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੂਚਿਤ ਸਤਰ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇਗੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਯੁਕਤੀਸੰਗਤ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੁਲਭ ਕਰਾਏਗੀ।

(iv) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।

(v) ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਔਸਤ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਖਰਚੀਲੇ ਸਕੂਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਸਧਾਰਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ (Encourage the Women-Education)

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਾਜ

ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜੋਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਦਿਲਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰੁਚੀਆਂ, ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਭੀਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਾਲੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਲੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਵਾਸ, ਅਧਿਅਨ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (Education of Backword Classes)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ-

(i) ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਦਾਖਿਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਵਾਂਕਰਣ

(ii) ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ

(iii) ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਰਤੀਆਂ

(iv) ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਵਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ

(v) ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਪਾਠ-ਲੇਖ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮੁਫਤ ਵਿਵਸਥਾ।

ਭਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Reformation Curriculum)

ਸਾਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ/ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਣ-

(i) ਵਰਣਵਾਦ/ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨਾਸਥਾ

(ii) ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ

(iii) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ

(iv) ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯਤਾ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ

(v) ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ

(vi) ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਤੇ ਸਦਭਾਵ

(vii) ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਵੇਸ਼

(viii) ਦਹੇਜ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ

(ix) ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ,

(x) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ

(xi) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਰਵਾਚੀਨ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਦਾ ਯਤਨ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਦਿਅਕ ਟੀਚਾ (Educational Aims for National Necessity and Need)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੱਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-ਸਾਡੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਇੱਕ ਸਬਲ, ਮਜੂਤ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨ ਭਾਰਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ। ਅਸਮ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਅਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਆਂਧਰ ਵਿੱਚ ਤੇਲਗੁਦੇਸ਼ਮ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ, ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧ, ਇਸ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਖੇਤੀਵਾਦੀ, ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਨੇੜੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਕਰੀਣਤਾ ਦੱਖਣ, ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਰਹਿ-ਰਹਿ ਕੇ ਕਦੀ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ, ਕਦੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ, ਕਦੀ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ, ਕਦੀ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ, ਕਦੀ ਅਸਮ ਵਿੱਚ ਸੁਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਣ ਹੈ-ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ-

ਨੋਟ

(i) ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ

(ii) ਖੇਤਰੀਅਤਾ

(iii) ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ

(iv) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ

(v) ਮੂਲਵਹੀਨ ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਈ ਦੌੜ/ਸੱਤਾਵਾਦ

(vi) ਤਿਆਗਪੂਰਣ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਘਾਟ

(vii) ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਹਟਣ ਤੇ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੇਠ ਦਰਸਾਏ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-

(ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣਾ-ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਪਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਵਿਧਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾ ਕੇ ਮਾਤਭੂਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਾੜ੍ਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਕਸ਼ੁਣ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਗਰਵ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਦਰਸਾਏ ਦੋ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

1. **ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਪੂਨਰਮੁਲਅੰਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣਾ-**ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੇਠ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

   (i) ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਾਉਣਾ।

   (ii) ਭਾਰਤੀ ਵਾਸਤੂਕਲਾ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਚ ਅਤੇ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ।

   (iii) ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ।

   (iv) ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

   (v) ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵਿਰਾਂ, ਗਰਮੀ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਸਾਰ ਤੇ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ।

   (vi) ਅਖਿਲ ਭਾਤਰੀ/ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਸਕਣ।

2. **ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਜਬੂਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾਪੂਰਣ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ-**ਇਸ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

   (i) ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ-ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖੀ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾ ਕੇ।

   (ii) ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ।

   (iii) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸਤਰਵਾਦ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕਰਾ ਕੇ।

3. **ਸਘਨ ਯਤਨ-**ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਟੀਚਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਈ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਘਨ ਅਤੇ ਮਜਬੂਤ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ-

   (i) ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ।

   (ii) ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਨਿਯਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾਉਣਾ।

(iii) ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਰਿਭਾਸ਼ਾ-ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ (ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।)

(iv) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ/ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ।

(v) ਸੰਘੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਭਾਸ਼ਾ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।

(vi) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਘਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ (Political Development)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਫਲ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਸ ਚੂਣੌਤੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖ ਹਨ-

(ੳ) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼-ਇਹ ਮੂਲ ਹਨ-

(i) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਆਦਰ

(ii) ਉਦਾਰਤਾਪੂਰਣ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ

(iii) ਟਾਤਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ

(iv) ਪਾਰਪਰਿਕ ਸਦਭਾਵ

(v) ਪਾਰਪਰਿਕ ਸਹਿਯੋਗ

(vi) ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾ

(vii) ਆਪਸੀ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਆਦਿ-ਆਦਿ।

(viii) ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

(ix) ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣਾ

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ-

(i) ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੀਏ

(ii) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੀਏ

(iii) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਨਾ ਲੈਣ

ਸਰਵਧਰਮ ਸਦਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
(Produce the Feelings of All Religious Goodwill)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਬਹੁਧਰਮੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਾਸਨਾ ਆਦਿ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ-

(i) ਵਿਦਿਆਲਿਆ/ਕਾਲਜ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਰਵ-ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(ii) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ-ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(iii) ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਿਨ, ਪੁਨਮਿਤੀ ਆਦਿ ਮਨਾਈ ਜਾਵੇ।

(iv) ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ, ਮੇਲੇ ਵਿਦਿਆਲੇ/ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮਨਾਏ ਜਾਣ।

(v) ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਜਾਣ।

ਨੋਟ

(vi) ਸਤਰਵਾਦ ਪਾਠਵਾਦ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

(vii) ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਰਵ-ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ।

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ (Education for International Goodwill)

ਭਾਰਤ 'ਸਰਵੇ ਭਵੰਤੂ ਸੁਖਿਨੈ ਸਰਵੇ ਸੰਤੂ ਨਿਰਾਮਯਾ' ਅਤੇ ਵਸੁਧੈਵਕੁਟੁਮਬਕਮ' ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਧਦੇ ਤਨਾਅ ਆਤੰਕ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ, ਛੋਟੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੇਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪੰਚਸ਼ੀਲ, ਤਟਸਥਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨ-ਜਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਅਧਿਅਨ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇ-

(i) ਭਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪੜੋਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇ।

(ii) ਇਹ ਗਿਆਨ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹ ਪੂਰਣਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਤਟਸਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

(iii) ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

(iv) ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾਏ ਗਏ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਨਵੈ (Coordination of Antiquity and Modernity)

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਾਮੰਜਸ ਬੈਠਾਈਏ। ਭਾਰਤ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਪੱਛਮੀਆਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਾਮੰਜਸ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾਵਾਂਗੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਤਰ ਨੇ ਮਹਾਨ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਕਿ ਮੂਲ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਸੀਹਾ, ਅਗੁਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਭੂਸੰਹਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋੜ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਨਰਸੰਹਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਵਾਮੀ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਕੇ ਉਪਯੋਗ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕਰੀਏ। ਮੂਲਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਾਰਿਤ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸਵਨਵੈ ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵ. ਜਵਹਾਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ-"ਕੀ ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਗਿਆਲ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਮੇਲ ਮਨ ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਸਕਦੇ? ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝੁਠਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜਮਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ

ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਝੁਠਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਮਸ਼ਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਰਾਸਤੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹੀਏ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਧਿਆਲ ਰੱਖੀਏ ਕਿ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਦਿਆ ਅਤੇ ਬੁਧੀਮਾਨੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਭੌਤਿਕ ਦੌਲਤ ਧੂਲ ਅਤੇ ਰਾਖ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।" ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸਮਨਵੈ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ ਜੋ ਅਨਾਸ਼ਕਤੀ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ, ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਦਿਆ, ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਭਰਤੀ ਦੀ 70% ਜਨਤਾ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ (ਅ) ਕਾਰਜ
   (ੲ) ਕਾਰੋਬਾਰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਖੇਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ (ਅ) ਜਨਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ
   (ੲ) ਕਰਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ (ਸ) ਮਜਬੂਤ

5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਜਬੂਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ (ਅ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜੋਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ
   (ੲ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਵਿੱਚ (ਸ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ

6. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ (ਅ) ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ
   (ੲ) ਸਮਰਿੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

21.4 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ (Human Resource Development)

'ਗਿਆਨ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਹੈ' ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹੈ' ਦਾ ਨਾਰਾ ਸਰਵਮੰਨਣਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਚਰਿਤਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਪਾਦਕ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ, ਨਾਮਾਂਕਨ ਸੰਖਿਆ ਵਧਣ ਲੱਗੀ, ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਵੱਲ ਗਿਆ।

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧੰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧੰਨ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਸੀਗਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹ ਸਾਮਜ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਮਾਰਸ਼ਲ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਧੰਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।" **ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਜੇ. ਕੇ. ਮੇਹਤਾ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜਰੂਰਤ ਵਿਹੀਨਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਅਸਤੂ, ਹੁਣ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਧੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ

ਧੰਨ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ-ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ, ਕ੍ਰੀੜਾਂਗਣ ਵਿਵਸਥਾ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਜਕਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧੰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬਧਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰੀਕੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਥਯੋਡਰ ਸ਼ੂਲਜ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਐਸ. ਜੀ. ਸਟ੍ਰਮਿਲਿਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਵੇਜੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕੇਲ ਡੇਵਾਨੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਏਡਮ ਸਮਿਥ ਨੇ ਸਥਿਰ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਟਾਮਸ ਆਰ. ਮਾਲਥਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੰਜੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਖਰਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਰਵਰ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। **ਅਲਫਰੇਡ ਮਾਰਸ਼ਲ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੂਲਵਾਨ ਪੂੰਜੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਨਿਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਮਜਦੂਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਪੱਖ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਰਥਿਥ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

21.5 ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ (Man Power Planning)

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਪੂੰਜੀ ਹੈ੧ਓਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਜਦੂਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮਜਦੂਰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਵਧੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਅੰਨ ਉਪਜਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਜ, ਖਾਦ, ਉਪਕਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਆਰਥਿਕ ਸਮਰਿਧੀ ਦੇ ਸਬਲ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਕਲ-ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਸ਼ਕਤ ਪੂਰਜਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਸੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਉਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿੰਨਾ ਯੋਗ ਇਹ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇਗਾ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਬਣੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਦਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਿਆਰ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਅਪਰਿਹਾਰ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਨਵਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਚਰਿਤਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਤਮ-ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਦੋਹਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਰਿਦਰਤਾ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ ਅਤੇ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਨਯਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੋਣ, ਦੈਵ-ਦੈਵ ਬੁਲਾਉਣ, ਨਿਸਹਾਇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹਰਾਸ, ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਪਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਹਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਬਹੁਧਰਮੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ।
8. ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
9. ਵਿਅਸਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
10. ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

21.6 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Human Resources Development)

ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ (Adult Education)

ਵਿਅਸਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 63 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਰਅੱਖਰ ਵਿਅਸਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਪਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਘਨ ਪ੍ਰਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹ-ਸਮਝ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗ ਸੰਭਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Primary Education)

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਖਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਰੰਭਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ-ਗਿਨਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਹ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਵਿਵੇਕ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਧਤੀਆਂ, ਕਾਰਜ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਪਰਿਕਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Secondary Education)

ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਆਖਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਅਦ

ਨੋਟ

ਉਹ ਕਿਸੀ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵੈ ਕੋਈ ਰੋਜਗਾਰ ਧੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਦਫਤਰ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ। ਉਹ ਖੇਤੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਪਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਲਿਪਿਕ, ਯੰਤਰਕ ਜਾਂ ਮਜਦੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਗਠਨ ਆਦਿ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਜਾਂ ਅਰਥ ਨਿਪੁੰਨ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਧਾਰਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਰਥਿਥ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਉਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਿਪੁੰਨ ਮਜਦੂਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਨਿਸ਼ਝ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਅਤ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਰਿਤਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੱਝ ਕਰ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮਜਦੂਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਮਿਤ ਕੁਸ਼ਲ ਮਜਦੂਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਾਟ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਇੰਨੀ ਨਿਮਨ ਸਤਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਮੱਧਮਿਕ ਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਨਾ ਰੋਜਗਾਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਉੱਚ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਪੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Higher Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਕਾਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਜਾਂ ਦਫਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਦ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਤੇ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ। ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਉੱਚ ਯੰਤਰਕ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਲਗਭਗ ਦੂਜੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਦਰੁਤਾ੍ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਲਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

21.7 ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Education in Man Power Planning)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ-ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ਜੇਕਰੀ ਅਸੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਯੋਜਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਜਨਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ-ਪੂਰਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲਿਖਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਉਲੇਖ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਰਹਿਤ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ-ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ-

1. **ਪਹਿਲੇ ਸੰਕੇਤ** ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 'ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ' ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਆ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਣ-ਸਵਾਤੰਤਰ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

2. **ਦੂਜਾ ਸੰਕੇਤ** "ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ" ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਏ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਤਿੱਜਾ ਸੰਕੇਤ** 'ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ,' ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ।

ਟਾਸਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਕਰਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

21.8 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ (Important Change in Education)

ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਤੰਤਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਰੂਪ ਵਿਆਪਕ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਧਾਰਭੂਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਹੋਣਗੇ।

1. ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮੌਕਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਰਗੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਸਧਾਰਣ ਜਨਸਮੂਹ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕਣ।
2. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਧੰਨਵਾਨ ਵਰਗ ਜਿਆਦਾ ਧਨੀ ਅਤੇ ਗਰੀ ਵਰਗ ਜਿਆਦਾ ਦਰਿਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ ਘਟੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਵਧੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਭਾਵ ਅਧਿਆਪਕ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਡਾਕਟਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਲਾਭ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
3. ਵਰਤਮਾਨ ਯੰਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਣੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਘਾਟ ਹੈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਅਭਾਸ-ਕਰਮ ਸਿੱਖਿਆ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੋਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਸਵੈਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਸਵੈਅਧਿਆਏ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੁਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਬੱਧ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕੀ ਗਿਆਨ-ਸਮਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਨਾਗਰਿਕ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਿਲਖਾਈ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਅਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਜੇਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰ-ਗਠਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤੰਤਰਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਠਸ਼ਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਟੁਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਉਸ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ

ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਣਗੇ। ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਣਗੇ। ਉਹ ਮੁਕਤ-ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੂੜ੍ਹੀਯੁਕਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਮਨ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਵਾਧੀਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ।

4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪਰਸਪਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਇੱਕ ਭਾਵ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਜਾਤੀ ਅੰਤਰ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਪਾਰਪਰਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦੁਆਰਾ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਅਤੇ ਝਗੜੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣ।

   1953 ਵਿੱਚ ਮੁਦਾਲਿਅਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਰੱਖੇ ਸਨ ਅਤੇ 12 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੋਠਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸੁਝਾਅ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੂਲਾਂ ਤੋਂ ਸਚੇਤ ਰਹਿਣ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਬਣਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਯੋਜਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

5. ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦਾ, ਧਰਮਾਦਾ, ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮਠਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਿਆਦਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਦਿਅਕ ਆਮਦਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ- ਦਾਨ, ਚੰਦਾ, ਧਰਮਾਦਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫੀਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਨਿਕਾਇਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਦੈਅਨੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁਣ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਂਦੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਖਰਚ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਤ ਮੁਡਾ-ਕੁੜੀ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਤੇ ਮਜਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਜਰੂਰੀ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਰਚ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਦੀ ਗੱਲ ਲੋਕ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਉੱਧਰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

21.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ, ਕਾਰਜਅਨੁਭਵ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਰਜਅਨੁਭਵ' (Work Experience) ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਰਥ ਸਕੂਲ੍ਹ, ਘਰ, ਕਾਰਖਾਨੇ, ਖੇਤ, ਫੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਉਤਪਾਦਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ, ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਕੁਸ਼ਲ ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

21.10 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਮਾਜਉਪਯੋਗੀ** (Socially Useful) : ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ
2. **ਅਪਨਾਉਣਾ** (Adopt) : ਸਵੀਕਾਰਨਾ

21.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
3. 'ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀਕਰਣ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਸਮਾਨ ਸਕੂਲ੍ਹ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।
5. ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਖੇਤੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ	2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

21.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-22 : ਸਿੱਖਿਆ : ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Education : Social Stratification and Social Mobility)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

22.1 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ (Social Stratification)

22.2 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Social Stratification)

22.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੂਪ (Forms of Social Stratification)

22.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Social Stratification)

22.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ (Basis of Social Stratification)

22.6 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ (Education and Social Stratification)

22.7 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Social Mobility)

22.8 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Social Mobility)

22.9 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Social Mobility)

22.10 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors Affecting Social Mobility)

22.11 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Education and Social Mobility)

22.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

22.13 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

22.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

22.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦਾ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਰਗ ਉੱਚਾ ਕਰ ਸਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚ ਵਰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਦ ਦੇ ਆਦਰ ਨੂੰ ਸਵਾਮਿਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਬਲਿਯੂ. ਸੀ. ਹੇਡਰਿਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ,

"ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੇ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਣਾ।"

ਨੋਟ

22.1 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ (Social Stratification)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੋਰਾ, ਕੋਈ ਕਾਲਾ, ਕੋਈ ਪਤਲਾ, ਕੋਈ ਮੋਟਾ, ਕੋਈ ਲੰਬਾ ਤੇ ਕੋਈ ਨਾਟਾ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਅਸਾਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾ ਇੱਕ ਜਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਤਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰੇਕ ਵਿਕਅਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ (Social Stratification) ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਉਸੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ (Stratified Society) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਦੋਂ 4 ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੀ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ–

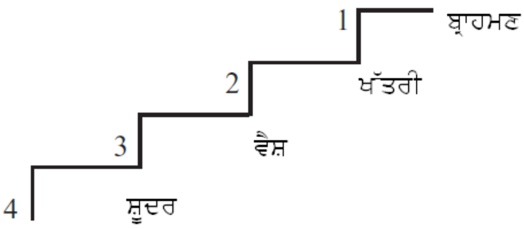

22.2 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Social Stratification)

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ–

1. **ਐਚ. ਪੀ. ਫੇਅਰਚਾਈਲਡ** (H. P. Fairchild)–"ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਖਿਤਜ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ।"

   (Social stratification is the arrangement of societal elements into groups on different horizontal levels (and) the establishment of status on terms of variying superiority and inferiority.)

2. **ਵਿਲਹੇਲਮ ਅਬਰਟ** (Vilhelum Aubert)–ਲੰਬਵਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਨਿੱਚੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

   (Social stratification refers an ordering of society according to vertical principles the task consists in locating individuals or roles above and below each other.)

3. **ਪੀ. ਗਿਲਬਰਟ** (P. Gilbert)–"ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਰਸਪਰ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ।"

ਨੋਟ

(Social stratification is the division of society in permanent groups or categories linked with each other by the relationship of superiority and subordination.)

22.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੂਪ (Forms of Social Stratification)

ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ–

1. ਗੁਲਾਮੀ (Slavery), 2. ਭੂ-ਸੰਪਦਾ (Estate), 3. ਜਾਤੀ (Caste), 4. ਵਰਗ (Class)।

ਟਾਸਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੀ .... ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਸ਼ੰਦ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ .... ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੇ ਹੈ .... ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਣਾ।
4. ਅਧੋਕ੍ਰਮ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉਪਕ੍ਰਮ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ .... ਹੈ।

22.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Social Stratification)

1. **ਬੰਦ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ** (Closed stratification)-ਇਹ ਉਹ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਿਹੜੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਹ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੰਨਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਮੁਕਤ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ** (Open stratification)-ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤੇ ਨਿੱਚੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਉਨਮੁੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

22.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ (Basis of Social Stratification)

ਉਮਰ Age	ਲਿੰਗ Sex	ਧਰਮ Religion
ਰਾਜਨੀਤੀ Politics	ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ	ਜਾਤੀ Caste
ਕਾਰੋਬਾਰ Occupation	ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ Locality	ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ Social Class

ਨੋਟਸ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ- ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ, ਪੱਛਮੀਕਰਣ, ਨਗਰੀਕਰਣ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀਕਰਣ।

22.6 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ (Education of Social Stratification)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦਾ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਰਗ ਉੱਚਾ ਕਰ ਸਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚ ਵਰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਦ ਤੇ ਆਦਰ ਨੂੰ ਸਥਾਇਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਲਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੱਕ ਸਕਣ। ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਖੁੱਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਨਵੇਂ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ (Class Consciousness) ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਚ ਵਰਗ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੇ ਜਰੂਰੀ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੌਧਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਾਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਦਰਸਾਈਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਾਂਗੇ-

1. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।
2. ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।
3. ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਜਦੂਰ-ਵੰਡ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਵਿਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਦਾਂ ਤੇ ਆਸੀਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
6. ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

22.7 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Social Mobility)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ। ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਾਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਨ ਸਕਣ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ-ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ, ਪੱਛਮੀਕਰਣ, ਨਗਰੀਕਰਣ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀਕਰਣ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਤਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਵਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਸਤਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਯਤਨ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ-

22.8 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Social Mobility)

1. **ਪੀ. ਸੋਰੋਕਿਨ** (P. Sorokin)-"ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ-ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

ਨੋਟ

(By social mobility we meant-any transition of an individual from one position to another in a constellation of social group and strata.)

2. **ਡਬਲਿਯੂ. ਸੀ. ਹੇਡਰਿਕ** (W. C. Headrick)–"ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੇ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਣਾ।"

   (Social mobility is the movement of persons from one social group to another social group.)

   ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੇ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਇਤਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

22.9 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Types of Social Mobility)

ਹੇਡਰਿਕ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ–

1. ਖਿਤਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Horizontal Mobility),
2. ਲੰਬ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Vertical Mobility)।

1. ਖਿਤਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਂ ਸਮਤਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਸਤਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਤਰ ਤੇ ਪਦ ਤੇ ਜਾਣਾ (Movement of the individual at the same level, no change in social status, he change his affiliation)। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ–ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਗਰਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਚਲੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਤਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕਹਾਂਗੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

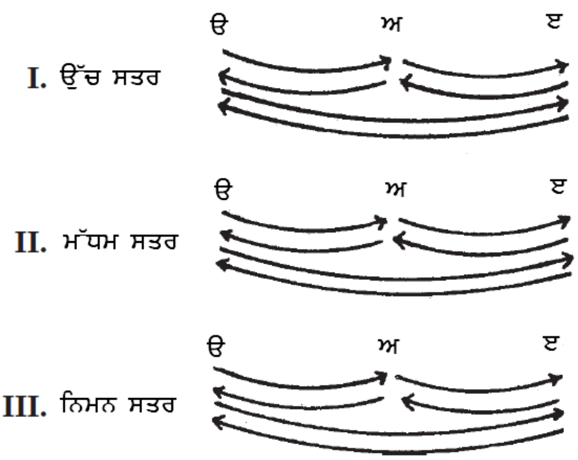

2. ਲੰਬ ਜਾਂ ਉਦਗ੍ਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦ ਤੇ ਜਾਣਾ (When individual moved upward in his social position, is known as vertical mobility)। ਜਿਵੇਂ–ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਿਛੜੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਲਾਟਰੀ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਖਿਤਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ–

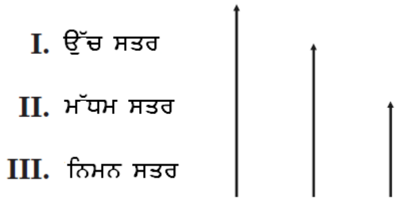

ਹੇਡਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਪਰਿਵਰਤਨ **ਹੇਵਿਗਰਸਟ** ਅਤੇ **ਨਿਊਗਰਟੇਨ** (Havigorust and Neugarten) ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ-

1. ਉਪਕ੍ਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Upward Social Mobility)
2. ਅਧੋਕ੍ਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Downward Social Mobility)।

1. ਉਪਕ੍ਰਮ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲੰਬ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉੱਥੋਂ ਆਪਣੇ ਸਤਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਨਵੀਨ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ।
2. ਅਧੋਕ੍ਰਮ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉਪਕ੍ਰਮ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਸਤਰ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉੱਥੋਂ ਨਿੱਚੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਘਾਟਆ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦਿਵਾਲਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਆਰਥਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

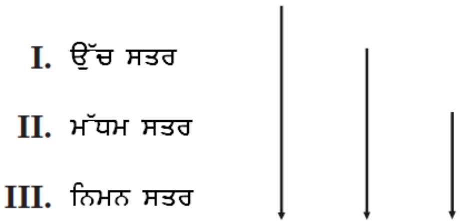

22.10 ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors Affecting Social Mobility)

ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਅਨਸਾਰ ਹਨ-

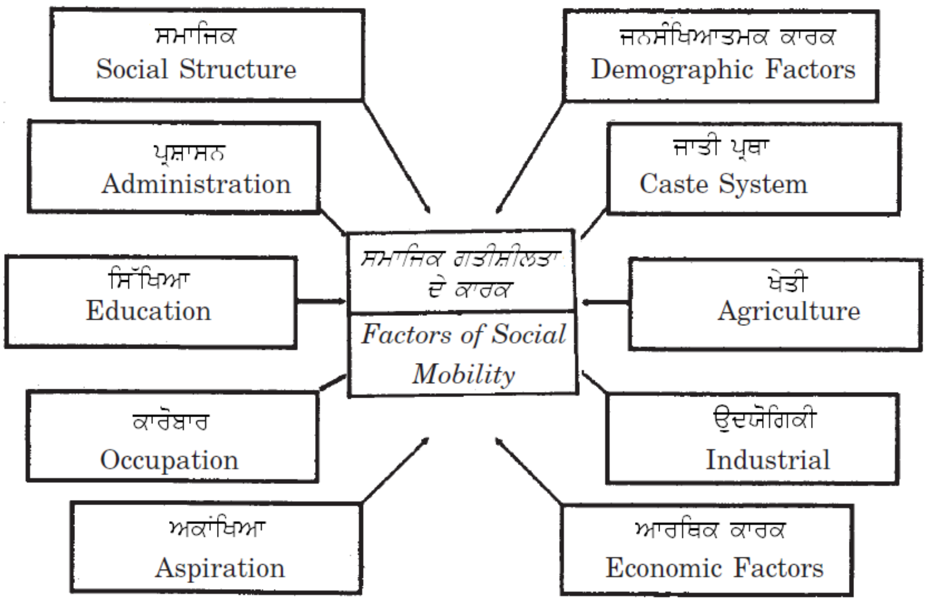

ਨੋਟ

ਉਪਰੋਕਤ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਾਰਕ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨਤੀ ਜਾਂ ਅਵਨਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇਗਾ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਆਏਗੀ।

22.11 ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Education and Social Mobility)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅੰਤਰਾਲ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਐਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਤਰ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਮ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਰਗ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮਜਬੂਤ ਸੰਸਤਰਣ (Rigid Stratification) ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲਨ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਕਾਰੋਬਾਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਦ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਰਮੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Upward Social Mobility) ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਉਨਮੁਖ ਅਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਜਰੂਰ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

5. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ-
6. ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੇ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ।
7. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ।
8. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

22.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲਨ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਕਾਰੋਬਾਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਦ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਉਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Upward Social Mobility) ਦੇ ਵੱਲ ਉਨਮੁੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇੱਕ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਉਨਮੁੱਖ ਅਤੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਜਰੂਰ ਹੈ।

22.13 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ** (Social Change) : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬਦਲਾਅ
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ** (Social Mobility) : ਸਮਾਜ ਦੀ ਗਤੀ, ਨਵੇਂ ਸੁਧਾਰ, ਬਦਲਾਅ।

22.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਕ ਦੱਸੋ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਦੱਸੋ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਤਰੀਕਰਣ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਵਿਆਖਿਆ	2. ਪਰਿਵਰਤਨ	3. ਵਿਅਕਤੀਆਂ	4. ਉਲਟ
5. ਸਹੀ	6. ਗਲਤ	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ

22.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–23: ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Democracy and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

23.1 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of Education in Democracy)

23.2 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ (Democracy in Education)

23.3 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Democracy and Meaning of Education)

23.4 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Democracy and Aims of Education)

23.5 ਹੈਂਡਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Democratic Education According to Henderson)

23.6 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Democracy and Curriculum)

23.7 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ (Democracy and Methods of Teaching)

23.8 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Democracy and Discipline)

23.9 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Democracy and Teacher)

23.10 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Democracy and School Administration)

23.11 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Democracy and Education in India)

23.12 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Equalization of Educational Opportunity in India)

23.13 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

23.14 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

23.15 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

23.16 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਦਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਡੇਮੋਕਰੇਸੀ। ਡੇਮੋਕਰੇਸੀ (Democracy) ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ

ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਡੇਮੋਸ' (Demos) ਅਤੇ 'ਕ੍ਰੇਟਿਕ' (Cratic) ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਡੇਮੋਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੇਟਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਾਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਡੇਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ'। **ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ** ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ-"ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਜਨਤਾ ਦਾ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।" **ਬਰਾਈਸ** ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਜ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵ ਸੰਕੀਰਣ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅੱਜ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਬੋਇਡ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- "ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ।"

ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਢੰਗ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਜਾਤੀ ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਵਰਣ ਤੇ ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਡਯੂਈ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧੰਨ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਧੰਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁੱਝ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਧੰਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੰਨ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। **ਭਾਟੀਆ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-'ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ'।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਾ। **ਈ. ਜੇ. ਪਾਵਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-"ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

23.1 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of Education in Democracy)

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਚੁਣੇ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਤੀਨੀਧਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਜਨਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੱਧ-ਤੋਂ-ਵੱਧ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਕ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਚਿਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਸਕੇ, ਜਿਹੜੇ ਜਨਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜਰਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਜਰੂਰੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੇਸ਼ਦਰੋਹੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅਣਉਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣ ਲਏਗੀ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਾਗਰੁਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਜਨਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ-

1. **ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਯੋਗ ਹੋਣ, ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ, ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਜਾਤੀਵਾਦਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਅਤੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਉੱਤਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
2. **ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪਾਲਣ ਵੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਚਾਰੂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਸਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਨਤੀ ਮੇਰੀ ਉਨਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।
4. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਜਨਹਿਤ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਤਦਾਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਸਿੱਖਿਅਤ ਜਨਤਾ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।
5. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ

ਇਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਧੈਰ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਗੁਣ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

7. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਦੇ ਲਈ**-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੱਭਿਅਤ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਧਰੋਹਰ (Social Heritage) ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਹੈਦਰਿੰਗਟਨ** (Hatherington) ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ-"ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਜਨਤਾ ਹੈ" (Democratic government demands an educated people)।

ਨੋਟਸ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ .... ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ .... ਹੈ।

23.2 ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ (Democracy in Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ (Democracy in Education) ਜਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਿੱਖਿਆ (Democratic Education) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆ ਹੈ-

1. **ਸਰਵਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ** (Universal and Compulsory Education)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਵਰਗ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਵਰਣ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਵਧਿ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
2. **ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ** (Free Education)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਤਰ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਧਨ ਬਾਲਕ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਸਤਰ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ** ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-"ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਚਮੁਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਸਲੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

3. **ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ** (Provision of Adult and Women Education)-**ਪ੍ਰੋ. ਐਸ. ਐਨ. ਮੁਕਰਜੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਜੇਕਰ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਦੇ ਭਾਵੀ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਜੂਦ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।" ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਲਾਂਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4. **ਬਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ** (Child-Centred Education)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਅਭਿਰੁਚੀਆਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਾ ਚਹੁੰਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।

5. **ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਾਠਕ੍ਰਮ** (Curriculum)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

6. **ਸਕਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ** (Method of Teaching)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਐਤ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ (Learning by Doing) ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

7. **ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਆਦਰ** (Importance of Teacher)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਰੂਪ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

8. **ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਜੋਰ** (Emphasis on Self-Discipline)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਸੰਘ (Students Union), ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਵਾਸ (Hostel life), ਕਲਿਆਣ ਪਰਿਸ਼ਦ (Welfare-Society), ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

9. **ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (Organisation of Co-curricular Activities)-ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਨ ਦੀ ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਕਾਵਿ ਗੋਸ਼ਠੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕਰਮ, ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਪਰਯਟਨ ਆਦਿ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਛੇ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਬਣਦੇ ਹਨ।

10. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ** (Relation Between Various Agencies of Education)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮੁਦਾਇ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲ ਸਕੇ।

11. **ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਹੈ** (School is a Miniature of Society)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਬਾਲਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਮੇਰਿਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

23.3 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Democracy and Meaning of Education)

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਡਯੂਵੀ** ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਰੂਚੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ, ਅਵਿਵਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕੀਏ।"

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਨਯ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਮਜ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।"

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਰੀੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਧਾਰ (ਅ) ਜਰੂਰਤ (ੲ) ਉਪਯੋਗਤਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਯੁਕਤ ਹੋਣ-

   (ੳ) ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ (ਅ) ਅਮਨੁੱਖ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ (ੲ) ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੁਣਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ (ਅ) ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ (ੲ) ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ-

   (ੳ) ਇੱਕ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਅ) ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ
   (ੲ) ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

23.4 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Democracy and Aims of Education)

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ

ਨੋਟ

ਝ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ–

1. **ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ** (Harmonious Development of personality)–ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਿੰਨੇ ਬਲਵਾਨ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਉਨਾ ਹੀ ਉਨੰਤਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ, ਤਰਕ, ਕਲਪਨ, ਨਿਰਣਾ ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੁਲਝਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਾਨਸਿਕ, ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।

2. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Democratic Values)–ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਥ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Vocational Efficiency)–ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮਰਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਹੋ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਉਨਤੀ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮਰਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਣ।

4. **ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਰੂਚੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Good Habits and Interests)–ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਰੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਣ।

5. **ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Social Outlook)–ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਇਹ ਸਮਝੇ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿਤ ਉਸ ਦਾ ਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਣ।

6. **ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Civic Qualities)–ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਯੋਗ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਅ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਾਗਰੁਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਰਕ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੇ ਨਿਰਵਹਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋਣ।

7. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of National and International Understanding)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਕੱਲਾ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅੰਤਰ- ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

8. **ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Leadership)-ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਾਲਕ ਹੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾ, ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ, ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਤਕਨੀਕੀ, ਚਿਕਿਤਸਾ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਸ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕਣ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।

23.5 ਹੈਂਡਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Democratic Education According to Henderson)

ਹੈਂਡਰਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ-

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਲਈ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਧਰੋਹਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ।
3. ਆਤਮਾਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਟਿਲ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ।
4. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸੱਚ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਤਮਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟੀਚਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ।

23.6 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Democracy and Curriculum)

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਵੇ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

1. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਲਚੀਲਾ, ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਕਣ।
2. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਅਤੇ ਲਚੀਲਾਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਅਰਥੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ, ਅਭਿਰੁਚੀ, ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਣ।
3. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਥਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ।
5. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ।
6. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

23.7 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ (Democracy and Methods of Teaching)

ਭ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ–

1. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ (Learning by Doing) ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਕਰੀ ਸ਼ਰੋਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਬੈਠ ਕ ਸਕਰੀ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੱਚਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ, ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ, ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

23.8 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Democracy and Discipline)

ਭ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਮਨਾਤਮਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਦਮਨਾਤਮਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਕ ਸ਼ਰੀਰਕ ਦੰਡ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਭੈਅ ਜਾਂ ਦਬਾਅ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ–

1. ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਰਲ, ਸ਼ਾਂਤ, ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਭੈਅਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਸਕਣ।
2. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਸੰਘ, ਕਰੀੜਾ-ਸੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

3. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕੇ।
4. ਵਿਦਿਅਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
5. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੈਰ-ਪੈਰ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

23.9 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ (Democracy and Teacher)

ਭ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਯੋਗ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਗਣੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਡਾਕਟਰ, ਮੈਕੇਨਿਕ, ਨੇਤ, ਅਧਿਆਪਕ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜ, ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੁਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਦਿਆ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਿਆਪੂਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਅਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ।

23.10 ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Democracy and School Administration)

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਤਨ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਾਠ-ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਮਾਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਬਲਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਥੋਪਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਲਾਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

23.11 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Democracy and Education in India)

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸਾਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਪੰਜਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਖੋਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਜਾਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਲ ਬਿਛਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੂੰਗੇ, ਬੋਲੇ, ਲੰਗੜੇ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਥਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੜੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਰਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ, ਪੂਰਵਆਂਚਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਤਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਨਿਰਵਹਨ ਉਹਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੁਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਜੜਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਮ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਵਾਦਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਪ੍ਰਤੀਅਤਾ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਭਰਾਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦੇ ਵਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਜਨਤਾ ਮਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਨਿਵਾਸੀ ਇੰਨੇ ਗਰੀਬ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੰਨੀ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰੱਥ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਨਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਮੁੱਖ-ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਦਿਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੜਤਾਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ, ਸਫਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਜਰੂਰ ਕਰਨ ਹੋਣਗੇ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਆਮੂਲਚੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਪੇਖਿਅਤ ਧੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਸਕਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ਔਤ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕਣ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
8. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
9. ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਿੰਨੇ ਬਲਵਾਨ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਵਾਨ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਉਨਾ ਹੀ ਅਵਨਤਿਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗਾ।
10. ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।

23.12 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Equalization of Educational Opportunity in India)

ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ ਜਾਣ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਪਾਅ ਕਰਨੇ ਚਹੀਦੇ ਹਨ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁਲਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਪੁਸਤਕਾ, ਕਾਪੀਆਂ, ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਖੇਡ ਉਪਕਰਣ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈ ਸਕਣ।
4. ਹਰ ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਸੰਸਾਧਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਵਿਕਲਾਂਗ ਅਤੇ ਉਪੇਖਿਅਤ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਣ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਨਿਰਧਨ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਜੀਫੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
8. ਪ੍ਰਤੀਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਵਜੀਫੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
9. ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ ਅਤੇ ਪਿਛੜੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਵਜੀਫਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਕਣ।
10. ਬਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
11. ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੰਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

23.13 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰੇ। ਸਰਕਾਰ ਉਸਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

23.14 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ** (Democracy) : ਲੋਕਤੰਤਰ
2. **ਪਾਠਕ੍ਰਮ** (Curriculum) : ਪਾਠਚਰਚਾ

23.15 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਹੈਂਡਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੋ।
3. ਭ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਮਤਦਾਨ	2. ਜਨਮਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

23.16 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ੳ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ–24: ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ (Marxism and Integral Humanism)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
24.1 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Marxism)
24.2 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Marxism)
24.3 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Marxism and Education)
24.4 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Marxism to Education)
24.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
24.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
24.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
24.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸੰਬਧੀ।
- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੀਗਲ (Hegal) ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Absolute Idealism) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਯੂਰਬੈਕ (Feurback) ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ (Materialism) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਦਰਸ਼ਨ (Cosmology) ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ **ਮਾਰਕਸਵਾਦ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

24.1 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Marxism)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਦੇ ਅਧਿਨਾਕਇਕਵਾਦ, ਧਰਮਤੰਤਰ ਦੇ ਚਰਚਵਾਦ, ਸਮਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਵਰਗਵਾਦ ਅਤੇ ਅਰਥਤੰਤਰ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ ਉਠੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਨਿਵਾਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ **ਰੂਸੋ** (Rousseau, 1712-1778) ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ 25 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਧਿਨਾਇਕ ਤੰਤਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਲੋਕ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ

ਨੋਟ

ਜਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਦੈਅਨੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਸਿਜ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਤੰਤਰ, ਸਮਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮਤੰਦਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। 1766 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰੂਸੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੇਖਨੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। 1970 ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੇਰਿਸ ਮੁੜੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਫਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਂਝ 1778 ਵਿੱਚ ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੁਗ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਹ ਲੀਲਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਤੇ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ 1889 ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਬਿਗੁਲ ਬਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ ਜਰਮਨੀ ਦੇ **ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ** (Karl Heinrich Marx, 1818-1883)। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਨਪ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਨਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਭੋਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਠਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਨਾਲ ਯੂਰਵੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ-ਇੱਕ ਧਨੀ, ਦੂਜਾ ਨਿਰਧਨ, ਇੱਕ ਸੰਪੰਨ (Haves) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਪੰਨ (Have-notes), ਇੱਕ ਸ਼ੋਸ਼ਕ, ਦੂਜਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਨ, ਵਿਪੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੰਪੰਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ **ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ** (Proletariat) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਵਾਜ ਉਠਾਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਇਹ 1883 ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਕ **ਏਂਜਿਲਸ** (Friedrich Engles) ਨਾਲ ਹੋਈ। ਵਿਚਾਰ ਸਾਮਯ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਿਤਰ ਬਣ ਗਹੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਵਾਜ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗੇ। 1845 ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਬਰੂਸੇਲਸ (Bruesells) ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ **ਕਮਨਿਯੂਨਿਸਟ ਲੀਗ** (Communist League) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਚਨਾ **'ਹੋਲੀ ਫੈਮਿਲੀ'** (Holy Family) ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਚਨਾ **'ਜਰਮਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ'** (The German Ideology) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ **ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ** (Dialectical Materialism) ਅਤੇ **ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ** (Historical Materialism) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਗ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਾਨਫਰੈਂਸ 1847 ਵਿੱਚ ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਿਲਸ ਨੇ **ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ** (Communist Manifesto) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਨਫਰੈਂਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ **ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ** (Scientific Socialism) ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਵਾਕ ਹੈ-'ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਜਦੂਰੋ ਇੱਕ ਹੋਵੋ'। 1848 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰੂਸੇਲਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਅਕਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕਸ 1849 ਵਿੱਚ ਲੰਦਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਲਾਂ ਤੱਕ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇ।

ਨੋਟਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 18 ਸਾਲ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ (Royal Library) ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1867 ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਖਿਆਤ ਗ੍ਰੰਥ **'ਦਾਸ ਕੈਪਿਟਲ'** (Das Capital) ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੈਪਿਟਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤਿੱਜੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਏਂਜਿਲਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਇਆ। 'ਦਾਸ ਕੈਪਿਟਲ' ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ (Scientific Socialism) ਦੀ ਵਿਸ਼ਦ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਬਾਈਬਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਕਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਜਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰਣਿਤੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜਤੰਤਰ (Communistic Political System) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੂਸ, ਯੁਗੋਸਲਾਵਿਯਾ, ਚੇਕੋਸਲਾਵਿਯਾ, ਹੰਗਰੀ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਮਜਦੂਰ ਇੱਕ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਵੀ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦਾ ਅਧਿਨਾਇਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਮਿਤਵ (Individual Ownership) ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਵਿਤਵ (Social Ownership) ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਗੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਦੇਣਗੇ (To each according to his labour) ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦਾ ਵਰਗਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਆਏਗੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਜਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ (To each according to his needs) ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਸੰਪੰਨ (Haves) ਅਤੇ ਵਿਪੰਨ (Have-notes) ਦਾ ਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਰਾਜ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ (The State will wither away)। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦ (Communism) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਲੀ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਹਨਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੀਗਲ (Hegal) ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ (Absolute Idealism) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਫਯੂਰਬੈਕ (Feurback) ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ (Materialism) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਬਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਦਰਸ਼ਨ (Cosmology) ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ **ਮਾਰਕਸਵਾਦ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੀ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Metaphysics), ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ (Epistemology and Logic) ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ (Axiology and Ethics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਡਾਰਵਿਨ (Darwin) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਧਵਰਗਾਮੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਜੜ ਪਦਾਰਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀਗਲ (Hegal) ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਕਾਸਵਾਦ (Dialecticism) ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਇੱਕ **ਪੱਖ** (ਵਾਦ, Thesis) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ-**ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ** (ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ, Antithesis) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ-ਪੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ **ਸੰਪੱਖ** (ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, Synthesis) ਭਾਵ ਨਵੇਂ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਪਦਾਰਥ ਅੱਗੇ ਦੇ ਲਈ ਪੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੰਪੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਚੱਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੁਰਗੀ ਦਾ ਅੰਡਾ ਪੱਖ (Thesis) ਹੈ, ਅੰਡੇ ਵਿੱਚ ਮੁਰਗਾ-ਮੁਰਗੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ (Antithesis) ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰਗਾ-ਮੁਰਗੀ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਅੰਡਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਪੱਖ (Synthesis) ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ **ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ** (Dialectic Materialism) ਜਾਂ **ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦਵੰਦਵਾਦ** (Materialistic Dialecticism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਇਸ਼ਵਰ, ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਵਰਗ-ਨਰਕ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਿਨਕ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਸੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਾਦ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਝੂਠ ਹਨ।

ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਨੈ-ਸ਼ਨੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅੰਡੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਸ਼ਕਤੀ (ਆਤਮਾ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਦੋਂ ਪੰਛੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਸੇਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਨੈ-ਸ਼ਨੈ ਪ੍ਰਾਣਸ਼ਕਤੀ (ਆਤਮਾ) ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਉੱਚਤਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਸ਼ੀਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਅੰਨ, ਜਲ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਰਕਸ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ (Dialectic Materialism) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ (ਸੰਪੱਖ, Synthesis) ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਕਿਜ ਉਲਟ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ (ਪੱਖ-ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ, Thesis Antithesis) ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਕ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰ (ਗਿਆਨ) ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ (ਗਿਆਨ) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ੋਧਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਤ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੀ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਪੱਖ (Thesis) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਿਤ ਨਵੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨਿਤ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਧੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਨੁੱਚੀ ਮਿਹਨਤ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ

ਮਾਰਕਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਮਾਂ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਸਪੇਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਇੱਕ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ (ਵਿਕਾਸ) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਪਣਾ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧ (Thesis Antithesis) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Synthesis) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਵ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਪ੍ਰਧਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰੀਰ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਮਾਰਕਸ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-ਉਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਵੰਡ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਸੁਖ ਦੇ ਲਈ ਦੂਜੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ। ਇਹ ਮਿਹਨਤ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਵਾਦ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਛਿਪਿਆ ਇੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਲ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਜੀਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ, ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਗ ਦੀ ਦੂਜੇ ਕਾਨਫਰੈਂਸ .... ਵਿੱਚ ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।
2. ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਖਿਆਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ....।

24.2 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Principles of Marxism)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਇੱਕ ਅਵਸਥਾ ਪੱਖ (ਵਾਦ, (Thesis) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ (ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ, Antithesis) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ, ਪੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਪੱਖ (ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, Synthesis) ਭਾਵ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਦਾਰਣ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਪਦਾਰਥ ਅੱਗੇ ਦੇ ਲਈ ਪੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਰਵਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ**-ਏਂਜਿਲਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਦਾਰਥਜਨਕ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. **ਇਵਰ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ਼ਵਰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਨੈ-ਸ਼ਨੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਇਸ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4. **ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁਤੰਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਗ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. **ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਪਨਾਏ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਜਿੰਨ ਜਿਆਦਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਉਨੀ ਹੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਾਗ ਤੇ ਨਹੀਂ, ਕਰਮ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. **ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣਾ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੀ ਆਖਰੀ ਉਦੇਸ਼-ਆਤਮਅਨੁਭੂਤੀ, ਇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7. **ਸੁਖਪੂਰਣ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਣ ਵੰਡ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਖ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਸੁਖ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਤਿੱਜਾ ਸੁਖ ਉਸ ਦੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

8. **ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਲਈ ਮਿਹਨ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਣ ਵੰਡ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ**-ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਮਿਹਨਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਣ ਵੰਡ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

9. **ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ**-ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ (ਮਿਹਨਤ) ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੰਨ (Haves) ਅਤੇ ਵਿਪੰਨ (Have-notes) ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਭ ਸਮਾਨ ਹੋਣਗੇ! ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜਕਿ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. 1867 ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਖਿਆਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨੀ ਕੀਤੀ ਸੀ-

   (ੳ) ਦਾਸ ਕੈਪਿਟਲ (ਅ) ਕੈਪਿਟਲ (ੲ) ਦਾਸ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਮਾਰਕਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-

   (ੳ) ਪਦਾਰਥਜਨਕ (ਅ) ਅਜਰ-ਅਮਰ (ੲ) ਮਰਣਸ਼ੀਲ (ਸ) ਪਤਨ ਉਨਮੁਖ

5. ਮਾਰਕਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-

   (ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ (ਅ) ਅਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ (ੲ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ .... ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

   (ੳ) ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ (ਅ) ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ (ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

24.3 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Marxism and Education)

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਏਂਜਿਲਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਪਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਯਤਰ-ਤਤਰ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਧਾਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ-ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੋਲੀਟੇਕਨਿਕ ਸਿਖਲਾਈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ (Ultilitarian Education) ਭਾਵ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਹਨ-ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਮਾਜਕਿ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੀਤਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਭੂਤ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਿਹਨਤ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਲਭ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਰਗਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਹ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. **ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਸਮਰੱਕਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਾਰਕਸ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
2. **ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਮਿਲ

ਨੋਟ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੰਚ ਸਹੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

3. **ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੰਨ (Haves) ਅਤੇ ਵਿਪੰਨ (Have-notes) ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਦਰਜਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਵਰ, ਕਰਮਫਲ ਅਤੇ ਸਵਰਗ-ਤਰਕ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਉਸੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਸੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਸ ਗੱਨ ਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਖੋਜਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ-ਤੋਂ-ਜਿਆਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ ਜਾਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਖਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਅ ਸਕਣ।

5. **ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਗਰਿਮਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਿਸੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਾਸਵਾਦੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੀ ਸਮਾਜ ਮਿਹਨਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਹਨਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੂਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ-ਰਹਿਤ ਆਚਰਣ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਵੀ ਹੈ।

6. **ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਕਨੀਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7. **ਸਾਮਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਲਾਈ**-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰਵ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਾਰਜ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

8. **ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ**-ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦਾ ਉਲਟਾ, ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

9. **ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ**-ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਫੀਮ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨਲੋਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ

ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਝੂਠਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਪੰਨਤਾ ਨੂੰ ਭਾਗ ਦੀ ਦੇਣ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਦਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਬਧਾਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੋਲੇਟੇਕਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਸਰਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੋਲੀਟੇਕਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਫੀਮ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਘੀਜੀਵੀ ਲੋਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵਿਵੇਕਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਅਫੀਲ ਖਿਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਉਠਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਮਾਰਕਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Dialectic Method) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰਟਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਣ ਯੋਗ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ ਕਿਰਿਆ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 9 ਸਾਲ ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ 2 (ਦੋ) ਘੰਟੇ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, 13 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ 4 ਘੰਟੇ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਜਾਂ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 15 ਤੋਂ 17 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਲਈ 6 ਘੰਟ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਕਿਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਮਾਰਕਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਵਾਜ ਨਾ ਉਠਾਏ, ਇਸਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਇੱਕਦਮ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਮਾਰਕਸ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਵਹਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਹੋਣ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ। ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਗਰਿਮਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਿਤ ਨਾ ਰਹਿਣ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਝ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਹ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਮਾਰਕਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਵਾਹਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਗ੍ਰਦੂਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਥਾਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

1. **ਜਨ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਵਾਜ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰੇ, ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਬਾਲਮਿਹਨਤ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੋਕ ਲਗਾਏ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਮਾਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਹੈ।
2. **ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-"ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਤਰ ਦਾ ਮਾਪਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਨੋਟ

3. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਮਿਹਨਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ**-ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਫੀਮ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੁੱਘੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਚਰਚ ਭੋਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰੂਪੀ ਅਫੀਮ ਖਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮਹੀਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆ ਅਣਉਪਲਬਧੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਦੀ ਦੇਣ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵੀ ਕੱਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖੀ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
8. ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।
9. ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਿਸੀ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
10. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

24.4 ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ (Evaluation of the Contribution of Marxism to Education)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਸ ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਿਲਸ ਨੇ ਕੁੱਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਾਰਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਜਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਣ ਅਤੇ ਭਰਾਮਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ-ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੋਲੀਟੇਕਨਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਵਲ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੰਜ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ-(*i*) ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ, (*ii*) ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ, (*iii*) ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, (*iv*) ਵਰਗ-ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ (*v*) ਉਤਪਾਦਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਰ ਜੋੜੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੱਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੁਗ-ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰਨਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਾਠਚਰਯਾ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਕਸਰਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੋਲੀਟੇਕਨਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨੀਕੀ, ਖੇਤੀ, ਪਸ਼ੂਪਾਲਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪਾਠਚਰਯਾ ਦਾ ਲਿਰਮਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਾਠਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਉੱਠਿਆ ਹੈ।

ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਵਰਤਮਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਕਰਕੇ, ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਵੈ ਕਰਕੇ ਸਵੈ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਾਂਗੇ। ਉਦੋਂ ਸਵਾਧਿਆਇ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਭ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਨਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ। ਸੱਚਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਅਧਿਆਪਕ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਯੋਗਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰਦ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ

ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਮਿਹਨਤਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹਾਮੀ ਸਨ।

ਪਰੰਤੂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਭਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕੀਰਣ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਦਿਆਲਿਆ

ਮਾਰਕਸ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਾਹਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ, ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਾਹਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਵਿਹੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਅਮਾਨਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖ

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਰਵਭੌਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਉੱਠਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਯੁਗ-ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ।

24.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਕੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਣ ਹੈ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਜਿਸ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ

ਨੋਟ

ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਪਾਏਗਾ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਖਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਇਹ ਜਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਉੱਠਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਭਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੁਗ-ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।

24.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸੰਪੰਨ** (Haves) : ਧਨਵਾਨ
2. **ਵਿਪੰਨ** (Have-notes) : ਨਿਰਧਨ

24.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸੋ।
3. 'ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. 1847	2. ਦਾਸ ਕੈਪਿਟਲ	3. (ੳ)	4. (ੳ)	5. (ੳ)
6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ	9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ

24.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।

❑❑❑

ਇਕਾਈ-25: ਦੁਰਖੀਮ ਅਤੇ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Durkheim and Parsons)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

25.1 ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Durkheim)

25.2 ਪਾਰਸੰਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਢਾਂਚਾ (Theory of Parsons—Action Frame of Reference)

25.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

25.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

25.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

25.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਅਨੁਬੰਧ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪਾਰਸੰਸ ਦੀ ਸੰਦਰਭ ਸੰਰਚਨਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ (social facts) ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੱਖ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ (ਭਾਵ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ) ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਦਬਾਅ ਬੱਚੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੂਹਿਕ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕੇਵਲ ਘਿਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਨਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਨਪ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

25.1 ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Durkheim)

ਫਰੈਂਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ, **ਸ਼੍ਰੀ ਕੋਮਟ** ਦੇ 'ਉੱਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ **ਸ਼੍ਰੀ ਇਮਾਈਲ ਦੁਰਖੀਮ** ਦਾ

ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਲੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਤ-ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ (positivist) ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਮਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ (Theological) ਅਤੇ ਤੱਤ (metaphysical) ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ) ਇੰਨੀ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ (Social phenomena) ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਜ ਤਾਂ **ਸਮਾਜ** ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੈ। ਅਸਲ ਨਰੀਖਣ, ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਸੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਤੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਇ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ (social facts) ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਰੀਖਣ, ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਸੁਖਵਾਦ (hedonism) ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦ (sociological positivism) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਅਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ (social facts) ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਜਾਂ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ (ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ) ਦਾ ਉਹ ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (objectively) ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਧਮੁਲਕ (compelling) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸ਼ਯਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੀ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਵਿਸ਼ਯਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਧਤਾ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਗੁਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਹ ਤਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ (collective consciousness) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵਾਂ (collective representations) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ, ਧਾਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸਮਾਕਿਜ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ (individual consciousness) ਦੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉੱਤਰੋਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੜ ਫੜਦੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (symbols) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ (ਵਿਚਾਰ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ, ਭਾਵਲਾਵਾਂ ਆਦਿ) ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਭਿਮਤਿ (social sanction) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਆਂ ਦੀ (ਭਾਵ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ) ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਦਬਾਅ ਬੱਚੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੂਹਿਕ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕੇਵਲ ਘਟਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਧਦੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨੋਟਸ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਆਤਮਹੱਤਿਆ (suicide) ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ **ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ** ਨੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਨ, ਵੰਸ਼ ਸੰਕ੍ਰਮਣ, ਨਿਰਧਨਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਤਮਹੱਤਵ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਦੀਦ ਕਿਰਿਆ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਲ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਇੱਕ ਬਿਮਾਰ ਦਬਾਅ (negative pressure) ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਬੰਧਨ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ/ਅਤੇ ਦਬਾਅ 'ਸਭ ਦਾ' ਹਰੇਕ ਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ/ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ (ੳ) ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਲਾਪਣ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਅਸੁਖੀ ਅਤੇ ਅਤਰਿਪਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ (ਅ) ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਥਕ ਵਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਹੱਤਿਵ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿ ਕਾਰਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਘੱਟ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੀ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਚੰਗ ਜਾਂ ਬੂਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਟ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਗੱਨ ਹਰ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜੇਕਰ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਜੂਨ ਤੱਕ ਆਤਮਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦਰ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਮੌਸਮੀ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੁੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਲੈਅ (rhthm) ਨਾਲ ਬਦਲਣ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ (ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਜੂਨ ਤੱਕ) ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਪੇਖਿਆ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ। ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਰਿਆ (ਆਤਮਹੱਤਿਆ) ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (collective inclination) ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਦੀ ਤਤਕਾਲਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਚੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ, ਬਾਹਰੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹ ਜਾਂ ਉਹ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਹੈ।"

ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਅਨੁਬੰਧ (contract) ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਬੰਧ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਯਮ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਹੋਬਸ** ਤੋਂ ਇਸ ਮਤ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਕਾ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਅਨੁਬੰਧ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਾਵ ਅਨੁਬੰਧ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਵਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਅਨੁਸਾਰ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ (ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਨਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪ੍ਰਥਾ, ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਨੁਬੰਧ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਸਮੂਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਭੂਤ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹੀ ਅਸਲ ਇਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ

ਨੋਟ

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੀ ਅਰੁਣਟਾ (arunta) ਜਨਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਧਿਅਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੋਤਰ (clan) ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈਅ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭਾਵਲਾ ਪਨਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਉੱਚ ਜਾਂ ਮਹਾਨ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ (symbol) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵਿੱਚ **ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ** ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ (norms) ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ-ਕਿਰਿਆ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਬਾਹਰੀ ਤੱਥ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਭਿਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ (Collective representation) ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਵੇਲ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੰਡ ਉਸ ਰੋਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ **ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ** ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ (social facts) ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਥਕ ਯਤਨ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ-ਇਹ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਕਾਰਕ ਵੀ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਹੀ ਹੋਣਗੇ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ .... ਹਨ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ .... ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

25.2 ਪਾਰਸੰਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਢਾਂਚਾ (Theory of Parsons—Action Frame of Reference)

ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦਾ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ **ਸ਼੍ਰੀ ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸੰਸ** (Talcott Parsons) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *'ਦੀ ਸਟਰਕਚਰ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਐਕਸ਼ਨ' (The Structure of Social Action)* ਵਿੱਚ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਨ 1937 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰੇਟੋ, ਦੁਰਖੀਮ, ਮੈਕਸਵੇਬਰ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰਜ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਆਪਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਪਰੇਟੋ ਦੀਦ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਦੇਣ 'ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਚਾਲਕ' (residues) ਅਤੇ 'ਅਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ' (non-logical actions) ਹਨ। ਆਪਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਜੋਕਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਾਲਕ ਭਰਾਂਤ-ਤਰਕ (derivations) ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਤੱਤ (non-natural normative element of action) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ) ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸਮਾਜ' ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਵੇਬਰ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤਕ ਅਰਥ (subjective meaning) ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਿਲਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ (main elements) ਦਾ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਏਗਾ। **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਧਾਰਣਾਤਮਕ ਵਿਵਸਵਥਾ (generalized system), ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਸਮਗਰ ਵਿਵਸਥਾ (total system) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ 'ਨਵਾਂ' ਵਿਕਾਸ (new development) ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਬਣੇ ਹਨ।"

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਪ੍ਰਤੀਫਲ (ਅ) ਦਬਾਅ (ੲ) ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਸਵੀਕਾਰ (ਅ) ਅਸਵੀਕਾਰ (ੲ) ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਭੂਤ ਕਾਰਕ ਹੈ-

   (ੳ) ਸਮਾਜ (ਅ) ਦੇਸ਼ (ੲ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਸ) ਇਸ਼ਵਰ

6. ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਅਧਾਰ ਜਾਂ ਤੱਤ ਹੈ-

   (ੳ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਕਾ
   (ੲ) ਜਰੂਰਤ (ਸ) ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਿਅ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਨ ਸਧਾਰਣਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ-1. ਵੰਸ਼ ਸੰਸਕਰਮਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ (heredity and environment) ਜੋ ਕਿ ਕਿਆਿ ਦੀ ਆਖਰੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ (ultimate conditions) ਹਨ, 2. ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧ ਜਾਂ ਟੀਚਾ (means and ends), 3. ਆਖਰੀ ਮੂਲ (ultimate values) ਅਤੇ 4. ਉਦਯੋਗ ਜਾਂ 'ਯਤਨ' (effort)-ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ (normative) ਅਤੇ ਆਸਥਾਤਮਕ (conditional) ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਤੱਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਅਧਾਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-ਇੱਕ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀਸ਼ਾਸਤੀ ਵਿਰਾਸਤ (biological heritage) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸ ਕਰਤਾ ਦੀ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭੌਤਿਕ-ਅਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਹ 'ਘੇਰਾ' ਹੈ ਜੋਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਤੱਤ ਵੰਸ਼ ਸੰਕਰਮਣ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੰਸ਼ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉਹ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਤਿਤਵ ਹੀ 'ਆਖਰੀ ਸ਼ਰਤ' (ultimate condition) ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਰਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ **ਦੂਜਾ** ਤੱਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਟੀਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਟੀਚਾਵਿਹੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਟੀਚੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਵੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਇੱਕ ਜਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਉਹ ਉਪਕਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।

ਕਿਰਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ **ਤਿੱਜਾ** ਤੱਤ ਆਖਰੀ ਮੂਲ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਕਿਸੀ-ਨਾ-ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਖਰੀ ਮੂਲਾਂ (ultimate values) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਰੂਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਠੋਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧ-ਸਾਧਨ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਯੋਗ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਸੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਭਾਵ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੇਵਲ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਮੂਲ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਉਸ ਮੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਉਨਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਿਰਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ **ਚੌਣਾ ਜਾਂ ਆਖਰੀ ਤੱਤ** 'ਯਤਨ' ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਨੇ ਸਵੈ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾਤਮਕ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਮੂਲ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਛੂਟ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਰਤਾ ਜੇਕਰ ਮੰਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਇੱਕ ਹੀ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ (conditions) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਸਾਧਨ ਅਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਧਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਰਤਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ 'ਅਵਸਥਾਵਾਂ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਰਤਾ ਨੂੰ 'ਆਦਰਸ਼' ਜਾਂ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ 'ਯਤਨ' ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਯਤਨ' ਉਹ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਲਈ **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਨੇ 'ਯਤਨ' ਨੂੰ 'ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਸਥਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ' ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਸਲਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਨਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਨਪ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਕਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੂਹ ਆਦਿ) ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦਾਖਿਲਾ ਦੋ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਪਦ (status) ਅਤੇ ਕਾਰਜ (role)। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਪਦ

ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਪਦਵਿਹੀਨ ਹੋਵੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ, ਪੁੱਤਰੀ ਪਤੀ ਦਾ ਪਤਨੀ ਹੈ, ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜਦੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ (roles) ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਕ ਹਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਿਤੀਆਂ (statuses) ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ (roles) ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਵਹਾਰਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ-

1. ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਵਯਵ (organism) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜੁਟਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਆਦਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਨੇ ਸਾਵਯਵ (organism), ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ (motives) ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ (values) ਦੇ ਸ਼ਮਲਿਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਉਹ ਅਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਜੂਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-**ਇੱਕ** ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਤ ਅਤੇ **ਦੂਜਾ** ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਮੂਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭੌਤਿਕ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਤ (cultural heritage) ਜਿਵੇਂ ਆਦਰਸ਼, ਮੂਲ, ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੌਤਿਕ ਉਪਕਰਣ, ਆਦਰਸ਼ ਮੂਲ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੱਤਾਂ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵ 'ਅਸਮਾਜਿਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਗੈਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਵਯਵ (organism) ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (response) ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈਆਂ ਕਿਰਆਿਵਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਦੀ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸਾਧ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਿਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਕਲਪ ਸਮਲਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ (patterns) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਤਮਕ ਵੱਖਰਾਪਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਕਲਪ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

5. ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ 'ਸੰਦਰਭ-ਸੰਰਚਨਾ' (Frame of Reference) ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਦਰਭ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੱਕ (ਕਰਤਾ, ਪਰਸਥਿਤੀ, ਸਮੂਹ ਆਦਿ) ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨ-ਸਾਧ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਪੂਰਣ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਨੂੰ ਸੰਦਰਭ-ਸੰਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ (relational) ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ **ਸ਼੍ਰੀ ਜੈਨੇਨਿਕੀ** (Znaniecki) ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਜੈਨੇਨਿਕੀ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਟਰਕਚਰ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਏਕਸ਼ਨ (1937) ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1952 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲ ਸਿਸਟਮ (The Social System) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਨਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ 'ਕਿਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਇਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕਿਰਿਆ ਕਰਤਾ-ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿਵਸਥਾ (actor-situation system) ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕੱਲੇ ਕਰਤਾ (actor) ਦੇ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ (motivational) ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ **ਤਿੰਨ** ਅਧਾਰ ਹਨ-**ਪਹਿਲਾ** ਕਰਤਾ (actor), **ਦੂਜਾ** ਪਰਸਥਿਤੀ (situation) ਅਤੇ **ਤਿੱਜਾ** ਪ੍ਰੇਰਣਾ (motive)। ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਰਤਾ ਦੀ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ, ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਹੀ ਕਿਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। 'ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ' (Motivational Significance) ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦੀ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉਹ 'ਰੰਗਮੰਚ' ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕਿਸੀ ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਇਹ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਯਤਨ ਕਰਤਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁੱਝ ਚੀਜਾਂ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਵਯਵ (organism) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਵਯਵ ਹੈ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 'ਯਤਨ' ਕਾਰਕ (effort factor) ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਰੋਤ (ultimate source) ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਵਯਵ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ 'ਯਤਨ ਸ਼ਕਤੀ' ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਹੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਿਪਤੀ (gratification) ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੁੱਝ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਖਤਮ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਅਪੂਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਵਯਵੀ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਤਰਿਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਠੋਸ ਸੰਗਠਨ (concrete organization of motivation) ਨੂੰ ਕੇਵਲ

ਸਾਵਯਵ ਦੀ ਸਾਵਯਵੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ; ਕਿਰਿਆ ਤੱਤਾਂ (action elements) ਦਾ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ (function) ਹੈ, ਭਾਵ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ (ego's expectations) ਭਾਵ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕਰਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ੀਰੋ (vacuum) ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ੀਰੋ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਪਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਹਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਜਾਂ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- 1. ਵਿਅਕਤਿਤਵ, 2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ 3. ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ।

1. ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਾਰ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ- ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਿਪਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜ਼ੀਰੋ (vacuum) ਵਿੱਚ ਘਟਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (cultural system) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ 'ਅਰਥ' ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ (meaning) ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ 'ਚਿੰਨ੍ਹ' (signs) ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (symbols) ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ 'ਚਿੰਨ੍ਹ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਤੀਕ' ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ) ਕੁੱਝ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ (common meanings) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ (symbolic systems), ਜੋ ਕਿ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਤਾਵ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਭ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇੱਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ' (Cultural System) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਅਧਾਰ ਜਾਂ ਤੱਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਉਦੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ (situation) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ

ਨੋਟ

ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ- ਸੰਬੰਧੀ (environment) ਪਹਿਲੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਚਰਿਤ ਅਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੱਧਸਥਿਤ (mediated) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇੱਕ ਪਰਸਥਿਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਤਰ- ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਯੋਜਿਤ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਹ (1) ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ (2) ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ (3) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ-ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਠੋਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ-ਭਾਵ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੰਬੰਧੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ-ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅਪਰਿਹਾਰ (indispensable) ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਵੇਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
8. ਕਿਰਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧ ਜਾਂ ਟੀਚਾ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਵਯਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
10. ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਜਾਂ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ–

    1. ਵਿਅਕਤਿਤਵ 2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ 3. ਸਮਾਜ-ਵਿਵਸਥਾ।

25.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ (social facts) ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਥਕ ਯਤਨ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਖੀਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਨਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ 'ਕਿਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ? ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਰਸੰਸ ਇਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਿਰਿਆ ਕਰਤਾ-ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿਵਸਥਾ (actor-situation system) ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਕਰਤਾ (actor) ਦੇ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾਤਮਕ (motivational) ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਨੋਟ

25.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ** (Social Phenomena) : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ
2. **ਆਤਮਹੱਤਿਆ** (Suicide) : ਸਵੈ ਦੀ ਹੱਤਿਆ

25.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਦੱਸੋ।
2. ਦੁਰਖੀਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ?
3. ਪਾਰਸੰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. 'ਕਿਰਿਆ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਜਾਂ ਆਖਰੀ ਯਤਨ ਹੈ' ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ	2. ਵਿਅਕਤੀ ਵੈਸ਼ਯਿਕ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

25.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–26: ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Women Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

26.1 ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Gender Equality)

26.2 ਇਸਤਰੀ–ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Women Education)

26.3 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Women Education in British Period)

26.4 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Women Education After Independence)

26.5 ਇਸਤਰੀ–ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Administration and Control of Women Education)

26.6 ਇਸਤਰੀ–ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum of Women Education)

26.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

26.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

26.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

26.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

"ਮਹਿਲਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਅਪਰਿਹਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਲੱਛਮੀਬਾਈ** (ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ), **ਸਰੋਜਿਨੀ ਨਾਇਡੂ, ਏਨੀ ਬੇਸੇਂਟ, ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ, ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ, ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ** ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਦੁਸ਼ੀ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ–ਕੌਸ਼ਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

26.1 ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Gender Equality)

ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ,ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ (Gender) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਬਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਹਰੇਕ ਦਮਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਰੂਣ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੱਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਲਨ-ਪਾਲਨ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਬਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਅਗਰ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਪਹਿਲੇ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ।

26.2 ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Women Education)

1. **ਇਸਤਰੀ ਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਬਲਾ ਤੋਂ ਸਬਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸਤਰੀ ਯੋਜਿਤ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ, ਕਸਰਤ, ਆਸਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕੀਤਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2. **ਇਸਤਰੀ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦੀਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ**-ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਇਸਤਰੀ-ਤੱਤ ਉਸ ਦੀ ਲੱਜਾਸ਼ੀਲਤਾ, ਕੌਮਾਰ ਅਤੇ ਵਿਨਮਰਤਾ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰਭਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇ ਸਭ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਯੋਜਿਤ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਤਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਤਾ (ਜਨਨੀ) ਹੈ, ਪਤਨੀ ਹੈ, ਭੈਣ ਹੈ, ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੀ ਕਰਤੱਵ ਹਨ, ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

3. **ਯੋਗ, ਮਾਤਰ, ਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਬਣਾਉਣਾ**-ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਚਾਰਿਆ (ਗੁਰੂ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁਚਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸੀਖ, ਲਾਲਨ-ਪਾਲਨ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਮਾਤਾ, ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ-ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੁਸ਼ਲ ਮਾਤਾ, ਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣ ਸਕਣ।

4. **ਧਾਰਮਿਕਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਚਰਿਤਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣਾ**-ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਬਾਲਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਸੁਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ, ਮੁਆਫੀ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਉਹ ਸਹਿਸ਼ਣੂ, ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰਕ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

5. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣਾ**-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ, ਪੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਕ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਨਾਵਾ-ਵਿਨਿਆਸ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾ, ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੀ ਮਰਦ ਵਰਦ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

6. **ਕਾਰੋਬਾਰਕ, ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਤ**-ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਅਤੇ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਾਲਨ-ਪਾਲਨ ਦਾ ਭਾਰ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਤੂ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸੰਜੋਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

7. **ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ**-ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਲਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ-ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

8. **ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**-ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਲੱਛਮੀਬਾਈ** (ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ), **ਸਰੋਜਿਨੀ ਨਾਇਡੂ, ਏਨੀ ਬੇਸੇਂਟ, ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ, ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ, ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ** ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਦੁਸ਼ੀ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਕੌਸ਼ਲਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਕੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਯੋਗ ਚਿਕਸਕ, ਯੋਗ ਅਭਿਯੰਤਾ, ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਬਣ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਚਾਰਿਆ (ਗੁਰੂ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ .... ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ .... ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

26.3 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Women Education in British Period)

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ **"ਬੁਡ ਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ"** ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ, ਉਦਾਰਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਅਨੁਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਦੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਧੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ, ਨਵਨਿਰਮਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਲ ਸਮੂਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪੇਖਿਅਤ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਰੰਭ ਹੋਈ।

2. 1882 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 2,697 ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 1,27,666 ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ 1882 ਵਿੱਚ 1,27,666 ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੱਲ

ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 1,24,491 ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮੱਧਮਿਕ ਅਤੇ ਉੱਚਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ।

3. ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 1882 ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ-ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 515 ਸਨ। ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰਿਆਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ-

   (i) ਮਿਸ਼ਨ ਬਾਲਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ।

   (ii) ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਇਸਾਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਿਕਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ।

   ਮਿਸ਼ਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਸੰਭ੍ਰਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਨ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਇੱਕ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਭ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣ। 1854 ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀਹ ਸਮਰਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਸੀ।

4. **ਹੰਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ** (1882) ਨੇ ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆਰ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਜੁਟਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੰਨਿਆ ਨਾਰਮਲ ਸਕੂਲ੍ਹ ਖੋਲਣੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾਉਣ ਨੂੰ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਨਰਿਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸੰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ੍ਹ 1892 ਵਿੱਚ 5628 ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 4,47,470 ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

5. ਸੰਨ੍ਹ 1901 ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝੀ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕੰਨਿਆ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤੱਤਵਾਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੰਨਿਆ ਗੁਰੂਕੁਲ ਵੀ ਖੋਲੇ ਗਏ। ਇਸੀ ਸਮੇਂ 1901 ਵਿੱਚ **ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ** ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਨ੍ਹ 1904 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਏਨੀ ਬੇਸੇਂਟ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਸੈਂਟਰਲ ਹਿੰਦੂ ਬਾਲਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ੍ਹ 1882 ਤੋਂ 1902 ਤੱਕ ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਉਨਤੀ ਹੋਈ। 1882 ਵਿੱਚ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 1,24,491 ਸੀ। 1902 ਵਿੱਚ ਇਹ 3,48,410 ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਗਣਿਤ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਚਿਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿਲਾਈ, ਕੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਇਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਡਿਤ ਇਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ ਅਤੇ ਆਗਰਕਰ ਜਿਹੇ ਉਤਸਾਹੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕੰਨਿਆ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਧੰਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਥਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਾਹਣਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

6. ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਪਹਿਲੇ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ **ਗੋਖਲੇ ਵਿਧੇਅਕ** (1911) ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ 6 ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ (ਚਾਰ ਸਾਲ) ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਿਧੇਅਕ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀਪਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਸੰਨ੍ਹ 1914 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਛਿੜਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਵਰੁਧ ਹੋ ਗਈ। ਗੋਖਲੇ ਵਿਧੇਅਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਨ–

(i) ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਨਿਯਮ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਥਾਨੀ ਬੋਰਡਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉੱਥੇ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰੰਭਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

(ii) ਸਥਾਨਕ ਬੋਰਡ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iii) ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖਰਚ ਦੇ ਲਹੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਰਡ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(iv) ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਦੇ ਲਈ 6 ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਦੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

(v) ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

(vi) ਜਿਸ ਅਭਿਭਾਵਕ ਦੀ ਆਮਦਨ 10 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਲਕ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

(vii) ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖਰਚ ਭਾ ਬੋਰਡਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ, ਸਰਕਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਖਰਚ ਦਾ 2/3 ਭਾਗ ਦਏ।

ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਅਤਿ ਵਿਨਮਰ ਭਾਵ ਤੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ– ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਧੇਅਕ ਇਹ ਹੈ, **"ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀਗਣੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਲਘੂ ਅਤੇ ਤੁੱਛ ਯਤਨ ਹੈ।"**

ਵਿਧੇਅਕ ਨੂੰ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 17 ਮਾਰਚ, 1912 ਨੂੰ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਧੇਅਕ ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਦੋ ਦਿਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬਾਅਦ 19 ਮਾਰਚ, 1912 ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ 13 ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 38 ਵੋਟਾਂ ਤੋਂ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

7. **ਲਾਰਡ ਕਰਜਨ** ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 4,24,000 ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਗੇ ਭਾਵ 1/3 ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਸਾਈ ਸਨ। ਕਰਜਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦਤਾ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬਾਲਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਯੋਗ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ।

8. ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਕਰਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਸਕਰਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਧਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ–

(i) ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਦਾ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ।

(ii) ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

(iii) ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

(iv) ਬਾਲਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਰੀਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਸੰਨ੍ਹ 1921 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 11,98,550 ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ 1910 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਖਿਆ 3,48,510 ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀਖਿਆ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। 1881 ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 515, 1901 ਵਿੱਚ 1,412 ਅਤੇ 1921 ਵਿੱਚ 4,391 ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ 1907 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

9. "**ਹਰਟਾਗ ਸਮਿਤੀ** 1927" ਨੇ ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਮਨ ਸੰਸਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ-
   (i) ਸ਼ਾਲਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਨਰੀਖ ਸੰਬੰਧੀ ਨਰੀਖਣਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
   (ii) ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਲਿਕਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
   (iii) ਬਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ, ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਰਿਚਰਯਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
10. 1921 ਤੋਂ 1937 ਤੱਕ ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨਤੀ ਹੋਈ 1929 ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ "**ਹਰਵਿਲਾਸ ਸ਼ਾਰਦਾ**" ਦੁਆਰਾ '**ਬਾਲ ਵਿਆਹ**' ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਵਿਧੇਅਕ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਗਈ ਅਤੇ '**ਸ਼ਾਰਦਾ ਅਧਿਨਿਯਮ 1929**' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੁਆਰਾ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਤਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸੰਨਮਾਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ 1926 ਵਿੱਚ '**ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਮਹਿਲਾ ਸੰਘ**' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1927 ਵਿੱਚ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਮੇਲਨ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਦ ਅਨੁਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਿਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਨਾਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ।
11. 1937 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤੇਜ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੁਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਨੰਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਜਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਉਦਾਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਨਯਨ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। 1947 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ 16,951 ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 3,55,05,503 ਕੁੜੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਸਸ਼ਕਤ (ਅ) ਅਸਸ਼ਕਤ (ੲ) ਸਿੱਖਿਅਤ (ਸ) ਅਸਿੱਖਿਅਤ
4. ਬਾਲਕ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੋੜੀ ਹੈ-
   (ੳ) ਪਰਿਵਾਰ (ਅ) ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ੲ) ਮਾਤਾ (ਸ) ਪਿਤਾ
5. ਸੰਨ੍ਹ 1882 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੀ-
   (ੳ) 3500 (ਅ) 2697 (ੲ) 3697 (ਸ) 4000
6. ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ-
   (ੳ) ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਲ (ਅ) ਮਰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਲ
   (ੲ) ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਵੱਲ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

26.4 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Women Education After Independence)

ਭਾਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 15 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਕਿਸੀ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ **ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਯੰਤੀ ਪਟਨਾਇਕ** ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਮੀਸ਼ਨ ਆਫ ਵੀਮੇਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਕਮੀਸ਼ਨ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਸਤਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਤਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਿਤੀਆਂ ਨੇ ਨਿਮਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ–

1. **ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਕਮੀਸ਼ਨ** (1948–49)–ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ **"ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।"** ਇਸ ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ–
   - *(i)* ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ–ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ–ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
   - *(ii)* ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
   - *(iii)* ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।
   - *(iv)* ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
   - *(v)* ਅਜਿਹਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਸਕਾਨ ਦੇ ਸਕੇ।

   ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ ਉਤਸਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੰਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਨਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਗਏ। ਸਾਲ 1949–50 ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਕੂਲ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿਰਫ 28 ਸੀ।

2. **ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ–ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨ**–ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਟੀਚਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਕੂਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 6–11 ਸਾਲ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੀ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਾਲ 1955–56 ਵਿੱਚ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜੋਕਿ ਸਾਲ 1950–51 ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪਿਛੜੀ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜਰੂਰੀ ਟੀਚਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ।

   ਇਸ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 61 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 81 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅ੍ਰਤਿਆਸ਼ਿਤ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ 16.814 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧਿਅਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 64.7 ਲੱਗ ਤੋਂ 93 ਲੱਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਜੋਕਿ ਲਗਭਗ 42.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

   ਸਾਲ 1951–1956 ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਦੀਸ਼ੁਦਾ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਸਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ 1955 ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ "ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ 1952 ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਵੈਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਰ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਉਮਰ 21 ਤੇ 18 ਸਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1954 ਵਿੱਚ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਬਿਲ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਿਸ ਜੈਸ੍ਰੀ ਅਤੇ **ਸ਼੍ਰੀ ਡੀ. ਸ਼ਰਮਾ** ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਰਦਾਂ

ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਾਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ-ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਸਿੱਖਿਅ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਜੀਫੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ-

- *(i)* ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਵਾਸੀ ਵਿਵਸਥਾ।
- *(ii)* ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ।
- *(iii)* ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵਜੀਫੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।
- *(iv)* ਰਿਫਰੇਸ਼ਰ ਕੋਰਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ।

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕਾਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਾਈਨੋਰਿਟੀ ਐਂਡ ਗਾਰਜਿਓਨਸ਼ਿਪ ਐਕਟ (ਅਲਪਵਿਅਸਕਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਭਾਵਕਤਾ ਅਧਿਨਿਯਮ) 1956 ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ।

3. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਿਤੀ** (1958)-ਇਸ ਨੂੰ **ਦੁਰਗਾਬਾਈ ਦੇਸ਼ਮੁਖ** ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਣਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੁਰਗਾਬਾਈ ਦੇਸ਼ਮੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਸਮਿਤੀ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਸੀ। 1959 ਵਿੱਚ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸੁਝਾਅ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ-
   - *(i)* ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਅ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਲ ਦੇਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
   - *(ii)* ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨਮੋਦਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
   - *(iii)* ਉਪਲਬਧ, ਧੰਨਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਡਿਲ ਅਤੇ ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿਖਲਾਈ, ਸਕੂਲਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਿਵਾਸ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
   - *(iv)* ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਜ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
   - *(v)* ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਬਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਨੂੰ ਜਲਦ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
4. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ** 1986-ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਪਾਅ ਸੁਝਾਏ ਗਹੇ-
   - *(i)* ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਦਾਖਿਲੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ।
   - *(ii)* ਔਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣਾ।
   - *(iii)* ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਰਜਕਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਰਜਕਰਮ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਸਿ ਨਾਲ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਤਰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
   - *(iv)* ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਪੂਰਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
   - *(v)* ਨਿਰਅੱਖਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਸਤਰ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਨਿਰਅੱਖਰਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ, ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।
5. **ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਰਾਮਮੂਰਤੀ ਸਮਿਤੀ** (1991)-ਬਾਲਿਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-
   - *(i)* ਅਧਿਆਪਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ

(ii) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੋਸ਼ਣ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(iii) ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਔਰਤ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(iv) ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਧੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(v) ਵਜੀਫਿਆਂ, ਮੁਫਤ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਜਿਅਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

6. **ਨਾਮਾਂਕਨ** (Enrolment) **ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ**–ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂਕਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਾਲ 1978–79 ਵਿੱਚ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮਾਂਕਨ ਨਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 66 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ।

7. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਗਠਨ** (Organisation of National Committee)–ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਗਠਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਿਤੀ ਨੇ 1974 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ 13ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿਫਰਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ–

(i) ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਇਤ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਰਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(ii) ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂਕਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਣ।

(iii) ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿਖਲਾਈ ਕੋਰਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

(iv) ਸਥਾਨਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(v) ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ।

(vi) ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟਾਫ ਕਵਾਟਰਸ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੁਣ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

8. **ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ**–18 ਮਈ, 1975 ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਪਟਲ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੇ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ **ਹਸਨ** ਨੇ ਕਿਹਾ–"**ਪਿਛਲੇ 28 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਭਾਗੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ ਹਨ।**"

ਬਹਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ **ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦੀਰਾ ਗਾਂਧੀ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, "**ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਤਰ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤਰ ਤੋਂ ਆਂਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।**" ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਰੁ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਤੋਂ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਮਨ ਸਤਰ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਘੱਟ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਲਾਂਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, "ਇਹ ਸਾਲ ਇਸਤਰੀ ਸਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਨ ਚਾਹਾਂਗੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਹਡਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭਾਰੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਕੂਲ, ਹੋਸਟਲ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਸਵੈ ਰਹਿਕੇ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਭੇਜਣਾ ਕਿਸੀ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ

ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਵਜੀਫਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਬਧ ਹੋਣ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਮਹਿਲਾ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।" ਨੋਟ

9. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਤਰੀ ਆਯੋਗ** (National Women Commission)-ਸੰਨ੍ਹ 1990 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਆਯੋਗ ਅਧਿਨਿਯਮ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਇੱਕ ਸਚਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੂਰਣ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਆਯੋਗ 31 ਜਨਵਰੀ, 1992 ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਆਯੋਗ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪੇ।
   - *(i)* ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਝਾਉਣਾ।
   - *(ii)* ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਅਣਜਰੂਰੀ ਜਾਂ ਤਰੁਟੀ ਤੇ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ।
   - *(iii)* ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ।
   - *(iv)* ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ।
   - *(v)* ਸੁਧਾਰ ਗ੍ਰਹਿਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਨਰ ਅਵਾਸ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨਾ।

10. ਆਯੋਗ ਨੇ 7-8 ਅਕਟੂਬਰ, 1992 ਨੂੰ ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਗੋਸ਼ਠੀ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘਿਰਣਾਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਕ-ਥਾਮ ਦੇ ਉਪਾਇਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1993 ਵਿੱਚ ਇਲੈਕਟਰੋਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਤੇ ਗੋਸ਼ਠੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਮੁਦਰਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਸਾਖਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ

ਸਾਲ	ਮਰਦ	ਇਸਤਰੀਆਂ	ਕੁੱਲ੍ਹ (ਵਿਅਕਤੀ)
1901	9.8	0.6	5.3
1911	10.6	1.6	5.9
1921	12.2	1.8	7.2
1931	15.6	2.9	9.4
1941	24.9	7.3	16.1
1951	24.9	7.9	16.7
1961	39.9	13.0	24.4
1971	39.5	18.7	29.5
1981	46.9	24.8	36.2
1991	63.86	39.42	52.11
2001	75.8	54.16	65.38

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ 1951 ਵਿੱਚ 7.9 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਾਖਰ ਸਨ। 50 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 2001 ਵਿੱਚ 54.16 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਹੀ ਸਾਖਰ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਭਾਵ ਅੱਧੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਿਰਅੱਖਰ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
8. ਦੂਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
9. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦੀਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਤਰ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤਰ ਤੋਂ ਆਂਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਸੰਨ੍ਹ 1990 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਆਯੋਗ ਅਧਿਨਿਯਮ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

26.5 ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (Administration and Control of Women Education)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਕਾਸਾਤਮਕ ਅਨੁਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹਨ-

(i) ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ,

(ii) ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ,

(iii) ਸਥਾਨਕ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ,

(iv) ਵਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਕਰਾਰ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਆਯੋਗ ਜਾਂ ਸਮਿਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਸਤੁਤੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਆਪੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ (ਪ੍ਰਾਂਤੀ) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਦੇਸ਼ਕ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਦੇਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ 'ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਨਰੀਖਕਾ' ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਨਿਆ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਉਪਰੋਕਤ ਨਰੀਖਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਤੱਕ ਦੋਹਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਥ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਵਿਦਿਅਰਾਥੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਰੀਖਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਪਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਹਿ-ਨਰੀਖਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1958 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਰੀ ਸਮਿਤੀ' ਦੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਅਨੁਸਾਰ 1959 ਈ. ਵਿੱਚ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ' ਦਾ ਗਠਨ ਅਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਥਕ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਖੁੱਲੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਐਤ ਸੰਯੁਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ 'ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਸਲਾਹਦਾਤਰੀ ਸਮਿਤੀ' ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜ ਭਰ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ-ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

26.6 ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum of Women Education)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਸਤਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਯੋਗ ਮਾਤਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਨ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ-ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ, ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਅਤੇ ਨਾਚ ਆਦਿ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਆਯੋਜਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਜਰੂਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀਆ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਲੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਾਈਸਕੂਲ੍ਹ ਸਤਰ ਤੱਕ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਣਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਰ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚ ਮੱਧਮਿਕ ਸਤਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਤਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਸਰਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ 'ਪੱਤਰ ਵਿਵਸਥਾ' ਅਤੇ 'ਸੇਵਾ ਕਾਲੀਨ' ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਉਚਿਤ ਰਹੇਗੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੈਠਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੁਸ਼ਲ ਚਿਕਿਤਸਕ, ਯੋਗ ਅਭਿਯੰਤਾ, ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

26.7 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 15 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਕਿਸੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਉੱਥਾਨ ਦੇ ਲਈ **ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਯੰਤੀ ਪਟਨਾਇਕ** ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਮੀਸ਼ਨ ਆਫ ਵੀਮੇਨ ਦੀ ਸਥਾਵਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਕਮੀਸ਼ਨ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਸਤਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

26.8 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ** (Development of Education) : ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਫੈਲਾਅ
2. **ਸਮਾਨਤਾ** (Equality) : ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ

26.9 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿਓ।
4. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਲਿੰਗ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ 2. ਸੰਸਥਾਪਿਤ 3. (ੲ) 4. (ੲ)
5. (ਅ) 6. (ੲ) 7. ਸਹੀ 8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ 10. ਸਹੀ

26.10 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-27: ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ : ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ
(Globalization : Concept and its Relevance in Contemporary Situation)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

27.1 ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ (Economic Globalization)

27.2 ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Globalization)

27.3 ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਬਨਾਮ ਵੈਸ਼ਵਿਕਵਾਦ (Nationalism Versus Globalization)

27.4 ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ (Communication Revolution and Globalization)

27.5 ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਵਾਹਕ : ਮੱਧਮ ਵਰਗ (Middle Class : Carrier of Globalization)

27.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

27.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

27.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

27.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅੱਜ ਦੀ ਇੱਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਿਸ਼ਵਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਨਰਸੰਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇੱਕ ਦੋਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੇ ਉਤਸਾਹਜਨਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਦੁਰਦਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪੰਥਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸੰਬੰਧ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ

ਨੋਟ

ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਤਾ ਦਾ ਤੇਜੀਕਰਣ, ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਦਲੀਲ, ਸੰਬੰਧ ਐਤ ਸੰਪਰਕ, ਚਿਰਸਥਾਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਨਿਯਮ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁੰਗੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਿਸ਼ਕਰਿਤ ਤਤਕਾਲਿਕ ਸੰਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੇਜ ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਹਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤੇਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤਰੀਕਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਪੂੰਜੀ, ਲਾਭ, ਸੂਚਨਾ, ਵਿਚਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਟਵਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਤ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਦ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਭ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੱਚਾਮਾਲ (Raw materials) ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਪਾਦਨਕਰਤਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਣੇ ਮਾਲਾਂ ਦੀ ਖਪਤ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਜਦੀਕੀ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤੇਜੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁੰਗੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੇਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨਵੀਂ ਹੈ। 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਦੋਆਯਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ।

ਸੰਯੁਕਤ ਸੋਵਿਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨਿਯੰਤਰਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕਆਯਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਾਨਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਨਰਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

27.1 ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ (Economic Globalization)

ਬ੍ਰੇਟਨ ਵੁਡਸ ਸੰਮੇਲਨ (Bretton Woods Conference) ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਰਿਚਾ (NEP) ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ (Liberalisation Programmes) ਦਾ ਪਰਿਚਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਚੌਥਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ (SAP) ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ (I.T.) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੰਟਰਨੈਟ ਨੇ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੀ ਤੇਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਹਤਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਉਤਪ੍ਰਵਾਸਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੂਨਰਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਹੋਇਆ। **ਫਰੀਡਮੈਨ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਨੋਟ

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਜਾਰਾਂ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀਆਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਮੱਧ ਅਕਾਰ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਅਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਅ ਲਾਗਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀਏ। ਪੂਰਵ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਘਰੇਲੂ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇੱਕ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਜਾਰਾਂ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀਆਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗੜਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਏ ਜਿੰਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਵ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਦਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਬਜਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਵਾਯਤਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਗਰ ਆਰਥਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਜਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਉਪਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ; ਖੁੱਲਾ, ਉਦਾਰ, ਮੁਕਤ ਬਜਾਰ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਕਾਵਾਂ ਉੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਬਜਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤਤਕਾਲ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਧਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲਿਕ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਖ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਸਤੀ ਮਿਹਨਤ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ, ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਮਝ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ, ਪਰਯਟਨ, ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਖੇਤਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਕਲਪ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਜਨਤੰਤਰ, ਬਜਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਉਪਭੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਉਪਸਥਿਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਵਿਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮਝ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਸਵੈ', ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੋਵੇ? ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਆਦਿ ਦਾ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨਵੀਂ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਰਵਮੰਨਣਯੋਗ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਨੋਟ

ਫਰਾਈਡਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਜਾਰਾਂ, ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀਆਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਮੱਧਿਅਮ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਏ ਜਿੰਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਵ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੰਡਾ ਅਤੇ ਰੋਸਾਲਡੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧਤਾ ਦਾ ਤੇਜੀਕਰਣ, ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਸ਼ਵ, ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ, ਚਿਰਸਥਾਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਨਿਯਮ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. .... ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਮੁਦਰਾ ਯੂਰੋ ਹੈ।
2. .... ਵਿੱਚ ਸਾਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ ਸੀ।
3. .... ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹਨ।
4. ਉਦਾਰੀਕਰਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ .... ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।
5. ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੁਦਰਾ ਦਾ .... ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

27.2 ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Globalization)

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਰਜਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇੱਕ ਦੋਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂਕਿ, ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁਲਅੰਕਣ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਗਿਆਨਕ, ਚਿਕਤਿਸਕੀ ਅਤੇ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਜਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰਦੇਸ਼ੀ (Transnational) ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਹਰਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Green Peace), ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ (Women's Movements), ਸਥਾਨਕ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ (Concern for Empowerment of Local Communities and Indigenous People) ਆਦਿ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਜਾਲ ਨਾਲ ਐਨ. ਜੀ. ਓ. (NGO's) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮਾਰਥ ਕਿਰਿਆਸ਼ਲੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਆਿ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕਸਤਰ ਤੇ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਕਸਫੇਮ (Oxfam) ਅਨੁਦਾਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਇਸਾਈ ਅਨੁਦਾਨ ਆਦਿ। ਇਸੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ ਆਫ ਨਿਊਟਰਿਸ਼ਨਲ (International Association of Nutritional Sciences) ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੋਸ਼ਿਯੋਜਿਕਲ ਐਂਡ ਐਂਥਰੋਲਾਜਿਕਲ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ (International Sociological and Anthropological Association) ਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹਨ। ਬੇਰੋਜਗਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। **ਨਾਥ** ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਦੁਸ਼ਲਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਉੱਤਰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਸਤੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ

ਭਰਪੂਰ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਪੂਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਵਿਨਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਤਤਕਾਲ ਸੰਚਾਰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ, ਸਮੁੰਦਰਪਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੈਟੇਲਾਈਟ, ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਇੰਟਰਨੇਟ, ਈ-ਮੇਲ ਜਿਹੇ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੁਅਰਾ ਪਰਦੇ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਥ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾ ਪਰੋਸੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੈਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਸੰਗੀਤ, ਸਥਾਪਤ ਕਲਾ, ਫਿਲਮ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਵਾਦ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ (Integration of world Economy)-ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰੀਕਰਣ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਬਜਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ।

ਵਿਸ਼ਵਬੈਂਕ, ਡਬਲਯੂ. ਟੀ. ਓ. (ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ) ਸਹਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਣਿਜਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਅਰਥਨੀਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਭੂਮਿਕ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਧਾਰਣ ਮੁਦਰਾ (Common Currency)-ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2001 ਵਿੱਚ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਮੁਦਰਾ (A Common Currency) ਹੋ ਗਈ ਹੈ। 'ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਯੂਰੋ'। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ-ਵਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਤਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਵਿਨਿਯਮ (Exchange of Currency) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ 2003 ਵਿੱਚ ਸਾਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਸੰਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਮੁਦਰਾ (Common Currency) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਠੀ। ਜੇਕਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਉਮੀਦ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦਿਖਾਈ ਪਏਗੀ।

ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਇਸੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਬੰਧੀ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂਕਿ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਦਿਸੰਬਰ 2003 ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪੰਨ ਕਾਨਕੁਨ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਤ ਰਕਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ। ਣਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਕਲ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਨ (ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ.) ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ, ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਰੋਜਗਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਸਕਲ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਨ (ਜੀ.ਡੀ.ਪੀ.) ਦੀ ਦਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਲਈ ਨਹੀਂ ਖੋਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਆਰਥਿਕ ਦਬਾਅ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵ ਬਜਾਰ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ (Integration of World Market)-20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਨਤੰਤਰ ਖਤਮ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਚਲੇ। ਇਸੀ ਸਦੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵੀ ਸਹਿਣ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਤੇਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪੂਰਵਗਾਮਿਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ-ਨਿਰਮਾਦ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਤੇਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਜਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਜਾਰਾਂ, ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀਆਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੈ।

1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਜਨਮ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਕਤ ਬਜਾਰ ਵਿਵਸਥਾ, ਮੁਕਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਨਵੀਨ ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪੁਸ਼ਪਿਤ ਪਲਵਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਉਰਵਰਾ ਭੂਮੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਬਜਾਰ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਨ ਦੀ ਖਪਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਆਦਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਜਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਨੋਂ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਬਜਾਰ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਤੋਂ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਬਜਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਖੁੱਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਦੀ ਪੂਰੀਆਂ ਸੰਭਵਾਨਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਹੀ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਹਨ। ਬਜਾਰ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਜਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਦਖਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਨੈਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਜਬੂਤ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਬਜਾਰ ਫਸ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਜਾਰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਲਘੂ ਅਤੇ ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਿਏ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਮਜੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਜਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਜਾਰਵਾਦ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਪਨ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਜਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਪਭੋਕਤਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਸੁਸੁਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਬਜਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਜਾਰ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਗਤ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਤੇਜ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ, 26 ਮਈ, 2004 ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਤਗੜਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿਨ 26 ਮਈ, 2004 ਨੂੰ ਵਿਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦਿਨ 8 ਜੁਲਾਈ, 2004 ਦੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜਿਆਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਜਾਰ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਸਾਹਮਦੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

27.3 ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਬਨਾਮ ਵੈਸ਼ਵਿਕਵਾਦ (Nationalism Versus Globalization)

ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਭਾਵਨਿਸ਼ਠ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ **ਈ. ਐਚ. ਕਾਰ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਜਨਮ ਮੱਧ ਯੁਗ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। **ਏ. ਆਰ. ਦੇਸ਼ਾਈ** ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖਾਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।' ਸਮਾਜਿਕ ਵਜੂਦ ਦੇ ਪੂਰਵਰਤੀ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਾਸ਼ਟਰਿਕ ਜਨਸਮੁਦਾਇਆਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ: ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਕਿਸੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥਤੰਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਸਪਰ ਜੈਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਪ੍ਰਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਆਰਥਿਕ ਵਜੂਦ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਸੀ ਕੜੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਸਮੁਦਾਇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲੰਘਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮੰਗਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 2001 ਵਿੱਚ ਡਰਬਨ ਵਿੱਚ ਸੰਪੰਨ 'ਵਰਲਡ ਕਾਨਫਰੈਂਸ ਅਗੇਂਸਟ ਰੇਸਿਜਮ, ਜੀਨੋਫੋਬਿਆ ਐਂਡ ਡਿਸਕ੍ਰੀਮੇਸ਼ਨ' (World conference against racism, xenophobia and discrimination) ਫੋਰਮ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦਲਿਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਆਪੱਤੀ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ (Characteristics of Nation-State are Changing)– ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਜਿਹੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ

ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ, ਪੇਜਲ, ਸੜ੍ਹਕ, ਪੁਲ ਜਿਹੀਆਂ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਨਿੱਜੀਕਰਣ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਵੈਇੱਛਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਐਨ.ਜੀ.ਓ. ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦਾਇਤਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਰੋਜਗਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦਾਇਤਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਰੋਜਗਾਰ ਜਿਹੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਿਜਲੀ, ਪੇਜਲ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸੜ੍ਹਕ, ਪੁਲ ਆਦਿ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਚਲਨ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਇਸ ਦਾਇਤਵ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਛੂਟ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵੱਡ ਉਦਯੋਗਿਕ ਘਰਾਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਦਬਾਅ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ, ਵਿਸ਼ਵਬੈਂਕ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ ਜਿਹੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

27.4 ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ
(Communication Revolution and Globalization)

ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀ ਜਾਨ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਤਿ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਧਨ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਵਾਹਦ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਤਤਕਾਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾ ਗੌੜ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਯੁਗਾਂਤਰਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਏਕਾਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ 'ਇੰਟਰਨੇਟ' ਦੇ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ, ਅਰਥਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਵਣਿਜਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਅਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ 'ਈ-ਵਣਿਜ' ਜਾਂ 'ਈ-ਕਾਮਰਸ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੀ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ, ਇੰਟਰਨੇਟ, ਇੰਟਰਾਨੇਟ ਅਤੇ ਐਕਸਟਰਾਨੇਟ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ, ਈ-ਕਾਮਰਸ ਨੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ, ਗਤੀ ਅਤੇ ਉਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਈ-ਕਾਮਰਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਥਿਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਨਦੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਈ-ਕਾਮਰਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਵਜਨਕ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਸ਼ਅਰ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਰਥਤੰਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤੀਤ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਜੀਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੰਗਮੰਗ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੇਕਨ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਨੂੰ ਆਵਿਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਅਨਯਨ ਰੂਪ ਹੈ।

ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ, ਆਠਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵਜਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ਲੀ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਆਤਮਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮਵਿਵਰਧਲ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਘਮਾਸਾਨ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ। ਰਾਸ਼ਟਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਵੈਸ਼ਵਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੈਸ਼ਵਿਕਵਾਦ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਿਏ ਤੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਗੌਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਖਰਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਕਮਜੋਰ ਹੋਇਆ ਹੈ (Declination of Nationalism)–ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ, ਮੁਕਤ ਬਜਾਰ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਦਾਰੀਕਰਣ, ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਨੇਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਦਿ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਤਿਆਧੁਨਿਕ ਸਾਧਨ ਇੱਕ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੌਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਕਮਜੋਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵੈਸ਼ਵਿਕਵਾਦ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਨਿਵੇਸ਼, ਐਨੀਆਰ.ਆਈ. ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ, ਵਿਸ਼ਵਬਜਾਰ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ, ਵਿਸ਼ਵ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ, ਈ-ਬੈਂਕਿੰਗ, ਈ-ਕਾਮਰਸ, ਈ-ਜਰਨਲਿਜ਼ਮ, ਈ-ਲਰਨਿੰਗ ਜਿਹੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਥਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਗਰਿਕਤਾ ਕਮਜੋਰ ਹੋਈ ਹੈ (Declination of Citizenship)–ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਕਮਜੋਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਵੀ ਕਮਜੋਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜੀਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਛੂਟ ਦੁਆਰਾ ਨਿਵੇਸ਼ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਨਵੀਂ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਤਪੰਨ ਰੋਜਗਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ। ਸ਼ਜਾਰ, ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਯੂਰਵੀ ਸੰਘ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਯੂਰੋਪ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਰਬੋਧ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਆਵਾਮਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਐਨੀਆਰ.ਆਈ (ਅਨਿਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ) ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਕਮਜੋਰ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ (Intergration of Legal System)–ਕੁੱਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਦੋਸ਼ਪੂਰਣ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਊਰੇਮਬਰਗ ਟਰਿਬਿਊਨਲ (Nurembert Tribunal) ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਿੱਚ ਅਿਵਕਤੀ ਨੂੰ ਵੈਕਲਪਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲ ਉਪਲਬਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਯੂਰਪੀ ਸਭਾ (1950) ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਟੇਲੀਫੋਨ ਟੇਲੇਕਸ, ਟੇਪੀਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਟੇਲੀਵਿਜਨ, ਰੇਡੀਓ, ਡਿਜਿਟਲ ਮਾਈਕਰੋਸੋਫਟ, ਆਪਟਿਕਲ ਫਾਈਬਰ, ਕੇਬਲ, ਡਾਟਕਾਮ, ਇੰਟਰਨੇਟ, ਸਾਫਟਵੇਅਰ, ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਭਾਵ ਨਵੀਨਤਮ ਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ-ਕੰਪਿਊਟਰ। ਇੰਟਰਨੇਟ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੇਕਵਰਕ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਈ-ਬੈਂਕਿੰਗ, ਈ-ਲਰਨਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕੀਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹਜਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਧੰਨ ਰਾਸ਼ੀ ਜਮਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਹਜਾਰਾਂ ਮੀਨ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੋਨੇ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਈ.ਟੀ. ਭਾਵ ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ (Information Technology) ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਪਕਰਣ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਤੇਜੀ ਦੀ ਦਰ ਉੱਚ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਦਰ ਵੀ ਉੱਚ ਹੈ।

ਈ-ਜਰਨਲਿਜ਼ਮ-ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੂੰ ਗਤੀ ਅਤੇ ਉਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਮੈਕਲੁਹਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦ ਮੀਡਿਅਮ ਇਜ਼ ਮੈਸੇਜ' (The Medium is Message), ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਅੱਜ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤੰਤਰ ਅੱਜ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਸੂਚਨਾ ਤੰਤਰ ਦੇ ਜਰੀਏ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਤੰਤਰ ਦੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਅਰ ਬਜਾਰ ਦਾ ਮਿਜਾਜ ਤੇਜ ਸੂਚਨਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਕਾਸ-ਦਰ। ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਤੰਤਰਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸਤਰ ਤੇ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਕ, ਟੇਲੀਫੋਨ, ਟੇਲੀਗ੍ਰਾਫ ਅਤੇ ਟੇਲੇਕਸ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਪੈਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਈ-ਮੇਲ (ਇਲੇਕਟਰੋਨਿਕ ਡਾਕ), ਈ-ਫੈਕਸ, ਸੈਲਯੂਲਰ ਫੋਲ, ਪੇਜਰ, ਟੇਲੀਟੇਕਸਟ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਡੇਟਾ ਬੈਂਕ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਈਕਰੋਚਿਪਸ, ਉਪਗ੍ਰਹਿਾਂ, ਮਾਈਕਰੋ ਤਰੰਗਾਂ, ਰੋਬੇਟ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੇਟਵਰਕਿੰਗ ਨੇ ਪੈਰ ਜਮਾਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਨਿਗਮ ਲਿਮਿਟੇਡ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਨਫਾਰਮੇਟਿਕਸ ਸੈਂਅਰ, ਸੀ-ਡੋਟ (ਸੈਂਅਰ ਫਾਰ ਡਵਲਪਮੈਂਟ ਆਫ ਟੇਲੀਕੋਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨਜ਼) ਦੁਆਰਾ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੇਟ ਦੀ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਸਕਰੀਅਤਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕੌਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੂਚਨਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਅਸਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਖਬਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਪਭੋਕਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਮਹਿਜ ਕੂੜਾਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰੂਚੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਠੋਸ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਪ੍ਰਤੀ, ਈ-ਜਰਨਲਿਜ਼ਮ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਇੱਕ ਜਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਵਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰੋਪ ਵੀ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ **ਹਰਬਰਟ ਸ਼ਿਲਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। 'ਮਾਸ ਕਮਿਊਨਿਕੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਅਮੇਰਿਕਨ ਐਪਾਇਅਰ' (1969) ਅਤੇ 'ਦਿ ਮਾਈਂਡ ਮੈਨੇਜਰਸ' (1973) ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਰ ਨੇ ਭੂਮੰਡਲੀ ਵਰਚਸਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਦਰੇ ਹੋਏ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦੇਸ ਹਨ ਕਿ 'ਸੁਪਰ ਹਾਈਵੇ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਰੇਡੀਓ ਸਪੈਕਟਰਮ ਫਰਿਕਵੈਂਸੀ' ਦਾ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਰੇਡੀਓ ਸਪੈਟਰਮ ਫਰਿਕਵੈਂਸੀ' ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੰਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਉਹ ਮੁਨਾਫੇ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਲਈ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। 'ਰੇਡੀਓ ਸਪੈਟਰਮ ਫਰਿਕਵੈਂਸੀ' ਦਾ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਗੈਰ ਵਪਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰੀਕਰਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ ਸਪੈਟਰਮ ਫਰਿਕਵੈਂਸੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਵਾਰਪਕ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ। ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਪਭੋਕਤਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਚਿਤ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਪਭੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਪਭੋਕਤਾਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਮ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਅਪਾਰ ਸੰਭਾਨਾਵਾਂ ਉਪਸਥਿਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂਕਿ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਥ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ-ਪੂਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਪਕ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਿਰ ਦੋਸ਼ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ? ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਥਨ ਕਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਹੁਲਵਾਦ (Cultural Pluralism)-ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿ ਵਜੂਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਇਹ

ਸਥਿਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਹਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਭਾਗੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਲਨ ਦੀ ਸਵੈਛਾਂਦਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਵਿਕਰਣ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਅਤੀ ਦੀ ਦੂਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਪਰਿਹਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਵਾਗਮਨ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਕਾਰੋਬਾਰ, ਵਾਣਿਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਕਿਜ ਜਾਂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਆਵਾਗਮਨ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਨਸੰਚਾਰ, ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ, ਪਰਯਟਨ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਦਿ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਲੋਕਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ।

ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਵਿਗਿਆਨਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਹੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ (Multiculturism) ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਸਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਖਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਕਾਸ਼ੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹਮਲਾ ਦਾ ਨਾਂਵ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਚਸਵ (Linguistic Dominance)–ਵੈਸ਼ਵਿਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਣ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਮਜੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਾਰ ਖਾ ਗਈਆਂ। ਹਿੰਦੀ ਉਨੀ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਹਿੰਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਕਮਜੋਰ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਘੱਟ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜੇਕਰ ਨਾ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੁਰਬਲ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਟਰਨੇਟ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੰਟਰਨੇਟ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣੀ ਪਏਗੀ। ਸਾਰਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਧੁਨਿਕਤਮ ਗਿਆਨ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਉਦੀਯਮਾਨ ਉਪਕਰਣ ਇੰਟਰਨੇਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਨੇਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਾਹਕ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹਮਲਾ ਅਕਾਸ਼ੀ ਮਾਰਗ ਭਾਵ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਭਵਿੱਖ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਸਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੋਰਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦ ਤਤਕਾਲ ਧਿਆਨ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਲੋਪੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਯੂਨੇਸਕੋ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ, ਨਵੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਦਾ ਜਾਂ ਅਖਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਗੌਣ ਤੋਂ ਗੌਣਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਂਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਖਾਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਦਯੋਗ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਰੈਂਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਿਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫਰੈਂਚ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਿਰਫ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੇਰਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਾਈਨਬੋਰਡ ਜਾਂ ਬਿਲ ਬੋਰਡ ਕੇਵਲ ਫਰੈਂਚ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੜ੍ਹਕਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਖਾੜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਹਲਾਤ ਹਨ। ਅਰਬੀ, ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਈਬੋਰਡ ਦੋਭਾਸ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਾਂਗਲਾਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਰੋਗ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਇੱਕ ਅਰਬ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰਠ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੋਨੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਜਨਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਥੋੜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਖਾੜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੜੋਸੀ ਦੇਸ਼ ਨੇਪਾਨ ਅਤੇ ਬਾਂਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਾਰੀਸ਼ਸ, ਤਰਿਨਿਦਾਦ, ਗੁਨਿਆਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 80 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਜੰਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਚੀਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਡਰਿਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਚੀਨੀ ਮੈਂਡਰਿਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਹਿੰਦੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਕਰਣ ਇੰਟਰਨੇਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ (Outsourcing)–ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਏਜੰਟ ਹੈ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ। ਅਮੇਰਿਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਤੇ ਗਰਮਾਗਰਮ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਮੇਰਿਕਾ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਅੱਜ ਉਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮੇਰਿਕੀ ਖੁਫੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਐਨ.ਟੀ.ਸੀ. (ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਟੇਲਿਜੇਂਸ ਕਾਊਂਸਿਲ)। ਇਹ ਅਮੇਰਿਕੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਐਨ.ਟੀ.ਸੀ. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਬਰਟ ਐਲ. ਹਿਕਿਕਸ ਨੇ ਮਾਰਚ 2004 ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪੀ ਹੈ। ਦਿਨ 21 ਮਾਰਚ, 2004 ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਮੇਰਿਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਮੇਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਚੁਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਕੋਡਸ ਅਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦੇ ਆਯਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਖੁਫੀਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੋਪਨੀਅਤਾਂ ਦੀ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਚੋਰੀ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਦ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸੋਫਟਵੇਅਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੋਜਗਾਰ ਅਮੇਰਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਤਰ ਵਿੱਚ, 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੀਤ ਫਿਲੀਪੀਂਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਆਊਟਸੋਰਿੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਰਾਜਗਾਰ ਦਾ ਆਗਮਨ। ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਜਨਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਤਰ (Migration)–ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਭੂਗੋਲਿਕ/ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਪੇਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਰਮਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਰਮਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਇਤਵ ਦਾ ਤੱਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪਾਵ ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ ਐਤ ਆਵਰਜਨ ਹਨ। ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ' (ਏਮਿਗ੍ਰੇਸ਼ਨ) ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਆਵਰਜਨ' ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਸ (ਇਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਵਰਜਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਲ ਨਿਸ਼੍ਰਮਣ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੱਧ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉਪਨਗਰਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਗਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਲੋਕ ਰੋਜਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕੀ ਅਤੇ ਯੂਰੋਗ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ (ਏਮਿਗ੍ਰੇਸ਼ਨ) ਦੀ ਗਤੀ ਤੇਜ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀਆਂ (ਐਨ.ਆਰ.ਆਈ.) ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਤਰ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲੀਅਤਾਂ ਮਹੁੱਈਆ ਕਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਨੀਆਰ.ਆਈ. ਦੁਆਰਾ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਪੂੰਜੀਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਵਰਜਨ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਸ (ਇਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇਜ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਿਤੀ 26 ਮਈ, 2004 ਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮਿਤੀ 8 ਜੁਲਾਈ, 2004 ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏਗਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਰਜਨ, ਉਤਪ੍ਰਵਾਸ, ਆਵਰਜਨ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ। ਨਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਯਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ (Functional Relationships) ਦਾ ਜਨਮ। ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੂਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂਲ, ਮਾਨਕ, ਜੀਵਨ-ਪੱਧਤੀ, ਵਿਵਹਾਰ, ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਤਰ ਤੇ ਇੱਕਾ ਜਾਂ ਦਵੰਦ। ਜਨਾਂਕਿਕੀ (Demography) ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆ। ਇਹ ਮੁੱਦੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਅਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

6. ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ-

   (ੳ) ਜਟਿਲ (ਅ) ਸਰਲ
   (ੲ) ਮੁਸ਼ਕਿਲ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

7. ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਅਵਮੁਲਨ (ਅ) ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ
   (ੲ) ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਚਲਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

8. ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਵਧਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

   (ੳ) ਨਿੱਜੀਕਰਣ ਨੂੰ (ਅ) ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਨੂੰ
   (ੲ) ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

9. ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ-

   (ੳ) ਮੁਦਰਾ (ਅ) ਨਾਗਰਿਕਤਾ
   (ੲ) ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

10. ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

    (ੳ) ਗਤੀ ਅਤੇ ਉਰਜਾ (ਅ) ਮੁਦਰਾ
    (ੲ) ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

27.5 ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਵਾਹਕ : ਮੱਧਮ ਵਰਗ (Middle Class : Carrier of Globalization)

ਕਿਸੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਸ ਦਾ ਸਤਰ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਨਿਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚਾ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਤੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਪ ਦੇ ਦੋ ਛੋਰ ਬਿੰਦੂਆਂ ਹਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਫੇਦਪੋਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਰਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪੀ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ। ਭਾਰਤੀ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਇਸੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕੜੀ ਹੈ। ਰੋਜਗਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਏ। ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੰਤਰ (Bureaucracy), ਤਕਨੀਕੀ ਤੰਤਰ (Technocracy), ਵਕੀਲ, ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਅਧਿਆਪਕ, ਮਝੋਲੇ ਵਪਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਦੇਸ਼ਕ, ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਰਾਜਨੇਤਾ, ਜਿਹੇ ਕਈ ਵਰਗ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਲਕਿ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਾਹਕ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਹੈ। ਇਹੀ ਬਜਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਉਪਭੋਕਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਭਿੰਨ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੱਧਮਵਰਗ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਅਗਾਂਵਧੂ ਹੈ।

27.6 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇੱਕ ਅਰਬ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰਠ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੋਨੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਜਨਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਥੋੜੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਖਾੜੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੜੋਸੀ ਦੇਸ਼ ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਬਾਂਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਮਾਰੀਸ਼ਸ, ਤਰਿਨਿਦਾਦ, ਗੁਯਾਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 80 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਜਿਆਦਾ ਲੋਕ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਚੀਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਂਡਰਿਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਚੀਨੀ ਮੈਂਡਰਿਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਹਿੰਦੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰਚਸਵ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਕਰਣ ਇੰਟਰਨੇਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਾਹਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

27.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਏਕੀਕਰਣ** (Integration)-ਇੱਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
2. **ਸਧਾਰਣ ਮੁਦਰਾ** (Common Currency)-ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਮੁਦਰਾ

27.8 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਆਰਥਿਕ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. 'ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਬਨਾਮ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਸੰਚਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਯੂਰੋਪ	2. ਨਵੰਬਰ 2003	3. ਨਕਾਰਾਤਮਕ	4. ਨਿੱਜੀਕਰਣ	5. ਏਕੀਕਰਣ
6. (ੳ)	7. (ਅ)	8. (ੳ)	9. (ਅ)	10. (ੳ)

27.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ-28 : ਮਨੁੱਖੀਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Human Rights and Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

28.1 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept of Human Resource Development)

28.2 ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Education as an Investment)

28.3 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Education as Human Capital)

28.4 ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ (Man Power Planning)

28.5 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Education in Economic Development)

28.6 ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ (Educational Planning)

28.7 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ (Sources of Human Resource Development)

28.8 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ (Need for the Change in Education for Human Resource Development)

28.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

28.10 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

28.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

28.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਯੋਗ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨ ਇੱਕ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇੱਕ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਵਸਥਾ, ਯੋਜਨਾ ਐਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਪੇਖਿਅਤ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ।

28.1 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept of Human Resource Development)

ਅੱਜ ਦਾ ਯੁਗ ਨਿਯੋਜਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਅ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿੰਨੀ ਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਉਨੀ ਹੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲ, ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਕੇ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਅਰਜਨ ਤੱਕ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਸਿਖਾਉਣ ਤੱਕ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉਪਲਟਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੋਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਯੋਗ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੰਨ ਇੱਕ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇੱਕ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਵਸਥਾ, ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਉੱਤਰਦਾਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਪੇਖਿਅਤ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ।

ਨੋਟਸ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

28.2 ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Education as an Investment)

ਵਿਨਿਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੇ ਪੂੰਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਨ ਭਾਵ ਜਿਹੜੇ ਖਰਚ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕੇਦ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਧੰਨ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਨਿਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਨਿਯੋਗ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋ ਧੰਨਰਾਸ਼ੀ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਪਾਦਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪੂੰਜੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਭਵਨ, ਫਰਨੀਚਰ, ਸਿਖਲਾਈ-ਉਪਕਰਣ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਆਦਿ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਮਿਹਨਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ-ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ

ਅਤੇ ਲਾਭਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਲਗਾਈ ਗਈ ਪੂੰਜੀ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਸ਼ਲ (Marshall) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੂਲਵਾਨ ਪੂੰਜੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਵਿਨਿਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਰਤਕ **ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ** (Karl Marx) ਨੇ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ। ਅਮੇਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਕ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਆਰਥਿਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਰੂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਸਟਰੁਮਿਲਿਨ** (Strumilin) ਨੇ ਪ੍ਰਦਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ 44 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਪਇਆ ਗਿਆ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ **ਫੈਬਰੀਕੈਂਟ** (Fabricant) ਅਤੇ **ਜੋਨ ਬੇਜੀ** (John Baji) ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ **ਮਾਈਬੇਜ ਡੇਵਾਨੇਸ਼** (Maybaj Dewanesh) ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ੋਧ-ਅਧਿਅਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚ ਉਤਪਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੇਸਕੋ (UNESCO) ਨੇ **'ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ'** ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਜਬੂਤੀਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ **'ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ'** (Education is an Investment in Itself)। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਉਨਾ ਹੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਨਾ ਹੀ ਉਪਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਉਦਯੋਗਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਬਿਨਾਂ ਉਦਯੋਗਿਕੀ, ਕਾਰੋਬਾਰਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਨਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਤੇ ਕਈ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਅਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

1. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸਮਾਜ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਉਨੀ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਾ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਡਿਪਲੋਮਾਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
4. ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮਰੱਥਾ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਆਦਾ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਪੇਖਿਆ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੁਹ ਨਿਰੰਤਰ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਡੀ.ਐਮ.ਐਮ.ਐਸ., ਐਮ.ਡੀ. ਜਾਂ ਚਿਕਤਸਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਿਕਤਸਕ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਪੇਖਿਆ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਘੱਟ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਿਕਤਸਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਲਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ-(1) ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਫਲ, (2) ਮੁਦਰਿਤ ਪ੍ਰਤੀਫਲ, (3) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤੀਫਲ, (4) ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਫਲ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਆਮਦਨ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੁੱਝ ਲਾਭ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਭ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਜਿਆਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮੁਦਰਾਰਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਕਹਾਏਗੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ .... ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ .... ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਹੈ।

28.3 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Education as Human Capital)

ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਮਾਰਸ਼ਲ** (Marshall) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪੂੰਜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੂਲਵਾਨ ਪੂੰਜੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਮੰਨਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਤਰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਸਮਰੱਥਾ ਇੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
5. ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਕਅਤੀ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਅਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਰੂਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

28.4 ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ (Man Power Planning)

ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਿਜਲੀ, ਪਰਿਵਹਨ, ਇਸਪਾਤ, ਕੋਇਅਲਾ ਆਦਿ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਪੇਖਿਅਤ ਗਿਆਨ, ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਭਿਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਲਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ

ਨੋਟ

ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਦਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਏਗਾ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਪਹਿਲੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਲਘੂ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਖੋਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ-ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਰਿਧੀ ਦੇ ਸਬਲ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵਿਨਿਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੇ ਪੂੰਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਨ।

28.5 ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Education in Economic Development)

ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ (Net National Income), ਸਰਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ (Gross National Profit) ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਔਸਤ ਆਮਦਨ (Per-capita Income) ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਉੱਤਰੋਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀ, ਸਾਧਨ, ਮਜਦੂਰੀ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੱਚਾ ਮਾਲ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਏਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਇਛਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਕਲ ਯੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਉਪਭੋਕਤਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਣਿਜ-ਵਪਾਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ-ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਸਾਧਨ ਕਿਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਦੋਹਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿਹਨਤ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸਹੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਦੋਹਨ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਕਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਔਸਤ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਾਗਤ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਏਤ ਵੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਕਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਾਭ (GNP) ਵੱਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਤਿਕਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਤੇਜ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਪਾਨ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਧਵੰਸ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਆਪਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਜ ਅਮੇਰਿਕਾ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ, ਪ੍ਰਾਵਿਧਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਡੇਨਮਾਰਕ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੁੱਧ ਕਾਰੋਬਾਰ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਰੂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਕਨਾਡਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਮੇਰਿਕੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਸ਼ੂਲਜ** (Schultz) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੇ, **"ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਇਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਚੰਗੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਚੰਗੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਹੈ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿਹਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਨਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਤਪਾਦਨ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।"** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਸਚੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਰ-ਵਿਕਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨ ਜਿਆਦਾ ਚਤੁਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੇਠ ਅਨਸਾਰ ਆਪਣੀ ਭੂਤਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ–

1. ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਅਰਬ, ਬਰਾਜੀਲ, ਮੈਕਸਿਕੋ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਪਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜਰਮਨੀ, ਸਵਿਟਜਰਲੈਂਡ, ਡੇਨਮਾਰਕ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਜਨਕ ਆਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਤਕਨੀਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰਿਧੀ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਸੁਲਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਗਿਅਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ-ਵਿਚਰਨ, ਅੰਤਰ ਕਰਨ, ਤਰਕ ਕਰਨ, ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ, ਵਿਵਸਥਾ, ਸੰਗਠਨ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਵੀ-ਨਵੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
9. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
10. ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
11. ਸਿੱਖਿਆ ਖਰਚ ਵੀ ਹੋਰ ਪੂੰਜੀਗਤ ਵਿਨਿਯੋਗਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਹੈ।

12. ਸਿੱਖਿਅ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਕਲ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
13. ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨ, ਅਭੀਵਿਅਕਤੀ ਕੌਸ਼ਲ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਐਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਲਗਭਗ ਉਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ, ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ, ਕੁਟੀਰ ਉਦਯੋਗ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਨਿਰਮਾਣ, ਨਿਆ ਆਦਿ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ, ਕਰਮਕਾਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਡਾਕਟਰ, ਤਕਨੀਸ਼ੀਅਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੇ, ਯੋਗ, ਮਿਹਨਤੀ, ਕ੍ਰਮਠ, ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਨ ਅਿਵਕਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਤਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸਿੱਖਿਆ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-
   (ੳ) ਸਹਾਇਕ (ਅ) ਰੁਕਾਵਟ (ੲ) ਬਾਧਕ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
4. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-
   (ੳ) ਕਮੀ (ਅ) ਵਾਧਾ (ੲ) ਹਾਨੀ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੈ-
   (ੳ) ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ (ਅ) ਲਾਭ (ੲ) ਉਤਪਾਦਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਲਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ-
   (ੳ) ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ (ਅ) ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ (ੲ) ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

28.6 ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ (Educational Planning)

ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਭੂਤ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਧਨ (ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਖਨਿਜ ਸੰਪਦਾ ਆਦਿ) ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਭ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਅੱਜ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮੂਚਿਤ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਮਨ ਇੱਛਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸਤਰ ਤੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਨਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ

ਨੋਟ

ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੋੜ ਲੈ ਸਕੀਏ।

ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning Planning)

ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਨਿਯੋਜਨ ਜਾਂ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ, ਚੋਣ ਕਰਨਾ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਾਰਜ ਇੱਛਕ ਸੰਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ–(1) ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ; (2) ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (3) ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਵਸਥਾਨ (Orientation) ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ; (4) ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਵਸਥਾਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (5) ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; (6) ਨਿਆਸੰਗਤ ਚੋਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਲਪਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; (7) ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦਾਰ ਦੇ ਸੰਜੋਗਾਂ (ਸੰਭਾਵਿਤ) ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਲਭ ਸੰਸਾਧਨਾਂ (Resources) ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Meaning and Characteristics of Educational Planning)

ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। **ਜੇ. ਪੀ. ਨਾਇਕ ਦੇ** ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, **"ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਧਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਕੇ ਕਿ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਰਲਭ ਸੰਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਮੂਚਿਤ ਉਪਯੋਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਰਨੀ ਹੈ।"**

ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਵਿਦਿਅਕ ਮਾਪਦੰਡ, ਵਿਦਿਅਕ ਸ਼ਿਪਲਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਦੁਰਲਭ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ, ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨ (ਭਵਨ, ਸਮਾਜ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਕਰਣ ਆਦਿ), ਧੰਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ (Able man power) ਆਦਿ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ–

1. ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਅਵਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੰਤਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਛਤ ਨਤੀਜੇ, ਸਫਲਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
2. ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿਕਾਸ ਅਵਸਥਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਦਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਕਲਨ (Integration) ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਕਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

4. ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿੱਧ ਸੰਬੰਧ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।
5. ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ (Knowledge explosion) ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
6. ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਯੰਤਰਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਯੰਤਰਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੰਸਾ, ਦਵੇਸ਼, ਇਰਖਾ, ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲ ਸਮੁਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
7. ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਭੌਤਿਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੌਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਤਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਨ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲਾਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ (Educational Planning at Different Levels)

ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸਤਰ ਹਨ-(1) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਤਰ (National level), (2) ਰਾਜ ਸਤਰ (State level), (3) ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ (District level), (4) ਸੰਸਥਾ ਸਤਰ (Institutional level)। ਹਰ ਸਤਰ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ-ਸਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਤਰ ਤੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਸਤਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਰਾਜ ਸਤਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਬੇਕਾਰ ਹੈ।

ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ (Educational Planning at District Level)

ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਸਤਰ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੇ। ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਤਰ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਸਤਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਦੇਸ਼ਾਲਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ। **ਜੇ. ਪੀ. ਨਾਇਕ** ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

(1) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਭਵਨ, ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਲੇ, ਦ੍ਰਿਸ਼-ਸ਼ਰਵ ਸਮੱਗਰੀ ਆਦਿ। (2) ਕਾਰਜ-ਅਨੁਭਵ; (3) ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ; (4) ਸਮੁਦਾਇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਾਰਕ੍ਰਮ; (5) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਕ੍ਰਮ; (6) ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ; (7) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦੇ ਲਈ ਸਥਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਨ; (8) ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਰੋਜਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨਾ; (9) ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ; (10) ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ

ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮੁਚਿਤ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ; (11) ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮਾਕਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ; (12) ਪ੍ਰਵੇਖਣ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ; (13) ਵਿਦਿਆਲਾ ਨਰੀਖਣ; (14) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ; (15) ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ।

ਸੰਸਥਾਗਤ ਯੋਜਨਾ (Institutional Planning)

ਜੇ.ਪੀ. ਨਾਇਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਯੋਜਨਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸਮੁਚਿਤ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਸਥਾਗਤ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕੇਵਲ ਪੂਰਵ ਵਰਤਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਗਤ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਧਿਆਣ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ- (1) ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ, (2) ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ, (3) ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਤੇ ਸਮੁਚਿਤ ਉਪਯੋਗ, (4) ਸਥਾਨਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ, (5) ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਿਵੇਂ- ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ, ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ, ਨੌਜਵਾਨ-ਸੇਵਾ ਆਦਿ, (6) ਵਿਦਿਆਲੇ ਭਵਨ ਦਾ ਰੱਖਰਖਾਵ, (7) ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ, (8) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨਾ, (9) ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਧਾਨਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ, (10) ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ, (11) ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਨਵੈ, (12) ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਨਵੈ, (13)ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਨਾਮਾਂਕਨ, (14) ਵਿਦਿਆਲਾ ਪ੍ਰਵੇਖਣ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ, (15) ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਨਰੀਖਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ, (16) ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਣਾ।

ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems Related to Educational Planning)

ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਬਜਟ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਦਾ, ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਜਟ ਦੀ ਰਕਮ ਹਰੇਕ ਵਾਰ ਵਧਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਅ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

(1) ਵਿੱਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ; (2) ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪੂਰਵਵਰਤਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; (3) ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, (4) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਨਾ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣਾ; (5) ਕਿਸ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਕਿਸ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ; (6) ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਦਾ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਜਾਵੇ; (7) ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ; (8) ਯੋਜਨਾ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਮੀ; (9) ਨਾਮਾਂਕਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ; (10) ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਤਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ; (11) ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ; (12) ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਭਿਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ; (13) ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਝਾਅ (Suggestions)

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਅਭਿਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਖੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ

ਕਾਰਜ ਨੰਗਨ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਵਿਦਿਅਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
8. ਪਹਿਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਦੀ ਸਕੂਲ੍ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।
9. ਰਾਸ਼ਟਰਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨਿਰਅੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਲੰਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
10. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

28.7 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ (Sources of Human Resource Development)

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Primary Education)

ਪਹਿਲੇ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ ਕਾਲ ਦੀ ਸਕੂਲ੍ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਮਨੋਵਿਰਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਦਤਾਂ, ਅਧਿਅਨ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨੀਹ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਪਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਸਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਸਤਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਪਰਿਸ਼ਕਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸਹਿਕਾਰਤਾਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ (Secondary Education)

ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਭਾਵ, ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਅਭਿਰੂਚੀ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੀੜ੍ਹ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੀੜ੍ਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਭਲ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿੱਖਿਅ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਤਰ ਸਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਭਾਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਬਾਲਕ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਆਦਾਤਰ

ਨੋਟ

ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੀ ਕਲ-ਕਾਰਖਾਨੇ ਜਾਂ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਧੰਦੇ ਜਾਂ ਰੋਜਗਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਲਿਪਿਕ, ਯੰਤਰਕ ਜਾਂ ਮਜਦੂਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਨਿਪੁੰਨ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ (Higher Education)

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ, ਵੈਚਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭੌਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਗੁਣਵਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਉਦਯੋਗ, ਖੇਤੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਪੇਖਿਅਤ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪਰਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ। ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਠਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਉੱਚ ਯੰਤਰਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਸੰਸਥਾਨਾਂ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਕਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੇ ਲਈ ਹੁਣ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ (Adult Education)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਮਹਿਤੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰਵਜਨੀਕਰਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਿੱਖਿਅਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨਿਰਅੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਪਾਰਤ ਦਾ ਕਲੰਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਕ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਗੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਨਿਰਅੱਖਰ ਵਿਅਸਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਖਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਘਨ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।

ਟਾਸਕ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

28.8 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ (Need for the Change in Education for Human Resource Development)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਏਤ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤਿ ਉਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਤਕਨੀਸ਼ੀਅਨਾਂ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਉੱਚਤਰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਖੁੱਲਾ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੋਟਿ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਪੁਸਤਕੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਡਿਗਰੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸੰਰਥਾ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਤਰ ਨਿਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਜਰੂਰ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਤਿਪ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਖਪਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਖਰਚਾ ਅਤੇ ਅਵਰੋਧਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਨਿਯੋਜਿਤ ਧੰਨ ਦਾ ਹੀ ਖਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਵਿਨਿਯੋਜਿਤ ਧੰਨ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਚਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਕੇਗੀ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-

1. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਚਾਰ ਸੰਕੇਤ ਸ਼ਬਦ ਹਨ-ਨਿਆ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਕਪਲਬੱਧ ਹੈ। ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਵਰਣ, ਧਨੀ-ਨਿਰਧਨ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
2. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਮਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹਲ। ਧਨਵਾਨ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਧਨਵਾਨ ਅਤੇ ਗਰੀ ਜਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਘਟੇ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਵਧੇ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਇੱਕ ਭਾਵ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ' ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਾਹਨੁਭੂਤੀ, ਅਪਨਾਪਣ, ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ।
4. ਅੱਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯੰਤਰਕ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਣੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਨ, ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ, ਵਿਆਖਿਆਨ ਦੇਣ, ਨਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਵੈਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਲੋਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਰਾਸ ਏਤ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇਵਜੋਂ ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਏ ਜਾਣ ਕੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਣਾਇਆ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

6. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਘਰ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੱਥ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਰੋਜਗਾਰ ਨੂੰ ਕਲਰਕੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਜਿਆਦਾ ਘਟੀਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਇਹ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਅਵਰੋਧਕ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਦ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤੇ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲੀ ਜੀਵਨ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਆਯੋਗ (1949), ਮੁਦਾਲਿਅਰ ਆਯੋਗ (1953), ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ (1966), ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ (1986), ਰਾਮਮੂਰਤੀ ਸਮਿਤੀ (1990) ਆਦਿ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖਯੋਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਅਵਿਲੰਬ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ-ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਣ ਖੰਗ ਨਾਲ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

28.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਲਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਇਯੋਗ ਕਰਨਗੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਰਅੱਖਰ ਵਿਅਸਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਘਨ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।

28.10 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਪ੍ਰੋੜ੍ਹ** (Adult) : ਵਿਅਸਕ
2. **ਪਰਿਵਰਤਨ** (Change) : ਬਦਲਾਅ

28.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯੋਜਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਦੱਸੋ।
3. ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਵਿਨਿਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਕੁਸ਼ਲਤਾ	2. ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ		

ਨੋਟ

28.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-29: ਉਪਭੋਗਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Consumer Rights and Right to Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

29.1 ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਲਿਆ ਦਾ ਮਤ (Opinion of Court about Compulsory and Free Education)

29.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ (Constitutional Provision about Right to Education)

29.3 ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ (Shortcomings and Suggestions of Act)

29.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

29.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

29.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

29.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਲਿਆ ਦਾ ਮਤ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਛੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਪਨਾ "ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧਿਨਿਯਮ, 2009" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ 1 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2010 ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ 6 ਸਾਲ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਜਦਿਕੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹਨ, ਦੇ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਾਖਵਾਂਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂਕਰਣ ਦੀ ਸੀਮਾ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਵਿਧਿਅਕ ਕੈਬੀਨੇਟ ਦੁਆਰਾ 2 ਜੁਲਾਈ, 2009 ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਬਿਲ ਨੂੰ 20 ਜੁਲਾਈ, 2009 ਨੂੰ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੇ 4 ਅਗਸਤ, 2009 ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 26 ਜੁਲਾਈ, 2009 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਅਦ 27 ਅਗਸਤ, 2009 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, 1 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2010 ਤੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੰਸਦ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਸਾਲ 2002 ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 86ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਅਧਿਨਿਯਮ 2002 ਦੁਆਰਾ ਨਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 21-ੳ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਇ 3 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਰਤਨਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਕਤ ਅਨੁਛੇਦ 21-ੳ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਵਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸ਼ੋਧਿਕ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ-"ਰਾਜ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕਾਲ ਦੀ ਦੇਖਭਾਵ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰੇਗਾ", ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸੰਸ਼ੋਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਗ-4 ਮੂਲ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਕੇ ਅਨੁਛੇਦ 51 (ੳ) (ਟ) ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "6 ਸਾਲ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਦੇ ਸੰਰੱਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ।"

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਕਾਰਾਰਤਮਕ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਏ ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਰੱਖਿਅਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਰਥਦੰਡ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

29.1 ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਲਿਆ ਦਾ ਮਤ (Opinion of Court About Compulsory and Free Education)

ਮੋਹਿਨੀ ਜੈਨ ਬਨਾਮ ਕਰਨਾਟਕ ਰਾਜ (1992) 3 SCC 666 ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਅਨੁਛੇਦ-21 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਨੁਛੇਦ-21 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਦੈਹਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਲਜ ਦੁਆਰਾ ਕੈਪੀਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਲਕ ਲੈਣਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਦਾਇਤਵ ਹੈ।

ਯੂਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਬਨਾਮ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (1993) 4 SCC 645 ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਕਾਲਜ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ ਨਿਆਲਿਆ ਤੋਂ ਮੋਹਿਨੀ ਜੈਨ ਵਾਦ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪੁਨਰਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਆਮੂਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗਾ, ਐਮ.ਸੀ. ਮਹਿਤਾ *ਬਨਾਮ* ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਰਾਜ (1996) 6 SCC 756 ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਨਿਆਲਿਆ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ-45 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲ ਮਜਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ, ਇਹ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਰੱਖਿਅਕ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਦੇਖੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ 4 ਤੋਂ 6 ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ 2 ਘੰਟੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸੰਪਰਣ ਖਰਚ ਨਿਯੋਜਕ ਵਹਿਨ ਕਰੇ।

ਨੋਟਸ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ .... ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
2. ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ .... ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

29.2 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ (Constitutional Provision About Right to Education)

ਅਨੁਛੇਦ 21-ੳ-86ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਅਧਿਨਿਯਮ, 2002 ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 21 ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 21-ੳ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਉਪਬੰਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰੇ, 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਪਬੰਧ ਕਰੇਗਾ"।

ਅਨੁਛੇਦ 41-ਕੁੱਝ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਹਾਇਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ, ਬੁਢਾਪਾ, ਬੀਮਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਕਤਤਾ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਸਹਾਹਿਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜਸਾਧਨ ਉਪਬੰਧ ਕਰੇਗਾ।

ਅਨੁਛੇਦ 45-ਉਪਬੰਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਜ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਬਾਲਕਾਲ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਬੰਧ ਕਰੇਗਾ।"

ਅਨੁਛੇਦ 46-ਸਾਮਜ ਦੇ ਕਮਜੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਰਧੀ-ਰਾਜ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਮਜੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਰਥਸੰਬੰਧੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਵਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿਵਿਰਧੀ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗਾ।

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧਿਨਿਯਮ 2009 ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਾਧਾਨ

- ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
- ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਹੈ ਕਿ-
  - *(i)* 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲਕ ਤੱਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ,
  - *(ii)* 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਦਾਖਿਲਾ, ਉਪਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇ।

* **ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ**

- 6 ਸਾਲ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਜਦੀਕੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਲਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਖਰਚੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ (ਧਾਰਾ 3)।
- ਜੇਕਰ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਕਿਸੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਿਤ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਬੱਚੇ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ੁਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣਗੇ (ਧਾਰਾ 4)।
- ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ (ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬਾਹਰ) ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਤੁਰੰਤ ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੇਰੀ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਸਥਾਨਾਂਤਰਣ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਰਕਨ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣਬੁਝਕੇ ਦੇਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਵਾਹੀ ਦੇ ਲਈ ਦਾਇਤਵਅਧੀਨ ਹੋਵੇਗਾ (ਧਾਰਾ 5)।

* **ਸਰਕਾਰ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰੀਖ ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ**

- ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨਾਂ ਦੇ ਅਗ੍ਰਸਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਗੇ (ਧਾਰਾ 6)।

ਨੋਟ

- **ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ-**

(ੳ) ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰੇਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਏਗੀ-

(a) ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਖ ਵਿਕਾਸ।

(b) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਹਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

(c) ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਤਰ ਤੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।

(d) ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਤੇ ਬਾਲਕ ਮਿੱਤਰਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਉਣਾ।

(e) ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

(f) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈਅਮੁਕਤ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ।

(g) ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ (ਧਾਰਾ 29)

(ਅ) ਅਧਿਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।

(ੲ) ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਵਨਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਲਈ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਵਾਏਗੀ (ਧਾਰਾ 7)

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

- **ਸਮੂਚਿਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ-**

(ੳ) ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏਗੀ।

(ਅ) ਨਜਦੀਕ ਸਕੂਲ੍ਹ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇਗੀ।

(ੲ) ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇਗੀ ਕਿ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਲਕ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਨਾ ਰਹੇ।

(ਸ) ਢਾਚਾਗਤ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਵਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਸਟਾਫ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏਗੀ।

(ਹ) ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਾਖਿਲੇ, ਉਪਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖਾਤਮ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇਗੀ।

(ਕ) ਗੁਣਵਤਾਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ।

(ਖ) ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਸੁਧੀਧਾ (ਧਾਰਾ 8)

- **ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰੀ-**

(ੳ) ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਗੇ।

(ਅ) ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣਗੇ।

(ੲ) ਨਜਦੀਕੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਗੇ।

(ਸ) ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ, ਉਪਸਥਿਤੀ ਤੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਗੇ।ਖ਼

(ਹ) ਵਿਦਿਅਕ ਕੈਲੰਡਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਗੇ (ਧਾਰਾ 9)

- **ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਰੱਖਿਅਕ ਦਾ ਦਾਇਤਵ-**

(ੳ) ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਦੀਕੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ (ਧਾਰਾ 10)

ਨੋਟ

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ 6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੂਲ (Pre-school) ਪੂਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ (ਧਾਰਾ 11)।

*** ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਦਾਇਤਵ**

- ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ–
  - ⇒ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਗੇ।
  - ⇒ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਮਜੋਰ ਅਤੇ ਵੰਚਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਗੇ। (ਧਾਰਾ 12)
- ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਦਾਖਿਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਪੀਟੇਸ਼ਨ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਲਏਗਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਕ੍ਰੀਨਿੰਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

  ਇਸ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਤੇ ਕੈਪੀਟੇਸ਼ਨ ਫੀਸ ਦੇ ਦੱਸ ਗੁਣਾ ਤੱਕ ਅਰਥਦੰਡ ਤੋਂ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

  ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਕ੍ਰੀਨਿੰਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਉਲੰਘਨ ਤੇ 25,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਅਰਥਦੰਡ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਸੰਬੰਧ ਹਰਕੇ ਉਲੰਘਨ ਤੇ 50,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਥਦੰਡ ਤੋਂ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ (ਧਾਰਾ 13)
- ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਸਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ (ਧਾਰਾ 16)
- ਕਿਸੀ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦੰਡ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ (ਧਾਰਾ 17)

1. **(ਅਧਿਨਿਯਮ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਦੰਡ)**

	ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	*ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ*
(ੳ) ਜਮਾਤ 1 ਤੋਂ 5 ਤੱਕ	60 ਤੱਕ	2
	61 ਤੋਂ 90 ਤੱਕ	3
	91 ਤੋਂ 120 ਤੱਕ	4
	121 ਤੋਂ 200 ਤੱਕ	5
	150 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਤੇ	5 ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਆਪਕ
	200 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਣ ਤੇ	ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਨੁਪਾਤ 40 : 1 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ
(ਅ) ਜਮਾਤ ਤੋਂ 6 ਤੋਂ 8 ਤੱਕ		ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ– *(i)* ਗਣਿਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ *(ii)* ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ *(iii)* ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
		1
	35 ਤੇ	1 ਪੂਰਣਕਾਲਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਆਪਕ
	ਜਿੱਥੇ 100 ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੈ	ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਕਾਲਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ– *(i)* ਕਲਾ ਸਿੱਖਿਆ *(ii)* ਸਿਹਤ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਿੱਖਿਆ *(iii)* ਕਾਰਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ

2. **ਭਵਨ–**

   (i) ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪੱਖ

   (ii) ਇੱਕ ਆਫਿਸ ਪੱਖ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਟੋਰ ਕਮਰਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨਅਧਿਆਪਕ ਕਮਰਾ

ਨੋਟ

(iii) ਅਵਰੋਧਮੁਕਤ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇ,

(iv) ਵਿਦਿਆਰਥੀਅ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੋਚਘਰ

(v) ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਲਈ ਸਾਫ ਤੇ ਸਵੱਛ ਪਾਣੀ

(vi) ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਆਪਣੇ ਪਕਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰਸੋਈਘਰ

(vii) ਖੇਡ ਦਾ ਮੈਦਾਨ

(viii) ਵਿਦਿਆਲੇ ਭਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ।

3. **ਨਿਊਨਤਮ ਕਾਰਜਦਿਵਸ**-ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਕ ਵਸਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਊਨਤਮ ਕਾਰਜਦਿਵਸ/ਘੰਟੇ-

   (ੳ) ਜਮਾਤ 1 ਤੋਂ 5 ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ 200 ਕਾਰਜਦਿਵਸ ਅਤੇ 800 ਘੰਟੇ

   (ਅ) ਜਮਾਤ 6 ਤੋਂ 8 ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ 220 ਕਾਰਜਦਿਵਸ ਅਤੇ 1000 ਘੰਟੇ

   (ੲ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਘੰਟੇ-ਤਿਆਰੀ ਘੰਟਿਆਂ ਸਹਿਤ ਕੁੱਲ੍ਹ 45 ਘੰਟੇ।

4. **ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ**-ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪੱਤਰਿਕਾ, ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ, ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ।

5. **ਖੇਡ ਤੇ ਏਥਲੇਟਿਕਸ ਸਮੱਗਰੀ**-ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ (ਧਾਰਾ 19 ਸਪਠਿਤ ਅਨੁਸੂਚੀ)

- **ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨਦੰਡ**-ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਵੈ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਤੇ ਉਕਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਰੂਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣਗੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਈ ਜਾਏਗੀ।

  ਮਾਨਤਾ ਵਾਪਿਸ ਲਏ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ 1 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਥਦੰਡ ਨਾਲ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗ ਅਤੇ ਉਲੰਘਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 10,000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਰਥਦੰਡ ਨਾਲ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ (ਧਾਰਾ 19)।

6. **ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ**-ਕੇਵਲ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਧਿਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣਗੇ।

   ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ-

   ⇒ ਸਮਾਂਬੱਧ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਆਉਣਗੇ।

   ⇒ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣਗੇ।

   ⇒ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੈਠਕਾਂ (Meetings) ਕਰਨਗੇ।

   ਉਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੇਵਾ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ (ਧਾਰਾ 23 ਤੇ 24)।

   ਆਪਦਾ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਏਗਾ (ਧਾਰਾ 27)।

- ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਟਿਊਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ (ਧਾਰਾ 28)।

ਟਾਸਕ ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions)-

3. ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ-

   (ੳ) ਵਿਦਿਆਲਿਆ (ਅ) ਹਸਪਤਾਲ

   (ੲ) ਸਚਿਵਾਲਿਆ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

4. ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਜਾਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ–
   (ੳ) ਅਰਾਮ (ਅ) ਕੰਮ
   (ੲ) ਅੰਦੋਲਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ–
   (ੳ) ਪਰਿਵਰਤਨ (ਅ) ਭੇਦਭਾਵ
   (ੲ) ਸਮਝੌਤਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਏ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਗੇ–
   (ੳ) ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (ਅ) ਵਜੀਫਾ
   (ੲ) ਭੋਜਨ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

29.3 ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ
(Shortcomings and Suggestions of Act)

ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਅਧਿਨਿਯਮ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਸਾਲ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੁਣਵਤਾਯੁਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਸੁਖਮ ਅਵਲੋਕਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਨਿਮਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ–

1. ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਜਮਾਤ-ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪਾਰਿਯਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਭਵਨ ਵੀ ਜਰਜਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਵੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਮਰਮਤ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਬਣਾਏ ਜਾਣ।
3. ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਅਵਾਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਗੁਣਵਾਤਯੁਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਾਧਕ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਦੂਰਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਖੋਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਚਿਤ ਪਰਿਵਹਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. ਨਿੱਜੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮਾਤ-ਕਮਰੇ, ਸਵੀਮਿੰਗ ਪੁਲ ਅਤੇ ਕਸਰਤ ਕਮਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਵੀਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਨ ਤੇ ਟਪਕਦੀ ਛਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਲ 'ਸਿੱਖਿਆ ਜਗਤ' ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
5. ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਕੁੱਝ ਪਾਠਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਪਿਊਟਰ, ਇੰਟਰਨੇਟ ਆਦਿ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹਨ।
6. ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ੍ਹ ਅਧਿਆਪਕ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣਗੇ, ਪਰੰਤੂ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਪਦ ਖਾਲੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖਾਮਿਆਜਾ ਵਿਦਿਅਰਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁਗਤਨਾ ਪਏਗਾ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਗੁਣਵਤਾਯੁਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਣਵਤਾਯੁਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ (Pre-primary) ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰੋੜਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
8. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਜਾਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਰਨਾਕ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੂਨਰਵਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

9. ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੱਸੇ ਗਏ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਮਾਨਤਾ ਸਵੈ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ।
10. ਵਿਕਲਾਂਗ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਧਿਨਿਯਮ ਮੌਨ ਹੈ। ਵਿਕਲਾਂਗ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ 'ਅਸਮਰੱਥਾ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਅਧਿਨਿਯਮ 1995' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆ ਅਧਿਨਿਯਮ, 1999' ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਗਈ 'ਅਮਸਰੱਥਾ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਚਿਤ ਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਿਸ ਸਤਰ ਤੱਕ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਮੂਚਿਤ ਦੂਰੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮੂਚਿਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ ਹੀ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਧੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧੰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਧੰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ 65 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖਰਚ ਉਠਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵਗਾ? ਕਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਕਰੇਗੀ? ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰੇਗੀ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਅਧਿਨਿਯਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮੂਚਿਤ ਸਮਾਂਬੱਧ ਕਾਰਜ-ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜਾ ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਆ ਸਕੇ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False)-

7. ਜਮਾਤ 1 ਤੋਂ 5 ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ 200 ਕਾਰਜਦਿਵਸ ਅਤੇ 800 ਘੰਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
8. ਜਮਾਤ 6 ਤੋਂ 8 ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਿਦਿਅਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ 220 ਕਾਰਜਦਿਵਸ ਅਤੇ 1000 ਘਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਘੰਟੇ-ਤਿਆਰੀ ਘੰਟਿਆਂ ਸਹਿਤ ਕੁੱਲ੍ਹ 45 ਘੰਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
10. ਕੇਵਲ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਾਧਿਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

29.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਇਹ ਅਧਿਨਿਯਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸਾਰਹਣਯੋਗ ਕਦਮ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਇਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਕਦਮ ਹੈ। ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਰਾਜ ਕਮੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਿਤਾਯੁਕਤ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਾਧਿਕਰਣ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਇੱਕਮਾਤਰ ਅਧਿਨਿਯਮ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਧਿਨਿਯਮ ਆਪਣੇ ਅਪੇਖਿਅਤ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ।

29.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਕਮੀਆਂ** (Shortcomings) : ਦੋਸ਼
2. **ਅਨਿਵਾਰਯ** (Compulsory) : ਬਹੁਤਜਰੂਰੀ

ਨੋਟ

29.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਜਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਲੇ ਦਾ ਮਤ ਦੱਸੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. 'ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ' ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. 'ਨਿਸ਼ੁਲਕ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਨਿਯਮ, 2009' ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਅਧਿਨਿਯਮ	2. ਵਿਦਿਆਲਿਆ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ਅ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਸਹੀ	10. ਗਲਤ		

29.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

❑❑❑

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–30: ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ (Peace Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

30.1 ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept of Peace)

30.2 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Peace Education)

30.3 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Peace Education)

30.4 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum of Peace Education)

30.5 ਭਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ/ਵਿਵਹਹਾਰਿਕ ਅਨੁਭਵ (Co-Curriculum Activities/Practical Experiences)

30.6 ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum for Peace Education Through Non-Formal Education System)

30.7 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Ways and Means of Peace Education)

30.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

30.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

30.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

30.11 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਐਡਵਰਡ ਬੇਂਟਵਰਥ ਬੈਟੀ, ਚਾਂਸਲਰ ਮੈਕਗਿਲ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਲਾ, ਕਨਾਡਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸਨਾਤਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 26 ਮਈ, 1929 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ–"ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਂਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਸਰਵਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਯੁਗ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਨਾ ਉੱਠ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਦੱਸੋ ਕਿ ਯੁੱਧ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਜਿੱਤ-ਲਾਲੁਪਤਾ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੀ ਸਮਰਾਜਵਾਦਤਾ ਜਾਂ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮਿਕਤਾ ਜਾਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਗਲਤ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਈ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਭਰਿਆ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਲਾਭ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਿਲਿਆ-ਉਹ ਆਪ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਉਤਰਨਾ ਹੀ

ਨੋਟ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਗਲਪਨ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਦੇ ਰਕਮਪਾਤ ਅਤੇ ਵਿਭੀਸ਼ਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦਿੱਤਾ, "ਉਹ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਹੈ-ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਨਹੀਂ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਬੈਟੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ, ਕਿ 'ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਹੈ, ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰਕ, ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਾਮੰਜਸ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੁਖੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ। ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਭੈਅਉਤਪਾਦਕ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਐਤ ਪਰਮਾਣੂ ਅਤੇ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ (Peace education) ਦੇ ਲਈ ਮੰਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

30.1 ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ (Concept of Peace)

ਲਗਭਗ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਸਤਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼-ਸਮਰੱਥਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਜਬੂਤ ਭਾਈਚਾਰਾ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ, ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਬੈਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰਤਸਨਾ ਨਾ ਕਰਨ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅੰਸ਼ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ, ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰੂਣਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਨ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ 1980 ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਲਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ-

(ੳ) **ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ** (Education About Peace)-ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ (Criticism of war) ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮਿਤਬਕ ਔਕਾਮੋਟੋ (Mitbuc Occamoto) ਨੇ ਕੀਤਾ।

(ਅ) **ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ** (Education for Peace)-ਇਹ ਇੱਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਅਵਲੰਬਿਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(ੲ) **ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ** (Positive Peace)-ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਤੀ (A non-violent social system) ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋਣ ਬਲਕਿ ਉਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਨਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਅਸੀਂ ਸਰਵਭੌਮ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਉਸ਼ਾਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਉਮੀਦ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਹੈ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਭੋਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਜਮੀਨ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੀਏ ਜਾਂ ਨਾ ਚਾਹੀਏ ਰਹਿੰਦੇ ਇੱਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਗ ਦੀ ਸਧਾਨ ਧਾਰਣਾ ਅਪਨਾਉਣੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਤਰੂ-ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਲਨ ਮਿੱਤਰ-ਭਾਗੀਦਾਰਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਮਜੋਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਗੇ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗੈਰ ਜਿੰਮੇਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਕਲਪਨਕ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਉਦਾਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ, ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ- ਨੋਟ

1. ਯੁੱਧ ਦੀ ਅਣਉਪਸਥਿਤੀ
2. ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ
3. ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਨਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ।

ਨੋਟਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ।

30.2 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Peace Education)

ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੁਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਸ਼ੋਸ਼ਿਸ਼ਤ (Non-exploitative) ਅਹਿੰਸਕ (Non-violent) ਅਤੇ ਨਿਆਪ੍ਰੇਮੀ (Just) ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੇ. ਐਸ. ਬਾਸਵਰਾਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-"ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਕਾਰਜਕਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ (ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਾਂ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਆਪ੍ਰੇਮੀ, ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਸਾਮੰਜਸਪੂਰਣ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਡਾ. ਮਰਸੀ ਅਬ੍ਰਾਹਮ-"ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ (Affective) ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਆਪਣ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।"

ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ-

(ੳ) ਯੁੱਧ-ਨਿਵਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ (Antiwar Education)

(ਅ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਕਤੀ ਹੈ (Peace Education as Liberation)

ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਨਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਰੀਬੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦਭਾਵ, ਕੁਪੋਸ਼ਣ, ਨਿਰਅੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਅਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Learning Process) ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕਤਾ (Creativity) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ਹ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ (Life style) ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

30.3 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Objectives of Peace Education)

ਡਾ. ਪੀ.ਵੀ. ਨਾਇਰ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ।

2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਦਿਮਾਗ (Open Mindedness), ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਲਈ ਰੁਚੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਵਜੂਦ (Co-existence) ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।

ਪ੍ਰੋ. ਕੇ. ਐਸ. ਬਾਸਵਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

1. ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰੇਮੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।
2. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬਣਾਉਣਾ।
3. ਨਵ-ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।
4. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਨਿਆ ਅਤੇ ਅਨਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਵਾਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
6. ਯੁੱਧ, ਹਿੰਸਾ, ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣ।
7. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ, ਦੇਸ਼, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੁਕ ਕਰਨਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ 1980 ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਲਸ ਦੇ .... ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
2. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਅਤੇ .... ਹੈ।

30.4 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum of Peace Education)

ਪ੍ਰੋ. ਕੇ.ਐਮ. ਸਾਈਮਨ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ

1. ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕ।
2. ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ, ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ।

ਜੂਨੀਅਰ ਸਤਰ

1. ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਪੰ. ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ, ਅਬ੍ਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ, ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਕਿੰਗ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਨੇਲਸਨ ਮੰਡੇਲਾ, ਮਦਰ ਟੇਰੇਸਾ, ਜੀਸਸ ਕ੍ਰਾਇਸਟ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ।
2. ਇਸਾਈ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ।

ਹਾਈਸਕੂਲ੍ਹ ਸਤਰ

1. ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ।
2. ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ।
3. ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ।
4. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ, ਯੂਨੇਸਕੋ, ਰੇਡਕ੍ਰਾਸ, ਸਕਾਊਟ ਅਤੇ ਗਾਈਡ ਅੰਦੋਲਨ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।
5. ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਹੈ-
   (ੳ) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਅ) ਕਲਾ (ੲ) ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
4. ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੇ ਹਨ-
   (ੳ) ਅਧਾਰ (ਅ) ਕੋਸ਼ (ੲ) ਭਾਵ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
5. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ-
   (ੳ) ਭਾਵਾਂ ਦਾ (ਅ) ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ
   (ੲ) ਸਿੱਖਿਆ (ਸ) ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ
6. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-
   (ੳ) ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ (ਅ) ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ (ੲ) ਚਾਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ (ਸ) ਪੰਜ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ

30.5 ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ/ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਨੁਭਵ (Co-Curriculum Activities/Practical Experiences)

1. ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਦਿਵਸ, ਧਰਤੀ ਦਿਵਸ (Earth Day), ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿਵਸ (Peace Day) ਆਦਿ ਦਾ ਮਨਾਉਣਾ।
2. ਜੂਨੀਅਰ ਰੇਡਕ੍ਰਾਸ ਅਤੇ ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਾਇਡਿੰਗ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ।
3. ਸਮਾਜਿਕੀ ਵਾਨਿਕੀ (Social Forestry), ਸ਼ਰਮਦਾਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ।
4. ਪੇਨ-ਮਿਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੋਟੋ, ਚਿੱਤਰ, ਕਲੰਡਰ, ਸਟਾਂਪ, ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ।
5. ਵਿਦਿਅਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਉਨਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
6. ਮਹਾਨ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ।
7. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਸਿਮਪੋਜਿਅਮ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਸੰਸਦ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ।
8. ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਜੀਟਿੰਗ ਪ੍ਰੋਫੇਸਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ।
9. ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਦੀ ਐਲਬਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।

30.6 ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum for Peace Education Through Non-Formal Education System)

ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਲਿਖਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

1. **ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਣਾ** (Concept of Pacifism)-ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
2. **ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ** (Power of Peace)-ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ 'ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ' ਅਤੇ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਦਾ ਭੂਦਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਵਿਸ਼ਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਣਾ** (Concept of Vishva Manav)-ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਲਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
4. **ਆਰਥਿਕ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵਿਦੇਂਦਰੀਕਰਣ** (Economic Self-sufficiency and Decentralization of Production)-ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ

ਨੋਟ

ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਵਉਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ 'ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

5. **ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** (Civic Education)।
6. **ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ** (Democratic Decentralization of Power)-ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ 'ਪਿੰਡ ਰਾਜ' ਅਤੇ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਦੇ 'ਪਿੰਡਦਾਨ' ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਟਾਸਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

30.7 ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Ways and Means of Peace Education)

ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਿਦਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਣਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਲਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪਾਠ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇੱਕ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਮੰਨਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਣਗੇ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਔਪਚਾਰਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ-ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਜਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ-ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ., ਆਡਿਓ, ਕੈਸੇਟ, ਚਲਚਰਿਤਰ, ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਛਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸੇਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਾਤਰਾ' ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਨਾਅਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਹਿੰਸਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਨਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਨੁੱਕੜ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False)-

7. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਣਾ ਹੈ।
9. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਹੜੀ, ਅਸ਼ੋਸ਼ਿਤ, ਅਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਨਿਆਪ੍ਰੇਮੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।
10. ਸ਼ਾਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

30.8 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ **ਡਾ. ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ-"ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਪੜੋਸੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੜੋਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸਮਰੱਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। **'ਏਪਿਸਿਲ ਆਫ ਸੇਂਟ ਜੇਮਸ'** ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਵੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਥੋਂ ਨਹੀਂ (ਇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਇੱਥੋਂ) ਆਉਂਦੇ।' ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ

ਵਿੱਚ ਤਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਰੱਖਣੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਏਕੇ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਈ ਜਾਏ ਕਿ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵਭੌਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਮਨੀਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

30.9 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਅਹਿੰਸਕ** (Non-Violent)-ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ
2. **ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ** (Life Style)-ਜੀਉਣ ਦਾ ਢੰਗ

30.10 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸੋ।
4. ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਲਜ	2. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

30.11 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ–31: ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ (Meaning and Needs of Value Education)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

31.1 ਮੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning and Definitions of Value)

31.2 ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ (Classification of Values)

31.3 ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Value Education)

31.4 ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ (Need of Value Education)

31.5 ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਧਨ (Ways of Inculcating Values of the Child)

31.6 ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ (Family and Value Education)

31.7 ਪਰਿਵਾਰ : ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Family : An Agency for the Development of Values)

31.8 ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Values through Language Teaching)

31.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

31.10 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

31.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

31.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕੀ ਹੈ? ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਕੀ ਹਨ? ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛੀਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡ ਮੂਲ ਕੀ ਹਨ? ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਹੇ–ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੂਜਾ–ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੂਲ ਅਧਿਤਮਿਕ ਮੂਲ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਇਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੂਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਿੱਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਮੱਖ ਮੂਲ ਕੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਤੇ ਐਸ਼ਪੂਰਣਾ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰੀਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁੱਖ ਪਸੰਦ (Liking) ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਨਾਪਸੰਦ ਦੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਣ ਵਜੋਂ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ੀਰੋ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਧੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਟੀਚਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪੇਖਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਰਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਉਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਪਰਿਧਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲ
↓
ਵਿਅਕਤੀ
↓
ਮੂਲ

ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਮੂਲ ਕੀ ਹੈ? ਜਾਂ ਮੂਲ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?

31.1 ਮੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Meaning and Definitions of Values)

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੂਲ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ value ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ Value ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ Valere (ਵੈਲਿਅਰ) ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਵੈਲਿਅਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਹੈ ability, utility, importance ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਹੈ-ਯੋਗਤਾ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਆਦਰ ਜਾਂ ਉਪਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਲ ਹੈ। ਮੂਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ-

1. ਸੁਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੂਲ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਤਰਿਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨਵਰਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਪੂਰਣਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਉਹ ਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਵਾਦੀ ਮੂਲ ਦਾ ਭਾਵ ਸੁਖ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾਵਾਦੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨੂੰ। ਪਰੰਤੂ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮੂਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Conscious Process) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਤਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

(ੳ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ,

(ਅ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ,

(ੲ) ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ।

(ੳ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ-ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਮੂਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ (Philosophical View) ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਖਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ** (Subjective Definitions)-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ, ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਨਾਪਸੰਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਈ. ਐਸ. ਬਰਾਈਟਮੇਨ**

(E. S. Brightman) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਰੰਭਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।" (In primary sense value means what the individual likes, accepts and enjoys.) ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮੂਲ ਸਾਡੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਰਕ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਡਿਕਸ਼ਨੀਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (ਗੁਡ) (Dictionary of Education) (Good) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੂਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ............ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।" (Any characteristic deemed important because of psychological, social, moral or aesthetic consideration..........to refer to built in inner system of beliefs from which one can gain security of support.)

2. **ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ** (Objective Definitions)–ਇਸ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਗਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਜੋਡ** (Joad) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਉਨੇ ਹੀ ਸੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ–ਰੰਗ, ਗੰਧ, ਸੁਭਾਅ, ਅਕਾਰ ਤੇ ਆਕ੍ਰਿਤੀ। **ਪਰਸੀ** (Percy) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਰੂਚੀਪੂਰਣ ਵਸਤਸ਼ਆਂ ਮੂਲ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੂਚੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (An Object of interest to some one for it emanates from particular relation between the interest and its object.)

3. **ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ** (Logical Definitions)–ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਨਿਸ਼ਠ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵੀ। **ਡਾ. ਰਾਧਾਕਮਲ ਮੁਖਰਜੀ** (Dr. R. K. Mukharjee) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੂਲ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਅਨੁਬੰਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ, ਰੂਚੀਆਂ, ਮਹੱਤਵਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।" (Socially approved desires or goals that are internalized through the process of conditioning learning or socialization and that became subjective preference, standards and aspirations.)

(ਅ) **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ** (Psychological View)–**ਮਰਫੀ ਤੇ ਨਿਊਕਾਮ** (Murphy and Newcombs) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣਾ (To proceed towards goal attainment)। **ਜਾਨਸ** (Jones) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੂਲ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ (Values are the inspiration that satisfies the efforts of individual so that he can achieve his goals.) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੂਲ ਉਹ ਵਸਤੂ, ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਆਲਪੋਰਟ** (Allport) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੂਲ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਚੀਆਂ ਦੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।" (Values tell the interests of personality) **ਐਚ. ਮਾਰਗੀਨੋ** (H. Margenau) ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੂਲ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ–

1. ਅਸਲ (Factual) ਮੂਲ,
2. ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ (Normative) ਮੂਲ।

ਅਸਲ ਮੂਲ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂਕਿ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਮੂਲ ਉਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। **ਕਲਯੂਕਾਨ** (Kluckkohn) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੂਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਾਨੁੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਸਕਿਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕਦਮ ਕਿਸੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੀ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।" (Values are the aspect of motivation which is referable to a standard personal or clutural, that does not arise solely out of an immediate situation and satisfaction of needs and primary drives, values are always manifested in the verbal or motor behaviour of individuals including what is not said or what is not done.)

(ੲ) **ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ** (Sociological View)-ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਨਨਲੀ** (Nunnally) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, "ਜੀਵਨ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਬਜਾਇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਦੇ।" (Values concern preference for 'life goods' and "ways of life" in contrast to interest which concern preference for particular activities.) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ **ਫਲਿੰਕ** (Flink) ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, "ਮੂਲ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਪਿਕ੍ਰਤ ਮਾਨਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।" (Value area normative standards by which human being are influenced in their choice among the alternative courses of action which they perceive.)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੂਲ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੂਲ ਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਘਟਨਾ, ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

31.2 ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ (Classification of Values)

ਆਲਪੋਰਟ ਅਤੇ ਵਰਨਨ (Allport and Vernon) ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ **ਸਪ੍ਰੇਂਗਰ** (Spranger) ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ 6 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

1. ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੂਲ (Theoretical Value),
2. ਆਰਥਿਕ ਮੂਲ (Economic Value),
3. ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ (Social Value),
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੂਲ (Political Value),
5. ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਮੂਲ (Aesthetic Value),
6. ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲ (Religious Value)।

ਜੇ. ਈ. ਟਰਨਰ (J. E. Turner) ਨੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

1. ਮੂਰਤ ਮੂਲ (Abstract Value),
2. ਅਮੂਰਤ ਮੂਲ (Concrete Value)।

ਗੇਲਾਈਟਲੀ (Galightly) ਨੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ-

1. ਜਰੂਰੀ ਮੂਲ (Essential Value),
2. ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮੂਲ (Operational Value)।

ਡਬਲਿਊ. ਅਰਬਨ (W. Aurban) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

1. **ਜੈਵਕੀ ਮੂਲ** (Biological Value)-
   (ੳ) ਸ਼ਰੀਰਕ (Physical),
   (ਅ) ਆਰਥਿਕ (Economic),
   (ੲ) ਮਨੋਰੰਜਨਾਤਮਕ (Recreational)।

ਨੋਟ

2. **ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ** (Social Value)–
   (ੳ) ਚਰਿਤਰ (Character),
   (ਅ) ਸਹਿਚਾਰ (Association)।
3. **ਪਰਾਜੈਵਿਕ ਮੂਲ** (Hyper Organic Value)–
   (ੳ) ਬੌਧਿਕ (Intellectual),
   (ਅ) ਧਾਰਮਿਕ (Religious),
   (ੲ) ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ (Aesthetic)।

ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਦਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਭਾਤਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲ੍ਹੀ (NCERT) ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ ਵਿੱਚ 83 ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-(1) ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ (2) ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਤਾ ਵਿਰੋਧ (3) ਨਾਗਰਿਕਤਾ (4) ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ (5) ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ (6) ਸਹਿਯੋਗ (7) ਸਧਾਰਣ ਚੰਗਿਆਈ (8) ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ (9) ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (10) ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਦਰ (11) ਸਾਥੀ ਭਾਵਨਾ (12) ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ (13) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਕਲਨ (14) ਆਗਿਆਪਾਲਨ (15) ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ (16) ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ (17) ਸੰਜਮ (18) ਕਰੁਣਾ (19) ਸਧਾਰਣ ਟੀਚਾ (20) ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ (21) ਭਗਤੀ (22) ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ (23) ਅਖੰਡਤਾ (24)ਸ਼ੁਚਿਤਾ (25) ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ (26) ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ (27) ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨਤਾ (28) ਨਿਯਮਿਤਤਾ (29) ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ (30) ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਆਦਰ (31) ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ (32) ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (33) ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (34)ਸਵੈ-ਸਹਾਇਤਾ (35) ਸਵੈ-ਆਦਰ (36) ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ (37) ਸਵੈ-ਸਮਰਥਨ (38) ਸਵਾਧਿਆਇ (39) ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ (40) ਚਿੰਤਨ (41) ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ (42) ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕਾਤਮਕਤਾ (43) ਚੰਗੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦ (44) ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵ (45) ਸਵੱਛਤਾ (46) ਸਾਹਸ (47) ਜਿਗਿਆਸਾ (48) ਧਰਮ (49) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (50) ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ (51) ਸਮਾਨਤਾ (52) ਮਿੱਤਰਤਾ (53) ਵਫਾਦਾਰੀ (54) ਸੁਤੰਤਰਤਾ (55) ਦੂਰਦਰਸ਼ਿਤਾ (56) ਸੱਜਨਤਾ (57) ਕਰਿਤਗਿਆਤਾ (58) ਇਮਾਨਦਾਰੀ (59) ਸਹਾਇਕਤਾ (60) ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ (61) ਨਿਆ (62) ਸੱਚਾਈ (63) ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ (64) ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਸੱਚ (65) ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਪ੍ਰੇਮ (66) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਜਨ ਸੰਪਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (67) ਪਹਿਲ (68) ਦਿਆਲੂਤਾ (69) ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਆ (70) ਧਰਮਪਰਾਯਣਤਾ (71) ਅਗਵਾਈ (72) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ (73) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਚੇਤਨਤਾ (74) ਅਹਿੰਸਾ (75) ਸ਼ਾਂਤੀ (76) ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ (77) ਸਮਾਜਵਾਦ (78) ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ (79)ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (80) ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (81) ਦਲ ਭਾਵਨਾ (82) ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ (83) ਦਲ ਨਿਯੋਜਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਨ–

1. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੂਲ** (Personal Value)–ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੂਲ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪ੍ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੁਚਿਤਾ, ਸਫਾਈ, ਨਿਯਮਿਤਤਾ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ** (Social Value)–ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ ਉਹ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੂਲ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।
3. **ਵਿਦਿਅਕ ਮੂਲ** (Educational Value)–ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜਿਗਿਆਸਾ, ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਉਹ ਮੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਅਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਲਕ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੂਲ** (Political Value)-ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਚੇਤਨਤਾ ਆਦਿ ਉਹ ਮੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਸਕਣ।
5. **ਚਰਿਤਰਕ ਮੂਲ** (Character Value)-ਸਦਾਚਾਰ, ਕਰੂਣਾ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਦਿਆਲੂਤਾ, ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਅਦਿ ਉਹ ਮੂਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚਰਿਤਰਕ ਮੂਲ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚਰਿਤਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।
6. **ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲ** (Spiritual or Religious Value)-ਭਗਤੀ, ਧਰਮਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਕੱਟਰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
7. **ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਮੂਲ** (Aesthetic Value)-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਵਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ ਮੂਲ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇ ਤੇ ਜਿ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ।

ਮੂਲ ਕੀ ਹਨ? ਅਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਰ ਮੂਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਇੱਕ .... ਹੈ।
2. ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ .... ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

31.3 ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Value Education)

ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਹੜੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਰੂਹੇਲਾ (S.P. Ruhela) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ-

1. 'ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ' ਇਹ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।
4. ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲਵਹਿਨ, ਸਮਰਪਤਹੀਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਵਹੇਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
5. ਇਹ ਕੇਵਲ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਬਲਕਿ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸਿਲਖਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਤਰਾਂ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਸੰਭਾਵਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
7. ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਉਦਯੋਗਿਕੀ, ਨੀਤੀਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਭਵਿੱਖਸ਼ਾਸਤਰ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਅਭਿਭਾਵਕ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬਾਲਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਹੋਵੇ।

ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰੂਹੇਲਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ

ਨੋਟ

ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਗਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਏਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੂਪ (Form of Value Education)

ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਅਸਾਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਔਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

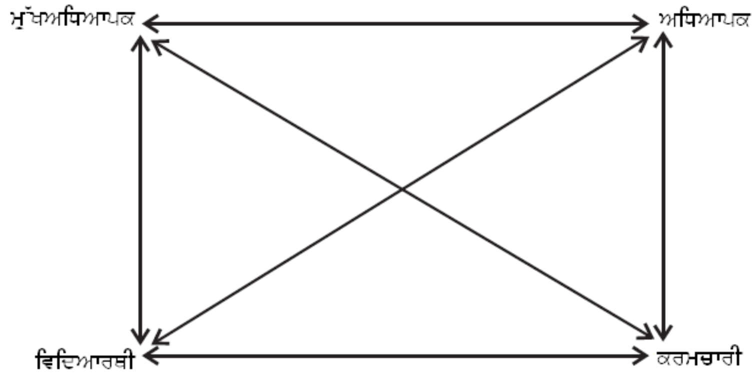

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਰਸਪਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੈਮਨਸ, ਕਟੁਤਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤ, ਇਰਖਾ ਆਦਿ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲੇਗੀ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਨਾਗਰਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੂਜਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ-ਕਰੀੜਾਸਥਲ ਦੇ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਖਿਡਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਅਭਿਭਾਵਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ।
3. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਮੂਲ ਸਿੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
5. ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਮੂਲ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

7. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਜਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਰਵ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
9. ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
10. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਵਲੋਕਨ ਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

31.4 ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਰੂਰਤ (Need of Value Education)

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਜਰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਗਰਵ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਯਾਤਾਯਾਤ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਮ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਕੀ ਹਨ? ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਅਨਭਿਗ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ, ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਮੂਲਵਹੀਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਿੱਜਾ, ਸਾਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਅਸੀਂ ਪਿਛੜੇਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੰਨੀ ਤੇਜ ਗਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੂਲ ਉਸ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਪਰਖ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਤਮਗਲਾਣੀ ਤੋਂ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਨ ਦੀ ਲਲਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਉਹ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਅੰਤਰਦਵੰਦ (Value Crisis) ਦਾ ਨਾਂਵ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਈਏ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਆ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਥਿਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਭਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ, ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਕਿ ਕੀਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਮੂਲ ਆਪਣਾ ਪੂਰਣ ਵਜੂਦ ਹੀ ਖੋਹ ਦੇਣ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ 1937 ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਕਾਨਫਰੈਂਸ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। 1974 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1950 ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 21 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, "ਜਨਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।" (The public fund raised by taxes shall not be utilized for the benefit of any religion.) ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮੂਲ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਵਜੂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 1948-49 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਦਾ ਗਾਠਨ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਾਇ ਇਹ ਸੀ ਕਿ-

1. ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋ ਮਿੰਟ ਦਾ ਮੌਨ ਰੱਖਣ।
2. ਸਨਾਤਕ ਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ, ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਤੇ ਤਿੱਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਤਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ

ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਆਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 1959 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਿਤੀ (Committee on Religious and Moral Education-Dr. Shri Prakash) ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਮਨ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
2. ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਸ਼ ਵਿਨੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
3. ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਤਰ ਤੱਕ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸੀ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ ਹੋਵੇ।
5. ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੋਵੇ।
6. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
7. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਆਯੋਜਨ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਕ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਮਿਕ ਮੂਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1964-66 ਵਿੱਚ ਕੋਠਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ (Kothari Education commission) ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖ ਸਕਣ। ਆਯੋਗ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਹੜੇ ਅਵਹੇਲਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪਰਖ (Value oriented) ਬਣਾਉਣ। ਆਯੋਗ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਪਾਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਸਮੇਂ ਸਾਰਨੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਲਾਂਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਲਏ ਜਾਣ ਬਲਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ।
3. ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਤਰ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਿਹੜਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।
4. ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਸਕਣ।

1958-86 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੂਲ ਚਰਚਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਮੂਲਾਂ (ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਭੌਤਿਕ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟਰਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰੇ।
3. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚਿਆਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਅਸਲ ਮੂਲ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

31.5 ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਧਨ (Ways of Inculcating Values in the Child)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਚਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਕ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੂਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੈ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਦੀ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਭੀਵਿਰਧੀ ਕਰਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ਬਲਕਿ ਇਸਦਾ ਵੀ ਡਰ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤਰਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਲਹੀਨਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇੱਕ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਮਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ-

1. **ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਰਵਹਨ ਸਿਖਲਾਈ ਸਾਧਨ** (Role Playing Method of Teaching)-ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ-ਰਾਜਾ, ਰੰਗ, ਸਾਧੂ, ਭਿਖਾਰੀ, ਡਾਕਟਰ, ਮਰੀਜ, ਬਾਲਕ, ਬਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਧੀਸ਼, ਚੋਰ, ਜਿਮੀਂਦਾਰ, ਨੇਤਾ, ਅਧਿਆਪਕ, ਮਿੱਤਰ। ਹਰੇਕ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਚੋਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਇਸ, ਬਰੂਸ ਤੇ ਵੀਲ, ਐਮ. (Joyce, B. and Weil, M.) ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

   (i) **ਅਵਸਥਾ ਪਹਿਲੀ-ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਤਸਾਹ ਭਰਨਾ**

   (ੳ) ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ

   (ਅ) ਸਮੱਸਿਆ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ

   (ੲ) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣਾ

   (ਸ) ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ।

   (ii) **ਅਵਸਥਾ ਦੂਜੀ-ਪ੍ਰਤਿਭਾਗੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ**

   (ੳ) ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ

   (ਅ) ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ

   (iii) **ਅਵਸਥਾ ਤਿੱਜੀ-ਮੰਚ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ**

   (ੳ) ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ

   (ਅ) ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਾਰਾ ਕਥਨ

   (ੲ) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣਾ

   (iv) **ਅਵਸਥਾ ਚੌਥੀ-ਪ੍ਰੇਖਿਅਕਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ**

   (ੳ) ਮੰਚਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੈਅ ਕਰਨਾ

   (ਅ) ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨਾ

   (v) **ਅਵਸਥਾ ਪੰਜਵੀਂ-ਅਭਿਨੈ ਕਰਨਾ**

   (ੳ) ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ

   (ਅ) ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ

   (ੲ) ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ

(vi) **ਅਵਸਥਾ ਛੇਵੀਂ-ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ**

(ੳ) ਭੂਮਿਕਾ ਮੰਚਨ ਦਾ ਪੁਨਰਅਵਲੋਕਨ

(ਅ) ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨਾ

(ੲ) ਅਗਲੇ ਅਭਿਨੈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ

(vii) **ਅਵਸਥਾ ਸੱਤਵੀਂ-ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਸੁਝਾਅ**

(ੳ) ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ

(ਅ) ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਝਾਅ

(viii) **ਅਵਸਥਾ ਅੱਠਵੀਂ-ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ**

(ੳ) ਅਭਿਨੈ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ

(ਅ) ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨਾ

(ੲ) ਭਾਵੀ ਅਭਿਨੈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ

(ix) **ਅਵਸਥਾ ਨੋਵੀਂ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਹਿਭਾਗਿਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀਕਰਣ**

(ੳ) ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਅਸਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨਾ

(ਅ) ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ

ਇਸ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਚਰਿਤਰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਭੂਮਿਕ ਨਿਭਾਉਣ, ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਰੇ।

2. **ਮੂਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਵਿਧੀ** (Value Clarification Method)-ਇਹ ਜੋਨ ਡਯੂਵੀ ਦੇ "ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਵੈਲਯੂਏਸ਼ਨ" (John Dewey-Theory of Valuation) ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਰਾ ਸਿਡਨੀ ਸਾਈਮਨ (S. Simon) ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਈਮਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

(i) ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ii) ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(iii) ਇਹ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(iv) ਇਹ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਧੁਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਥ, ਹਰਮਿਨ ਤੇ ਸਾਈਮਨ (Raths, Harmin and Simon) ਨੇ ਮੂਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਤੀਹ ਨਿਮਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-

(i) ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹੋ?

(ii) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ?

(iii) ਜਦੋਂ ਇਹ ਘਟਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ?

(iv) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਿਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ?

(v) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ?

(vi) ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤਸੀਂ ਆਪ ਕੀਤੀ ਸੀ?

(vii) ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਚੋਣ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ?

(viii) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਰਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਹੈ?

(ix) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ?

(x) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?

(xi) ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗਾ?

(xii) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰੋਗੇ?

(xiii) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ....? (ਕਥਨ ਦੁਬਾਰਾ ਕਹੋ)

(xiv) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ....? (ਕਥਨ ਨੂੰ ਵਿਕਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਕਹੋ)

(xv) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ?

(xvi) ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀ ਹਨ?

(xvii) ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ?

(xviii) ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ .... (ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਗਲਤ ਵਿਵਹਾਰ) ਦੇ ਸਮਾਨਰੂਪ ਹਨ?

(xix) ਹੋਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕੀ ਹਨ?

(xx) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

(xxi) ਮੈਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

(xxii) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਰਥਿਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?

(xxiii) ਕੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ?

(xxiv) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲਗਭਗ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋ?

(xxv) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ?

(xxvi) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰੋਗੇ?

(xxvii) ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੈ?

(xxviii) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ?

(xxix) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋ?

(xxx) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਗੇ?

ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮੂਲ ਪਤਰਕ, ਮੂਲ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਦ ਚਰਚਾ, ਕਲਪਤ ਘਟਨਾ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਹਫਤਾਵਾਰ ਡਾਇਰੀ, ਅਮਤਕਥਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ, ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪਰਿਯੋਜਨਾ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਮੂਲ-ਪਤਰਕ ਸਮਗਰੀ ਹੈ।

ਮੂਲ ਪਤਰਕ-ਪਹਿਲੇ-ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਸ਼ਾਨੂੰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਨੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤ ਤੇ ਇੱਕ ਅਘਾਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਨੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਬੇਟਾ, ਜਲਦੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਓ ਟਰੇਨ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 1 ਘੰਟਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਨੂੰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਪਿਤਾਜੀ, ਇਹ ਭਾਰਤ ਹੈ ਇੱਥੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਟਰੇਨ ਕਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟਰੇਨ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਨ ਨਾਲ ਘਰ ਆਇਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਬੇਟਾ, ਕੀ ਟਰੇਨ ਜਿਆਦਾ ਲੇਟ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਪਿਤਾਜੀ, ਟਰੇਨ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?

(i) ਸ਼ਾਨੂੰ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ?

(ii) ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

(iii) ਸ਼ਾਨੂੰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਆ ਸੀ?

(iv) ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਨਾ ਹੋਣਾ ਗਲਤ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਹੈ?

(v) ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ?

(vi) ਕਿਸੀ ਵੀ ਸਥਾਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕਿਸੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ?

(vii) ਬਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਬੰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਸੀ?

(viii) ਤੁਹਾਡੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ?

(ix) ਸ਼ਾਨੂੰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਦੋਂ ਮਿਲਿਆ?

(x) ਸ਼ਾਨੂੰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ?

(xi) ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੋਗੇ?

(xii) ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੋਗੇ?

ਮੂਲ ਪਤਰਕ-ਦੂਜਾ-ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਦਿਆ

ਕਿਰਤੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਵਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਘਣੀ ਮਿੱਤਰ ਸੁਰੂਚੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਤੀ ਤੇ ਘਰ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਿਰਤੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣਦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੁਬਾਰਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸੁਰੂਚੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕਰਿਤਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸੁਰੂਚੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਿਆ ਕਰੇਗੀ।

(i) ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਸਨ?

(ii) ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਉਂ ਛੱਡਣੀ ਪਈ?

(iii) ਕੀ ਕਿਰਤੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ?

(iv) ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?

(v) ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਸੁਰੂਚੀ ਨੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ?

(vi) ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦੇ?

(vii) ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੂਚੀ ਦੀ ਮਦਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

(viii) ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸੁਰੂਚੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦੇ?

(ix) ਕਿਰਤੀ ਨੇ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ?

(x) ਕਿਰਤੀ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਿਉਂ ਲਈ?

(xi) ਕਿਰਤੀ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

3. **ਨਿਆਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ** (Jurisprudental Inquiry Model of Teaching)-ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਰਾ ਔਲਿਵਰ ਤੇ ਸ਼ੇਵਰ (Oliver and Shaver) ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵਿਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਲਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ 6 ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ-

***(i)* ਅਵਸਥਾ ਪਹਿਲੀ-ਸਮੱਸਿਆ ਅਨੁਸਥਾਪਨ**

(ੳ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਖਿਕ, ਲਿਖਿਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂਲ ਚਿਤਰਣ ਹੋ ਸਕੇ।

(ੲ) ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪੂਨਰਅਵਲੋਕਨ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ।

***(ii)* ਅਵਸਥਾ ਦੂਜੀ-ਵਿਵਾਦ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ**

(ੳ) ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਤਮਕ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕਰਨਾ।

(ੲ) ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਰਵਮਾਨ ਉੱਤਰ ਤੈ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉੱਤਰ ਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ।

(iii) **ਅਵਸਥਾ ਤਿੱਜੀ-ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ**

(ੳ) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ।

(ਅ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦੱਸਣਾ।

(ੲ) ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣਾ।

(iv) **ਅਵਸਥਾ ਚੌਥੀ-ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ**

(ੳ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਤਰਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਜਾਂ ਅਣਇੱਛਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।

(ੲ) ਮੂਲ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ।

(ਸ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ।

(v) **ਅਵਸਥਾ ਪੰਜਵੀਂ-ਪੂਰਵ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਵਜੂਦ ਨਿਰਧਾਰਣ**

(ੳ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਰਣੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਵਾਉਣਾ।

(ਅ) ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ।

(vi) **ਅਵਸਥਾ ਛੇਵੀਂ-ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ**

(ੳ) ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਵਜੂਦ ਠਹਿਰਾਉਣਾ।

(ੲ) ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜੇ ਪਤਾ ਹੋਣਾ।

(ਸ) ਨਵੇਂ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਤੱਥਾਤਮਕ ਵੈਧਤਾ ਜਾਣਨਾ।

ਉਦਾਹਰਣ-ਰਾਸ਼ਟਰਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਜੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1950 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਤਮਦਾਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਲੱਦਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਦਈਏ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ 43 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਧਿਅਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਜਰੂਰਤ ਪਏ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ-

(i) ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ?

(ii) ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਕਿੱਥੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਇਆ?

(iii) ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ?

(iv) ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਬਣਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

(v) ਕੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ?

(vi) ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ?

(vii) ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ?

(viii) ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਕੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ?

(ix) ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸਿਖਾਓਗੇ?

4. **ਅਨੁਰੂਪੀਕਰਣ** (Simulation)-ਗੁਡ, ਕਾਰਟਰ (Good, Karter) ਨੇ ਅਨੁਰੂਪੀਕਰਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਵਿੱਚ

ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਜੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ ਪਰਸਕਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾਪਨ ਲਿਆਉਣਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਯਤਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

(ੳ) ਅਨੁਰੂਪਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਅਨੁਰੂਪਿਤ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੀ ਨਿਰਣੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਗਏ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਉਹ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. **ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀ** (Value-Analysis Method of Teaching)-ਜੇ. ਆਰ. ਫਰੇਂਕਲ (J. R. Fraenkel) ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਸੀ ਅਤੇ ਸਨਸਨਵਾਲ (Passi and Sansanwal) ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ-

(i) ਅਵਸਥਾ ਪਹਿਲੀ-ਦੁਵਿਧਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ-

(ੳ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਲ ਦੁਵਿਧਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ।

(ੲ) ਦੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ੀਕਰਣ।

(ਸ) ਦੁਵਿਧਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ।

(ii) ਅਵਸਥਾ ਦੂਜੀ-ਮੂਲ ਦਵੰਡ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ-

(ੳ) ਮੂਲ ਦਵੰਡ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ-ਅਸਹਿਮਤੀ ਪਤਾ ਕਰਨਾ।

(iii) ਅਵਸਥਾ ਤਿੱਜੀ-ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ-

(ੳ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਠੋਸ ਤੱਕਪਰਕ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਘਟਨਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦੇਣਾ।

(iv) ਅਵਸਥਾ ਚੌਥੀ-ਕਲਪਨਿਕ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ-

(ੳ) ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਪੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਜੂਰ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਲਪ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(v) ਅਵਸਥਾ ਪੰਜਵੀਂ-ਹਰੇਕ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਸੰਭਵ ਨਤੀਜੇ ਪੁੱਛਣਾ-

(ੳ) ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲਿਕ ਤੇ ਦੀਰਘਕਾਲਿਕ ਨਤੀਜਾ ਪੁੱਛਣਾ।

(ਅ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਉੱਤਰ-ਪੁਸਤਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

(vi) ਅਵਸਥਾ ਛੇਵੀਂ-ਨਤੀਜੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ-

(ੳ) ਨਤੀਜਾ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਵਾਨਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਨਤੀਜਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ।

(vii) ਅਵਸਥਾ ਸੱਤਵੀਂ-ਸੰਭਵ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਮੁਲਅੰਕਣ-

(ੳ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਤੀਜੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਖਣ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਇੱਛਤ ਜਾਂ ਅਇੱਛਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(ੲ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਮਾਨਦੰਡ ਫੇਕਲ ਨੇ 6 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ-ਨੈਤਿਕ, ਵਿਧਿਕ, ਸੌਂਦਰਯਾਤਮਕ, ਪਰਸਥਿਤੀਕੀ, ਆਰਥਿਕ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ।

***(viii)* ਅਵਸਥਾ ਅੱਠਵੀਂ-ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੁੱਛਣਾ-**

(ੳ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਕਲਪ ਪੁੱਛਣਾ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਥੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਛਤ ਵਿਕਲਪ ਪੁੱਛਣਾ।

(ੲ) ਸਾਰੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰਨਾ।

(ਸ) ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦੇਣਾ।

(ਹ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣਗੇ?

ਉਦਾਹਰਣ 1. **ਸਮੱਸਿਆਤਮਕ ਵਰਣਨ**-ਮਾਂ ਨੇ ਸੰਦੀਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਬੇਟਾ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਤੂੰ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਘਰ ਆ ਜਾਈਂ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜਮਾਨਾ ਬੜਾ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਸੰਦੀਪ ਨੇ ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਸੰਦੀਪ ਦਾ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਦੀਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੂੰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਅਗਾਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸੰਦੀਪ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ? ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਘਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਚਨ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੇਗੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ।

ਦੁਵਿਧਾ-ਕੀ ਸੰਦੀਪ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ 11 ਵਜੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹਦੀਾ ਹੈ?

ਉਦਾਹਰਣ-2. ਸੀਤਾ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕਮਾਤਰ ਪੂੰਜੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਹਰਪਲ ਸਤਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ, ਦਹੇਜਰੂਪੀ ਦਨਾਵ ਆਪਣਾ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਜਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਕਾਨ ਬੇਚ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮਾਂ ਇਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਚ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ। ਸੀਮਾ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ?

ਦੁਵਿਧਾ-ਕੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਕਾਨ ਬੇਚ ਕੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

6. **ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਤੂਤੀਕਰਣ ਵਿਧੀ** (Story Telling Method)-ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੂਤੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਮਨ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

(ੳ) ਕਹਾਣੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ।

(ਅ) ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਂ ਸਰਲ ਤੇ ਬੋਧਕ ਹੋਵੇ।

(ੲ) ਕਹਾਣੀ ਸੁਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਹਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ।

(ਸ) ਕਹਾਣੀ ਅਸਲ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ।

(ਹ) ਕਹਾਣੀ ਛੋਟੀ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇ।

(ਕ) ਕਹਾਣੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ, ਤਰਕ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਨਿਰਣੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ।

(ਖ) ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ।

ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੂਰਣ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣ।

ਉਦਾਹਰਣ-ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਲਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ। ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ

ਨੋਟ

ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਜਰੂਰੀ ਕਰਾਏਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਂਸ ਤੇ ਦੋਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਬੰਨੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਤਿਾ ਨੂੰ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤਰੀਥਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

(ੳ) ਸ਼ਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ?

(ਅ) ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀ ਇੱਛਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ?

(ੲ) ਸ਼ਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ?

(ਸ) ਸ਼ਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ?

(ਹ) ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

(ਕ) ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਵਣ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦੇ?

(ਖ) ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?

7. **ਨਰੀਖਣ ਵਿਧੀ** (Observation Method)-ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਲੋਕਿਤ ਕਰ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੀਸੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਜਾਓ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਛਤ ਤੇ ਅਇੱਛਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰੀਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦ ਹੈ-

(ੳ) ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਰੀਖਣ ਕਰਨ।

(ਅ) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਲੈਣ।

(ੲ) ਇਹ ਚੀਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਿਉਂ ਲੱਗੀ, ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਣ-ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਲ ਵਿਦਿਅਕ ਪਰਯਟਨ ਤੇ ਜੈਪੁਰ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੇ ਮਿਊਜ਼ਿਅਮ ਵੀ ਦੇਖਿਆ। ਮਿਊਜ਼ਿਅਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਸੁਸੱਜਿਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਭੂਸ਼ਣ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਤਿੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ। ਮਿਊਜ਼ਿਅਮ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ-

(ੳ) ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਦੇਖੀਆਂ?

(ਅ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕੀ ਚੀਜ ਲੱਗੀ?

(ੲ) ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਿਉਂ ਲੱਗੀ?

(ਸ) ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?

8. **ਸਮਨਵੈ ਵਿਧੀ** (Integration Method)-ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਦੇਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੱਗ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਜਾਂ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਸਕੂਲ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਥਕ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੂਲ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ .... ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ (ਅ) ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ (ੲ) ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ (ਸ)ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4. ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਹੜੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ (ਅ) ਅਸਿੱਖਿਆ (ੲ) ਸਦਿੱਛਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

   (ੳ) ਅਸਵੀਕਾਰ (ਅ) ਸਵੀਕਾਰ (ੲ) ਸਮਰੂਪ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-

   (ੳ) ਆਦਰਸ਼ (ਅ) ਅਧਿਆਪਕ (ੲ) ਗੁਰੂ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

31.6 ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ (Family and Value Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਵਿਦਾਵਾਨਗਣ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅਣਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਭਰਾਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਹਿੰਸਾ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਮੂਲਵਿਹੀਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀਤੇ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਦਾ ਬਾਲਕ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੂਲ ਅਨਭਿਗ ਅਤੇ ਮੂਲਵਿਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਸਾਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਸੂਲਵਹੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉੱਤਮ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਆਰ ਹੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਵਿਦਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। **ਯੰਗ ਐਂਡ ਮੈਕ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਪਰਿਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਅਤੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਬਾਲਕ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

(The family is the oldest human group and the basic group while the particular forms of family structure may and does vary from society to society, the control focus of family activities. Everywhere one child-bearing and the initial induction of the child into the culture of a given society in short-Socialization) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਫਰਇਡ (Freud) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਲਕ-ਬਾਲਿਕਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ (Ideal) ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਸਾਤ (Internalize) ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। **ਟੀ. ਰੇਮੰਟ** (T. Raymont) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਦੋ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਸਕੂਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੂਪਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਗਿਆਨ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (Two children may attend the same school, may come under the influence of the same teachers and the same organization may pursue the same studies and perform the same exercises and yet may differ to teachers as regards their general knowledges, their interests, their speech, their learning and their moral tone according to their homes, they came from.)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੁਆਰਾ ਇੱਛਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਛਤ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

31.7 ਪਰਿਵਾਰ : ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Family : An Agency for the Development of Values)

1. **ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ** (Effect of Family relationship on Values)–ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਜੇਕਰ ਮਧੁਰ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ।

(i)	ਮਾਤਾ	←===→	ਪਿਤਾ
(ii)	ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ	←===→	ਬੱਚਾ
(iii)	ਬੱਚਾ	←===→	ਬੱਚਾ
(iv)	ਪਰਿਵਾਰ	←===→	ਪੜੋਸ
(v)	ਪਰਿਵਾਰ	←===→	ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀ
(vi)	ਪਰਿਵਾਰ	←===→	ਸਮਾਜ

ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਆਦਰ, ਲਗਾਓ ਆਦਿ ਦੇ ਜਰੂਰੀ ਗੁਣ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਅਤੇ ਖਿਚਾਅ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼ ਤੇ ਵੈਮਨਸ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।

2. **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ** (Good Physical Environment of Family)– ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਧਾਰਭੂਤ ਭੌਤਿਕ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਪਾਵ, ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਸਕਾਨ ਦੀ ਸੰਤਰਿਪਤੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਲਕ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤਰਿਤਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਚੋਰੀ, ਭੀਖ ਵਿਰਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਣ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਲਕ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਸਪਾਸ ਸੱਭਿਅ ਤੇ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਆਸਪਾਸ ਗਲਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗੀ।

3. **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ** (Good Emotional Environment of Family)–ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਤਰੀਕੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਸ਼ਪੱਖ ਜਾਂ ਸਮਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਇੱਛਤ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ–
   - *(i)* ਬੱਚੇ ਤੇ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜਿਅਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ।
     (Over Protection)
   - *(ii)* ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ।
     (Normal Protection)
   - *(iii)* ਬੱਚੇ ਤੇ ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ।
     (Under Protection)
   - *(iv)* ਬੱਚੇ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ।
     (No Protection)

   ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰਥਪਰਤਾ, ਆਤਮਕੇਂਦਰਿਤਤਾ, ਪਰਾਸ਼ਰੀ, ਅਹਿਮ ਅਸਿਹਭਾਗਿਤਾ, ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਧਾਰਣ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਿੱਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਤਰਿਸਕਰਿਤ ਅਤੇ ਉਪੇਖਿਅਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਿਰਣਾ, ਦਵੇਸ਼, ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੋਧ, ਸੰਕੋਚ, ਦਵੰਦ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਸਧਾਰਣ ਧਿਆਨ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ** (Proper Discipline in Family)-ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-

   (i) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ,

   (ii) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ।

   ਪਹਿਲਾ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਵੈ ਆਚਰਣ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਣ (Imitation Method) ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੈਨਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਯਮਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ, ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ, ਸੱਚਾਈ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ-

   (i) ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Strict Discipline),

   (ii) ਸਧਾਰਣ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Normal Discipline),

   (iii) ਢਿੱਲਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Mild Discipline)।

   ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਜੇਕਰ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਗਲਤ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ-ਭੈਅ, ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼, ਦਵੰਦ ਆਦਿ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਵੇਗ ਹੀ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਢਿੱਲੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ-ਮਨ ਉਚਿਤ ਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਤੋਂ ਅਣਭਿਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਣਉਚਿਤ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਲਚੀਲੇ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Controlled Discipline) ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

5. **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ** (Good Cultural Environment of family)-ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦੰਡ ਹੀ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਅਪੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਏ, ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਅਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੰਸਕਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਾਲਕ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਵਾਨਾ ਰਹੇਗੀ।

ਹੁਣੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ-

(i) ਮਾਂ-ਬਾਪ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੂਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(ii) ਬਾਲਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪੁਰਾਤਨ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਨਵਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਲ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਸਾਮੰਜਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

(iii) ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਨਚਰਯਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(iv) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਉਹ ਬੱਚਿਹਾਂ ਤੋਂ ਅਪੇਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵੀ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(v) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਂ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਅਣਉਚਿਤ, ਇਸ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਣ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸਵੈਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਮਿਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(vi) ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਚਲਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮਯਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

(vii) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(viii) ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੁਢਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਆਗੰਤੁਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਹਾਸ ਨਹੀਂ ਉਡਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(ix) ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਚੈਤਨ (Value Conscious) ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(x) ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸੌਂਦਰਯਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False)-

7. ਵਿਦਿਆਲੇ ਔਪਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਹੈ।
8. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।
9. ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।
10. ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ-ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਦੂਜਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ।

31.8 ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Values Through Language Teaching)

ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ ਨੇ ਤਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੂਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰੇਗਾ-

1. ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ,
2. ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਥ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ,
3. ਅੰਗਰੇਜੀ।

ਪਰੰਤੂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਮਨ ਹਨ-

1. ਹਿੰਦੀ,
2. ਅੰਗਰੇਜੀ,
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ।

ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

1. **ਹਿੰਦੀ**-ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ-

(क) वृक्ष कबहुँ न फल भखै, नदी न संचै नीर,
परमार्थ के कारने, साधुन धरा शरीर।

(ख) रहिमन देख बड़ेन को लघु न दीजै डार,
जहाँ काम आवै सुई कहा करे तलवार।

(ग) जिसको न निज गौरव तथा निज देश पर अभिमान है;
वह नर नहीं नर पशु निरा और मृतक समान है।

(घ) कस्तूरी कुंडलि बसै, मृग ढूँढ़ै वन माहिं,
ऐसे घटि-घटि राम हैं, दुनिया देखै नाहिं।

(ङ) संगति सुमति न पावहिं, परे कुमति कै धंध,
राखौ मेलि कपूर मैं, हींग न होइ सुगंध।

(च) प्रिय मृत्यु का अप्रिय महा संवाद पाकर विषभरा,
चित्रस्थ-सी, निर्जीव-सी, हो रह गयी हत उत्तरा।
संज्ञा रहित तत्काल ही वह फिर धरा पर गिर पड़ी,
उस समय मूर्छा भी अहो! हितकर हुई उसको बड़ी।
फिर पीटकर सिर और छाती अश्रु बरसाती हुई,
कुररी सदृश सकरुण गिरा से दैन्य दरसाती हुई।
बहु विधि विलाप-प्रलाप वह करने लगी उस शोक में,
निज प्रियवियोग समान दुख होता न कोई लोक में।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਦਅੰਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰੇ ਬਲਕਿ ਵਿੱਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਬੰਧਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਲੋਕਕਤੀਆਂ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ-

(क) अपनी करनी पार उतरनी।

(ख) अकेला चना भाड़ नहीं फोड़ सकता।

(ग) आप काज महाकाज।

(घ) आधी छोड़ सारी को धावै,
आधी रहै न सारी पावै।

(ङ) आकाश पाताल एक करना।

(च) करत-करत अभ्यास के जड़मत होत सुजान।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕਹਾਵਤ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਚਿਤਰਣ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਦ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ-

ਨੋਟ

"ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਨਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ, ਉਹ ਲੜਖੜਾ ਕੇ ਗਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਪਥ ਤੇ ਅਗਰਸਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿੰਤਰਣ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਬੱਧ ਹੋਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਵੀ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਸਮੁਨਤ, ਸਿਹਤਮੰਦ, ਮਜਬੂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।"

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਦਅੰਸ਼ ਅਸੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਗਦ, ਪਦ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਲੋਕਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਬੰਧ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਵਿਆਕਰਦ ਆਦਿ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. **ਅੰਗਰੇਜੀ** (English)–ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ–

Permit sweet mother, that we may
Always remember thee,
Learning to love thee more each day
Always thy child to be
Honest and truthful, fearless and strong
Pure in body and mind
Choosing the right way, never the wrong
Gentle with others and kind.

ਉਪਰੋਕਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਮੂਲ ਹਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਛੋਟੀਆਂ–ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਮਿਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹੇ।

ਅੰਗਰੇਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁੱਝ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਚਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ–

(i) "Action in thy duty reward is not thy concern."
(ii) Silence is a virtue of wiseman.
(iii) It is good to live for one's country but better to help one's country live.
(iv) Your worth is not measured by what you've got. It is measured by what you give.
(v) Honesty is the best policy.

ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਚਿਤ ਗਦ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਇੱਛਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ–

"Wherever the strong exploit the weak, wherever the rich take advantage of the poor, wherever geat powers seek to dominate and to impose ideologies, there the work of making peace is undone there the cathedral of peace is again destroyed. Today the scale and horror of moden welfare-whether nuclear or not-makes it totally unacceptable as a means of settling differences between nations. War should belongs to"

ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬਲਿਦਾਨ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ, ਲੱਛਮਣ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦਾ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿਤਰ ਭਗਤੀ, ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਔਪਚਾਰਿਕਤਾ, ਸਮਰਪਣ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਯੰਤੀ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਰਤ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਚਰਿਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

4. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਨ** (National Festivals)-15 ਅਗਸਤ, 26 ਜਨਵਰੀ ਤੇ 2 ਅਕਟੂਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹਪੂਰਣ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਪੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨਾ, ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਤਾ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯਤਾ ਵਿਰੋਧ, ਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

5. **ਸਮਾਜਿਕ ਦਿਨ** (Social Festivals)-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਇਸਾਈ ਸਾਰੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ, ਜੈਨ ਤੇ ਬੋਧ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ, ਪੂਰਵੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਪਾਉਣਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕਾਰਜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰ ਹੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਭਾਗੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਨਮਰਤਾ, ਮਿੱਤਰਤਾ, ਧੈਰ, ਤਿਆਰੀ, ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਹੁਣਾ, ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

6. **ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ** (Socially Useful Work)-ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਵੈ-ਉਥਾਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪਰ-ਉਥਾਨ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੜ੍ਹ ਜਾਂ ਸੋਕੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਲਪ ਬਚਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਣ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਖਾਲੀ ਸਮਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੰਦੀ ਤੇ ਮੈਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਵੱਛਤਾ ਅਭਿਯਾਨ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਅੱਖਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਖਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਤਿਆਰ, ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਸਾਮਜ-ਸੇਵਾ, ਨਿਸਵਾਰਥਤਾ, ਸਵੱਛਤਾ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. **ਸਲਾਨਾ ਦਿਨ** (Final Annual Function)-ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਆਯੋਜਿਤ ਜਰੂਰੀ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ, ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਲ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਪੜ੍ਹਾਈ, ਖੇਡਕੁੱਦ, ਹਰੇਕ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਸਥਿਤੀ ਰਹਿਣਾ, ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ., ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ., ਸਕਾਊਟਿੰਗ, ਗਾਇਡਿੰਗ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਸਵੱਛਤਾ, ਸਾਹਿਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਸਫਾਈ, ਦਾਨ, ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਸੰਤੋਸ਼, ਅੱਛਾ ਆਚਰਣ, ਆਗਿਆਪਾਲਣ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ, ਨਿਯਮਿਤਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

8. **ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਦ** (Model Parliament)-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹੈ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਾਰ ਆਏਗਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਦ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਮਿਤੀ, ਪੱਤਰਿਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਮਿਤੀ, ਭ੍ਰਮਣ ਸਮਿਤੀ, ਵਾਚਨ ਸਮਿਤੀ, ਨਿਆ ਸਮਿਤੀ, ਸਵੱਛਤਾ ਸਮਿਤੀ ਅਤੇ ਤਿਓਹਾਰ ਸਮਿਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਿਤੀਆਂ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ,

ਨੋਟ

ਕਰਤੱਵਪਰਾਇਣਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਵਾਦਿਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਮਰਤਾ, ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ, ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9. **ਸਰਕਾਰੀ ਭੰਡਾਰ ਸੰਚਾਲਨ** (To Run Co-operatives)–ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਚਾਹ-ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਗਭਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਕੂਲ਼ ਵਿੱਚ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਚਾਲਨ ਨਾ ਕਰੇ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਸ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਦਾਮ ਨਿਰਧਾਮਿਕ ਸਥਲ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਚੀਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਗੇਟ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਰੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਅਖਬਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੈਸੇ ਰੱਖਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣਾ ਧੰਨ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਉਠਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਇਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਉਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਫਿਜ਼ੂਲਖਰਚੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਜਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

10. **ਅਭਿਭਾਵਕ ਸੰਪਰਕ** (To Contact Parents)–ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਸਕੂਲ਼ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੀ ਸਕੂਲ਼ਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਖੰਡਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪਰਨਿੰਦਾ ਭਾਵ ਦੀ ਅਨੁਪਸਥਿਤੀ, ਆਗਿਆਪਾਲਣ, ਵਫਾਦਾਰੀ, ਜਿਗਿਆਸਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11. **ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ ਸੰਚਾਲਨ** (To Run School Libraries)–ਚੰਗੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ “Books are the best friend and teacher.” ਭਾਵ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਿਕਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਇਹ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਵਾਧਿਆਇ, ਅਗਵਾਈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਾਂਗੇ।

12. **ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਧਾਰ** (To Improve Environment)–ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਿਧਿ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬੀਤਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ–

    1. ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Physical Environment),
    2. ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Social Environment)।

ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸੇ ਸਫਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਪੇੜ-ਪੌਧਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਕਟ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੰਚ ਸਵੱਛਤਾ, ਸਫਾਈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਜਨ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਿਤਾ, ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਆ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਵਾਤਰਣ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਪ ਭਰਸ਼ਟਚਾਰ, ਅਨਿਆ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਇੰਦਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ (Society and Value Education)-**ਏਡਮ ਸਮਿਥ** (Adam Smith) ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਸਪਰਿਕ ਲਾਭ ਦੇ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਕਰਿਤਰਿਮ ਉਪਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਸੰਬੰਧ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਤਿਆਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਦਭਾਵ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੁਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਰਖਾ, ਦਵੇਸ਼, ਵੈਮਨਸ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ।

ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਮੂਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ-

(i) ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਮੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਮਹਣੇ ਮੂਲ ਦੁਵਿਧਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(ii) ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਮੂਲ ਮੰਨਜੂਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਅਮੰਨਜੂਰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਲ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(iii) ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਮੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਾਲ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

(iv) ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-

1. **ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ** (Radio)-ਸਮਚਾਰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਸਾਧਨ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਪ੍ਰਹਸਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅੰਰਭ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਅੰਤਰਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮੂਲ ਅਧਾਰਿਤ ਸੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
2. **ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ** (Television)-ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਰਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕਈ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਅਨੁਦਾਨ ਆਯੋਗ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ (U.G.C., NCERT, Open University) ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ, ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਾਟਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤ, ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ, ਦਾਨ, ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

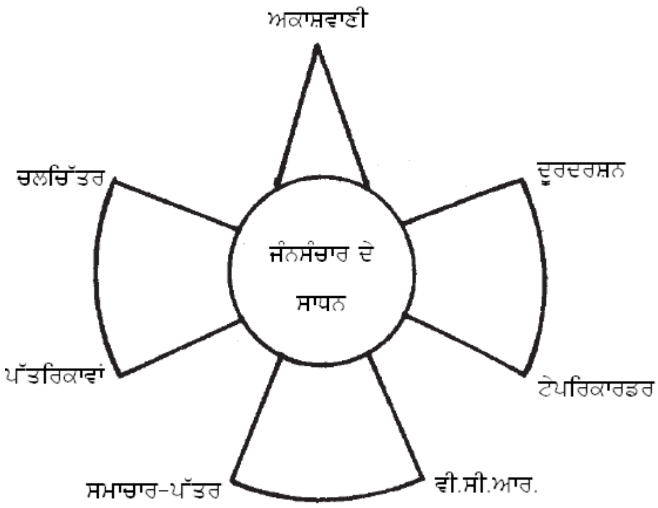

3. **ਟੇਪਰਿਕਾਰਡਰ** (Tape Recorder)-ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੇਪਰਿਕਾਰਡਰ ਵੀ ਸ਼ਰਵ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰੇਡੀਓ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਅਸੀਂ ਜਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰਆਵਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੇਪਰਿਕਾਰਡਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੈਸੇਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਜਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਸੇਟਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਬਜਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਵੀ.ਸੀ.ਆਰ.** (Video Cassett Recorder)-ਇਹ ਵੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ.ਸੀ.ਆਰ. ਉੱਤੇ ਚਿੱਤਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਹੀ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਿੱਤਰਿਤ ਪੂਰੀ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰਾਇ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

5. **ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ** (Newspaper)-ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਵਿਚਾਰ ਛਪਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਆਦਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਨਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਿਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅੰਕ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ। ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਮਾਤਰ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿਹਤ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰ-ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

6. **ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ** (Magazines)-ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਰੂਚੀ ਤੇ ਸਵਾਧਿਆਇ ਦੇ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿਆਗ, ਪ੍ਰੇਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਕਰੁਣਾ, ਦਿਆ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

7. **ਚਲਚਿੱਤਰ** (Cinema)-ਚਲਚਿੱਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਰਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬਾਲਕ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਮਿਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਚਲਚਿੱਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਲਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕੋਪ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਲ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮੂਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

   ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਸਾਧਨ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਕਰੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੱਛਤ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਜਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਨ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਸਮਨਵੈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ (Indian Values)-ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਯੁਗ-ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਘਾਤ-ਪ੍ਰਤਿਘਾਤ ਨੂੰ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਸੰਸ਼ੋਧਨ-ਪਰਿਵਰਧਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮੂਲਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਭਾਤਰੀ ਮੂਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਸਤ ਚਿਤ ਅਨੰਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ।
2. ਇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਿਮਨ ਸਥਾਨ।
5. ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਇਸ਼ਵਰ ਸੇਵਾ ਹੈ।
6. ਵਸੁਧੈਵਕੁਟੁੰਬਕਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ।

ਮੂਲ ਸੰਕਟ-ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਹਿਸਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਮਹਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਕਰਾਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਮੂਲ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਕੰਬ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਦਾਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਹਰਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਬਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਜਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੂਲ ਸੰਕਟ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਿਮਨ ਹਨ-

1. ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਖਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
2. ਉਦਯੋਗਿਕੀਕਰਣ ਤੇ ਨਗਰੀਕਰਣ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯੰਤਰਵਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
3. ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ।
4. ਅਧਿਆਤਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਭਾਵ-ਮਨੁੱਖੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣਾ, ਧਰਮਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ।
5. ਪੱਛਮੀ ਮੂਲਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਭਾਸ ਹੋਣਾ।

ਨੋਟ

6. ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਭਾਵ-ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੁਲੀਨਤੰਤਰੀ ਸੁਭਾਅ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਾਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹ, ਜਾਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਘਰਸ਼।

31.9 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹੈ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਾਰ ਆਏਗਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਸਦ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਮਿਤੀ, ਪੱਤਰਿਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਮਿਤੀ, ਭਰਮਣ ਸਮਿਤੀ, ਵਾਚਨ ਸਮਿਤੀ, ਨਿਆ ਸਮਿਤੀ, ਸਵੱਛਤਾ ਸਮਿਤੀ ਤੇ ਤਿਓਹਾਰ ਸਮਿਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਿਤੀਆਂ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ, ਸਪਸ਼ਵਾਦਿਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਮਰਤਾ, ਸਵੈਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ, ਆਤਮਨਿਯੰਤਰਣ ਤੇ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਆਦਿ ਮੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

31.10 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਲਾਨਾ ਤਿਓਹਾਰ** (Final of Annual Function) : ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤਿਓਹਾਰ
2. **ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ** (Logical) : ਤਰਕਪੂਰਣ

31.11 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਓ।
2. ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
3. 'ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖਿਆ' ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਖਮ ਤੱਤ	2. ਜੀਵਨਵਰਧਕ	3. (ੳ)	4. (ੳ)
5. (ਅ)	6. (ੳ)	7. ਸਹੀ	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

31.12 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਾਰ, ਮਾਥੁਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਯੋਗੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਮਧੁਲਿਕਾ ਸ਼ਰਮਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

ਇਕਾਈ-32: ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ (Education for National Integration)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

32.1 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of National Integration)

32.2 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of National Integration)

32.3 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ (Obstacles in the way of National Integration)

32.4 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (National Integration and Education)

32.5 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ (Efforts for National Integration)

32.6 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯੋਜਨਾ (A Practical Plan of Education for the Development of National Integration)

32.7 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Inter-Cultural Understanding)

32.8 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of Inter-cultural Understanding)

32.9 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Inter-cultural Understanding and Education)

32.10 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯੋਜਨਾ (A practical Plan of Education for the Development of Inter-cultural Understanding)

32.11 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Teacher in Development of Inter-cultural Understanding)

32.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

32.13 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

32.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

32.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।
- ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਣਨ ਸੰਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਅੰਕਰ ਅਤੇ ਵਿਕਰਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੁੰਜੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ, ਸਹਿਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉਤਸਾਹ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਭਾਸ਼ਾ, ਮੂਲ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਲਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਬਲਿਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ। ਦੁਰਭਾਗ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅਜਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਪਏਗਾ। ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ, "ਸਾਨੂੰ ਸਥਾਨਕ, ਸੰਕੀਰਣ, ਪ੍ਰਾਂਤੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਚਾਰ ਮਹਾਨ, ਕਾਰਜ ਮਹਾਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਜਾਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ।"

32.1 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of National Integration)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feeling of oneness) ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਜਾਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰੋਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-"ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਨਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਸਕਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-"ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਬੁਰਬੇਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-"ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਥਾਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਜਾਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

1961 ਵਿੱਚ **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸੰਮੇਲਨ** (National Integration conference) ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ-"ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਤਵ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕਤਿ (Cohesion) ਦੀ ਭਾਵਲਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਇੱਕ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਮ ਭਗਤੀ, ਅਗਿਆਪਲਣ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ।

ਨੋਟਸ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਇੱਕ ਰਾਰਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ।

32.2 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of National Integration)

ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ, "ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਭਿਅ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।"

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਨ ਹਨ–

1. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
2. ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
3. ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਵਾਧੀਨਤਾ, ਆਦਰ ਅਤੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
4. ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦੇਖਭਾਲ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਹਸਤਾਂਤਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਅੰਤ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਤਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
6. ਓਰਗ-ਵਿਭੇਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰਨ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
7. ਭਾਸ਼ਿਕ ਉਨਮਤਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ, ਭਾਸ਼ਿਕ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
8. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਧਾਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
9. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤੀ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
10. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।
11. ਸੱਚਾਈਪੂਰਣ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਕਰਤੱਵਨਿਸ਼ਠਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਿਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਨੂੰ ਉੱਠਾਉਣ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਾਵਨਾ, ਸਮੀਖਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ .... ਹੈ।
2. ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ .... ਅਪਣਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

32.3 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ (Obstacles in the way of National Integration)

ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਰਭਾਵ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ–

1. **ਜਾਤੀਵਾਦ** (Casteism)–ਜਾਤੀਵਾਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰਾਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੈਸ਼, ਖੱਤਰੀ, ਸ਼ੂਦਰ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਯਾ ਅਤੇ ਸੂਨੀ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਖੇਤਰ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਪਿਕ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵੀਧਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਸਦ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਖੜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੋਣ ਲੜਨੇ ਹਨ। ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੈ। ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਕਤਾ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਹਨ, ਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤੀਵਾਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। **ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੇ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ–"ਇਹ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਟੁਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਅਣਉਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

2. **ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ** (Provincialism)–ਪ੍ਰਾਂਤੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਘਾਤ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਸੰਘ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਸੰਗਠਨ ਆਯੋਗ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ।** ਇਸ ਆਯੋਗ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਾਰ ਤੇ 14 ਰਾਜ ਤੇ 6 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਲੱਗ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 28 ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅਵਨਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸੋਚਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿਤ ਨੂੰ ਧੂਲ ਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।

3. **ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ** (Linguistic Antagonism)–ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 343 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਤਿਪ ਭਾਰਤੀ ਸੱਚੇ ਮਨ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਤਿਮਲਨਾਡੂ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ-ਸਰੂਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਆਦਿ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਉਨੇ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਘਾਤ ਪਹੁੰਚਿਆ।

4. **ਧਰਮਵਾਦ** (Religionism)–ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੁਕਾਵਟ ਧਰਮ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਕਈ ਧਰਮ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਸਾਈ, ਪਾਰਸੀ, ਸਿੱਖਿਅ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਨੁਯਾਯੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਧਮ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ

ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਵਲੰਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਘਿਰਣਾ, ਦਵੇਸ਼, ਕਟੁਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਘਾਤ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

5. **ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ** (Economic Frustration)-ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਅਪਾਰ ਧੰਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ-ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਬੰਦ** (Political Morass)-ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਭਾਵਨਾ ਉਭਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਥਕਵਤਾਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

7. **ਚਰਿਤਰਕ ਸੰਕਟ** (Loss of Character)-**ਡਾ. ਰਾਧਾਕਮ ਮੁਖਰਜੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। **ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰਕ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਆਪਣੇ ਰੂਦਰ ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਾ ਉੱਠ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿਤ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਲੋਕ ਜਨਹਿਤ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਣ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਹਨ। **ਚਰਿਤਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਖੋਇਆ ਹੈ।** ਇਸੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਗੁਲਾਮ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਦਾਸਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹੀ ਚਰਿਤਰਕ ਸੰਕਟ ਹੁਣ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਵਿੱਚ ਰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਿਸ਼ਪੱਖਤਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਹਿਤ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਘਾਤ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

8. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ** (Disregard of Indian Cultural)-ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਏ 63 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਪਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਇਅ ਹੈ। ਉਹ ਸਵਾਰਥਪਰਤ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਭਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

32.4 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (National Integration and Education)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਅਰਾ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ** ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ-"**ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਛੈਨੀ, ਹਥੌੜੇ, ਇੱਟ ਤੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਮਜਬੂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।**"

ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਮਤਪੰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਤੱਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ

ਏਕਤਾ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ–"ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਛ ਜਾਂ ਅਭਿਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਧਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਜਰੂਰ ਹੋਵੇ, ਪਹਿਲਾ ਤੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਡਾ. ਕੇ.ਐਲ. ਸ਼੍ਰੀਮਾਲੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕੁਟ-ਕੁਟ ਕੇ ਭਰੇ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਅਵਨਤਿ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ, ਭਗਤੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਗਰਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਹੋਵੇ।" **ਪ੍ਰੋ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ** ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ–"ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤਵਾਦਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਹੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਜਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ **ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ–"ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਵੇ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਹਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਣ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਆਪਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਉਪਸਥਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"

32.5 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ
(Efforts for National Integration)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਏਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਚ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ–

1. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਗੋਸ਼ਠੀ** (National Integration Seminar)–1958 ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਅਨੁਦਾਨ ਆਯੋਗ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਸ਼ਠੀ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਜੀਫੇ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਵਾਸ ਨਾ ਬਣਾਏ ਜਾਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।
2. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ** (National Integration Committee)–ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਭਾਵਨਗਰ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1 ਜੂਨ, 1961 ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਸਿਫਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਣ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਜਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਾਰਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਫਿਲਮਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਅਧਾਰਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਐਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਹ ਕਰਾਉਣਾ ਦੇ ਲਈ ਜਨ ਸੰਪਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. **ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੰਮੇਲਨ** (Chief Ministers Conference)-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ 10 ਅਗਸਤ ਤੋਂ 12 ਅਗਸਤ, 1961 ਤੱਕ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਮਲੇਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ-
   1. ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਲਿਪਿ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
   2. ਅੰਗਰੇਜੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।
   3. ਤਿਭਾਸ਼ਾ ਸੂਤਰ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
   4. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗੇਰਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।
   5. ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਗਰੇਜੀ, ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਾਨ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।
   6. ਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਉਚਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
4. **ਉਪਕੁਲਪਤੀ ਸੰਮੇਲਨ** (Vice-Chancellor's Conference)-ਅਕਟੂਬਰ 1961 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਉਪਕੁਲਪਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ-
   1. ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਥਾਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਵਾਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੁਵੀਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
   2. ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
   3. ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਸ਼ਨੂਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
   4. ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਂਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਭਾਵਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
   5. ਭਾਸ਼ਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਰਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਅਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੋਵੇ।
5. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸੰਮੇਲਨ** (National Integration Conference)-ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ 18 ਸਿਤੰਬਰ 1962 ਤੋਂ 1 ਅਕਟੂਬਰ, 1962 ਤੱਕ ਦਿੱਲ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਿੱਖਿਆਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ-

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
2. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
3. ਮੱਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣ।

ਨੋਟ

4. ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।
5. ਤਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੂਤਰ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
7. ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
8. ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਜੀਫੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।
9. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਖੰਗ ਹਨ।
10. ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਾਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

6. **ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ** (Emotional Integration Committee)–ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲਿਆ ਨੇ ਮਈ 1961 ਵਿੱਚ **ਡਾ. ਸੰਪੂਰਣਾਨੰਦ** ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ। ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ।

7. **ਸਿੱਖਿਆ ਆਯੋਗ** (Education Commission)–ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੇਨਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਣ, ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਕੋਠਾਰੀ ਆਯੋਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਮਜਬੂਤ ਹੋ ਸਕੇ–

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਧਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵਿਦਿਅਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਝਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।
3. ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
4. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।

8. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ** (National Integration Council)–ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1967 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੈਠਕ ਜੂਨ 1968 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਉਪਸਮਿਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ–ਇੱਕ ਸਮਿਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਤਿੱਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਮੂਲਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਸਮਿਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਸਮਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਮੂਲਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਣੀ ਤਿੱਜੀ ਉਪਸਮਿਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ–

1. ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚ ਸਤਰ ਤੱਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
2. ਸਧਾਰਣ ਵਿਦਿਆਲੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟੀਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
3. ਕਿਸੀ ਵਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਡੋਮੀਸਾਈਲ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਨਾ ਮੰਗਿਆ ਜਾਵੇ।
4. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮਿਤੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸਮਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਮਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

3. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ....।

   (ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਮੇ (ਅ) ਏਕਤਾ
   (ੲ) ਸਮਝ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
4. ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-

   (ੳ) ਵਿਸ਼ਵਾਸ (ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ
   (ੲ) ਆਪਸੀ ਸਮਝ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 343 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ .... ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

   (ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰਭਾਸ਼ਾ (ਅ) ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਸ਼ਾ
   (ੲ) ਅਧਿਸੰਖਿਅ ਭਾਸ਼ਾ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
6. ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹਨ-

   (ੳ) ਅੰਤਾਕਵਾਦੀ (ਅ) ਕੁੱਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ
   (ੲ) ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕ (ਸ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

32.6 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯੋਜਨਾ (A Practical Plan of Education for the Development of National Integration)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਆਤੰਕਵਾਦੀ, ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਲਈ ਤਨ-ਮਨ-ਧਨ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਬਲਿਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

1. ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ (One Education Policy)।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Education)।
3. ਪਾਠਕ੍ਰਮ (Curriculum)।

   (ੳ) ਪਾਠਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Reorientation of Subjects);

   (ਅ) ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ (Organization of Co-curricular Activities)।
4. ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Teaching)।
5. ਅਧਿਆਪਕ (Teacher)।

ਨੋਟ

32.6.1 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ (National Integration and Education)

ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾਇਤਵ ਕੇਂਦਰ ਸਰਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ, ਮੱਧਮਿਕ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਆ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਢਾਚਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਦਲੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਤਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

32.6.2 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (National Integration and Aims of Education)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ–

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
3. ਵਿਦਿਅਰਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਨਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
6. ਵਿਦਿਆਰਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
7. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੰਕਵਾਦੀ, ਅਲਗਾਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
8. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਬਲਿਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।
9. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ।

32.6.3 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ (National Integration and Curriculum)

ਭਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ–

(ੳ) ਪਾਠ–ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Reorientation of Subjects)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ–

1. **ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Teaching of National Language)–ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿਲਖਾਈ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।
2. **ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ** (Moral and Religious Education)–ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ, ਨਿਆ, ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸਹਿਯੋਗ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Teaching of Language and Literature)–ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ

ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ, ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧਾਵਾਂ-ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. **ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Teaching of History)-ਇਤਿਹਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜੇ ਉਦੋਂ-ਉਦੋਂ ਸਾਡੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਲਾਭ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਉਠਾਇਆ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਲਿਦਾਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਵੀਰਾਂਗਣਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

5. **ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Teaching of Geography)-ਭੂਗੋਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਪਰਵਰਤਾਂ, ਜਲਵਾਯੂ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਫਸਲਾਂ, ਯਾਤਾਯਾਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਸਭ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਨ।

6. **ਨਾਗਰਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Teaching of Civics)-ਨਾਗਰਿਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਗਲਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿਤ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੇ।

7. **ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ** (Teaching of Science)-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਲਖਾਈ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰੋਹਰ ਹਨ। ਸੀ. ਵੀ. ਰਮਨ, ਮੇਘਨਾਥ ਸਾਹਾ, ਹੋਮੀ ਭਾਭਾ ਆਦਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ, ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਹੀਂ।

8. **ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ** (Teaching of Music and Arts)-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਵੱਖਰੇਪਣ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਕਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ, ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੀਮਸੇਨ ਜੋਸ਼ੀ, ਬੇਗਮ ਅਖਤਰ, ਪੰਡਿਤ ਰਵਿਸ਼ੰਕਰ, ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਖਾਂ (ਸਰੋਦ), ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖਾਂ (ਸ਼ਹਿਨਾਈ), ਹਰਿਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸਿਆ (ਬਾਂਸੁਰੀ), ਸ਼ਿਵਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਸੰਤੂਰ), ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ (ਤਬਲਾ), ਜੁਬੀਨ ਮਹਿਤਾ (ਵਾਇਲਨ) ਆਦਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਹਨ, ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨਹੀਂ।

(ਅ) ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ
(Organisation of Co-curricular Activities)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਸਹਿਗਾਮੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

ਨੋਟ

1. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Celebrate Birth National Festivals)–ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਨ, ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਨ, ਸ਼ਹੀਦ ਦਿਨ, ਗਾਂਧੀ ਜਯੰਤੀ ਆਦਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਈ ਬਲਿਦਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੁਤੰਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ।

2. **ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Celebrate Birth Anniversaries of Freedom Fighters and Prominent Persons)–ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੇਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਮਨਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ, ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ, ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ, ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਲੋਕਮਾਨ ਤਿਲਕ, ਨੇਤਾਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਮੌਲਾਨਾ ਆਜਾਦ, ਭੀਮ ਰਾਵ ਅੰਬੇਡਕਰ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜਾਦ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਅਰਵਿੰਦ, ਮਹਾਂਕਵੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਨਿਰਾਲਾ ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਸਕਣ। 30 ਜਨਵਰੀ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਿਤਾ), 31 ਅਕਟੂਬਰ (ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ), 21 ਮਈ (ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ), ਬਲਿਦਾਨ ਦਿਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਦਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਮੈਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

3. **ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Celebrate Religious Functions)–ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਵਾਲੀ, ਹੋਲੀ, ਈਦ, ਦਸ਼ਹਿਰਾ, ਗੁਰੂਪੂਰਬ, ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਿਓਹਾਰ ਕਿਸੀ ਧਰਮ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਦੇ ਹਨ।

4. **ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Organize Lectures by Eminent Scholars)–ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਵਾਧੀਨਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ।

5. **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Organize different Competitions)–ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਪੱਤਰ-ਪਠਨ, ਨਿਬੰਧ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।

6. **ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Organize Exhibitions)–ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਝਾਕੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਗੌਰਵ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

7. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ** (Exchange of Teachers at National Level)–ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ, ਮੱਧਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਤਰ ਤੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਾਸ਼ੀ ਏਤ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਾਧਾ ਮਿਲੇਗਾ।

8. **ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (Inter-State Games and sports and Cultural Programmes)–ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਖੇਡ-ਕੁੱਦ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਖੇਤਰ ਵਧੇਗਾ, ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (We Feeling) ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸਰਾਬੋਰ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

9. **ਵਿਦਿਅਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Organize Educational Tours)-ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਨੋਰਮ ਸਥਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨਵਰਧਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
10. **ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਸ਼ਿਵਿਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ** (To Organize Inter-State Campus)-ਜਦੋਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਸ਼ਿਵਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕਨਾਚ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਵਿਰਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਵੇਗੀ।
11. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਗਠਨ** (National and Social Service Organizations)-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਐਨ.ਸੀ.ਸੀ., ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ., ਸਕਾਊਟਿੰਗ ਅਤੇ ਗਰਲ ਗਾਇਡਿੰਗ ਆਦਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
12. **ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ** (Use of Radio and Television)-ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਝਾਂਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

32.6.4 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ (National Integration and Methods of Teaching)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਵਿਆਖਿਆਨ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਉੱਤਰ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਧਿਆਇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯੋਜਨਾ ਵਿਧੀ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

32.6.5 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ (National Integration and Textbooks)

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਝਾਂਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ, ਉਚਿਤ ਐਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਜਾਗਰੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

32.6.6 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Teacher in the Development of National Integration)

ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਧਿਆਪਕ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ, ਉਹ

ਨੋਟ

ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੋਵੇ, ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੁਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਔਤਪ੍ਰੋਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਬਲਿਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਨ-ਮਨ-ਧਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿਤ ਦੇ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਹਿਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਧਵਜ, ਰਾਸ਼ਟਰਗਾਨ ਏਤ ਰਾਸ਼ਟਰਭਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਤੀਅਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਪ੍ਰਾਂਤੀਅਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਕੀਰਣਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਪੱਖ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣੇ-ਅਨਜਾਣੇ ਨਾ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਨ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਥਕਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲੇ। ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਆਪਕ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

32.7 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition of Inter-Cultural Understanding)

ਟੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੂਲਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭੇਦਭਾਵ, ਅਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾਸਮਿਅਰ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਹੈ ਕਿ-"ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਸਮੁਦਾਇ, ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਨਤੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ।"

ਜਨਰਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਵੇਦਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

32.8 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Need and Importance of Inter-Cultural Understanding)

ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸੰਨਮਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਕਟੁਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਸ਼ਣੂਤਾ, ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਮਨਮੁਟਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਾਂਗੇ। **ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ-"ਕਿਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਰਗ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਅਦਾਰਸ਼, ਮੂਲ, ਆਸਥਾਵਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਮਨਮੁਟਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਤਭੇਦ ਅਦੇ ਮਨਮੁਟਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਲਪਸੰਖਿਅਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸੀ ਲਈ ਅਲਪਸੰਖਿਅਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ-

1. ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵੈਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ।
2. ਵਰਗ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ।
3. ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਦੇ ਲਈ।
4. ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ।
5. ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ।
6. ਵਿਭਿੰਨ ਉਪਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ।
7. 'ਵਸੁਧੈਵ ਕੁਟੁੰਬਕਮ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਲਈ।

32.9 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Inter-Cultural Understanding and Education)

ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮਹਣੇ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰਨ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਕਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ।

ਕਲੋਸਮਿਅਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ-"ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਕਿਲਪੇਟਰਿਕ ਤੇ ਟਿਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ-"ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਸਲ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਪਲਸੰਖਿਅਕ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਭ ਦੂਰਗ੍ਰਹਾਂ, ਪੂਰਵਦਵੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਕਲੋਸਮਿਅਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ- "ਵਿਦਿਆਲੇ-ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸਮੁਦਾਇ, ਰਾਜ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।"

ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਲੱਭੋ

(State whether the following statements are True/False):

7. ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਪਾਂ ਵੱਖਰੇਪਣ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

9. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
10. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਧਿਆਪਕ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

32.10 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯੋਜਨਾ (A Practical Plan of Education for the Development of Inter-Cultural Understanding)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-

1. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼**-ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।
2. **ਪਾਠਕ੍ਰਮ**-ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਪੇਖਿਅਤ ਹਨ-
   (ੳ) ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
   (ਅ) ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ।
   (ੲ) ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
   (ਸ) ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
   (ਹ) ਰਾਸ਼ਟਰਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ**-ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ**-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਨਵੈਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।
5. **ਵਿਆਖਿਆਨ**-ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕਰਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
6. **ਵਿਦਿਅਕ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ**-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ, ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. **ਵਿਦਿਅਕ ਭਰਮਣ**-ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਮਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ।
8. **ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ**-ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਅਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।
9. **ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ**-ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਨਾਟਕ, ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕਗੀਤ, ਲੋਕਨਾਚ ਕਵੀ ਸੰਮੇਲਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜਨਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮਿਲਣਗੇ, ਪਰਸਪਰ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਗੇ। ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਰੱਖਣਗੇ।
10. **ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ**-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਹਿਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

11. **ਰੇਡੀਓ, ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ**-ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਰੇਡੀਓ, ਸਿਨੇਮਾ ਅਤੇ ਟੇਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰੋ।

32.11 ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Teacher in the Development of Inter-Cultural Understanding)

ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੁਣ ਹੋਣ-

1. ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਰਖਾ ਅਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸੰਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਯੋਜਿਤ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ, ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਆਧਿਅਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
7. ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਜਨਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾਂਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

32.12 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇੱਕੇ ਕਈ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਰਗ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼, ਮੂਲ, ਆਸਥਾਵਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਤਭੇਦ ਅਦੇ ਮਨਮੁਟਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਮਨਮੁਟਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

32.13 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਬਾਧਾਵਾਂ** (Obstacles) : ਰੁਕਾਵਟਾਂ
2. **ਏਕਤਾ** (Integration) : ਸੰਗਠਨ

32.14 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

3. 'ਅੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ' ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
4. ਟੰਤਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੱਸੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਅੰਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ	2. ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ	3. (ੳ)	4. (ਅ)
5. (ੳ)	6. (ਅ)	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ
9. ਸਹੀ	10. ਸਹੀ		

32.15 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਓ.ਪੀ.।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਾਪਨ ਅਤੇ ਮੁਲਅੰਕਣ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਪਾਂਡੇ, ਰਾਮਸ਼ਕਲ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਾਰ, ਚੌਬੇ, ਐਸ.ਪੀ., ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ, ਮੇਰਠ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ, ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ. ਐਨ.ਕੇ.।

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)
Phagwara, Punjab (India)-144411
For Enquiry: +91-1824-300360
Fax.: +91-1824-506111
Email: odl@lpu.co.in